

**ESZTERHÁZY KÁROLY KATOLIKUS EGYETEM
NEVELÉSTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA**

DOKTORI ÉRTEKEZÉS

Szűts-Novák Rita

Gyertyánffy István és Imre Sándor nőképe és nőnevelési gondolatai

Témavezetők:

Prof. dr. Pukánszky Béla egyetemi tanár

Dr. habil. Molnár György egyetemi docens

Eger, 2022.

Nyilatkozat a munka önállóságáról, a szakirodalmi források megfelelő idézéséről

Alulírott Szűts-Novák Rita ezennel kijelentem, hogy **Gyertyánffy István és Imre Sándor nőképe és nőnevelési gondolatai** című doktori értekezést magam készítettem és abban csak a szakirodalmi hivatkozások listáján megadott forrásokat használtam fel. Minden olyan részt, amelyet szó szerint, vagy azonos tartalomban, de átfogalmazva más forrásból átvettem, a forrás egyértelmű megadásával megjelöltem.

Eger, 2022. október 20.

.....
Szűts-Novák Rita
doktorjelölt

Tartalom

I. Bevezetés. A téma indoklása: a dualizmus társadalmi változásai, a mentalitásváltás főbb vonásai mentén és a két pedagógus rövid pályaképe	5
II. A kutatás célja	11
II.1. Az emlékezőskultúra szerepe.....	11
II.2. Kutatói kérdések.....	12
III. A kutatás módszerei	14
III. 1. Forráselemzés.....	14
III. 2. „ <i>A cselekvőség, a historical agency szubjektív ténye</i> ” – A mikrotörténet-írás és egodokumentum elemzés, mint a neveléstörténeti kutatások újszerű módszere.....	15
III. 3. A mikrotörténet hazai trendjei a neveléstörténetírásban	18
IV. A kutatás forrásai; kutatástörténeti előzmények, elméleti beágyazottság.....	20
IV. 1. Szakirodalmi kontextus; Gyertyánffy István-kutatások hazánkban.....	20
IV. 2. Szakirodalmi kontextus; Imre Sándor-kutatások hazánkban	22
IV. 3. Szakirodalmi kontextus; hazai nőneveléstörténeti előzmények a 19-20. század fordulóján bekövetkezett paradigmaváltással kapcsolatban	32
V. A századfordulós nemzetközi és hazai reformtörekvések és a nőkép kronologikus megjelenése Ifj. Imre Sándor és Gyertyánffy István munkáiban és kézírataiban (1905-1914) ...	36
V. 1. Női élet; nő, - és gyermekkép.....	36
V. 2. A házas nő alakja és az ideális feleség rousseau-i toposza <i>A népiskola módszertanának (1876)</i> lányneveléssel kapcsolatos részében	44
V. 3. <i>A pedagógia reformja?</i> A Társadalomtudományi Társaság és Imre Sándor 1905-ös és későbbi álláspontja a reformpedagógia értékeiről, köztük a női oktatás kérdéséről.....	55
V. 4. A nőnevelés témakörének az Országos Nőképző Egyesülettel kapcsolatos, első fókuszált megjelenése Imre Sándor Csiky Kálmánné Gönczy Etelkának írt 1906-os levelében.....	67
V. 5. <i>A nőnevelés és a lélektan</i> összefüggései Imre Sándor gondolatrendszerében a jelentősebb vonatkozó nemzetközi és hazai kongresszusok fényében (1913)	79
V. 6. „ <i>Leányoktatásunk egységes szervezése</i> ”: a nőnevelés kérdése a Magyar Pedagógiai Társaság szerint (1914).....	90
VI. A nő ambivalens hivatása a közgondolkodásban az I. világháború éveiben (1915–1918)....	102
VI. 1. Perczelné Kozma Flóra nőnevelő és Neményi Erzsébet újságírói tevékenysége Gyertyánffy István a <i>Levelek a feminizmus és a nőnevelés kérdése köréből</i> (1917) című munkája kapcsán.....	104
VI. 2. A reformpedagógia aspektusai Gyertyánffy Istvánnál.....	112
VI. 3. <i>A Theano-nevelés</i> a két pedagógus kapcsolatának és a Gyertyánffy-napló vonatkozásában	114
VI. 4. Berta Ilona működése és az <i>Epilógus</i> nőképe	123
VII. A nőnevelés szervezése– a magyar nőnevelés kérdése az első világháborút követő évtized társadalmi életében, pedagógiai sajtójában (1924–1929).....	138
VII. 1. <i>A nők iskolázásának problémái</i> – Imre Sándor tanulmánya és <i>Neveléstanának</i> gondolatai alapján	139

VII. 2. Imre Sándor nőnevelési tevékenységének és hatásának reprezentációja különböző egodokumentumokban	146
VIII. Összegzés	158
IX. Kutatói válaszok.....	166
IX.1. Következtetések, a dolgozat eredményei	166
IX. 2. További kutatási lehetőségek	168
Köszönetnyilvánítás.....	169
X. Irodalomjegyzék	171
X. 1. Primer források.....	171
X. 1. 1. Egodokumentumok.....	171
X. 1. 2. Gyertyánffy István és Imre Sándor publikált munkái.....	171
X. 1. 3. Korabeli sajtóanyag	173
X. 2. Felhasznált szakirodalom	175
XI. Mellékletek	185
XI. 1. Gyertyánffy István teljes kéziratári anyaga az Országos Széchényi Könyvtár állományában	185
XI. 2. Imre Sándor teljes kéziratári anyaga az Országos Széchényi Könyvtár állományában.....	185

I. Bevezetés. A téma indoklása: a dualizmus társadalmi változásai, a mentalitásváltás főbb vonásai mentén és a két pedagógus rövid pályaképe

Kvalitatív kutatásunk tárgyát az Országos Széchényi Könyvtár kéziratári állományában lévő primer források; eddig publikálatlan dokumentumok felfedezése adta, és érdeklődésünk természetszerű kíváncsisággal fordult Gyertyánffy István és Imre Sándor személye és az őket övező kulturális közeg felé. Meggyőződésünk, hogy változó világunkban is nagyobb hangsúlyt kellene fektetni a kulturális emlékezet jelentőségére, ugyanis ez ma kezd kevésbé hangsúlyossá válni és kiveszni látszik a gyakorlatból bizonyos területeken, mint például az olvasás.¹ Ideális módszertani megoldásnak tartjuk a Dombi Alice által javasolt viszonylag újszerű, szubjektív neveléstörténet-írás útját, amely azt a kulturális emlékezet forrásaként tárgyalja. A nevelési emlékezet írott és szóbeli forrásokon keresztül juttat el bennünket a pedagógiai tapasztalatokhoz, amelyek által feldolgozhatjuk az adott kor, vagy esetünkben az adott pedagógusok mentalitástörténetét.² Mivel az írói biográfia nagyban segít a kutatónak egy szerző munkásságának árnyaltabb feldolgozásában, ezért analitikus vizsgálatunk alapjának az Imre-leveleket és Gyertyánffy kéziratokat, mint újraolvasásra szánt, elemzésre használható szövegtörzseket tekintjük. Meggyőződésünk azonban, hogy a vizsgált személyek kontextusba helyezésével még tisztább képet kapunk működésükről, gondolataikról, ezért mielőtt felvázoljuk rövid pályaképüket, a dualizmus korának rövid plasztikus leírását adjuk.

A 19. század utolsó éveiben tapasztalt ipari fejlődés és az azt kísérő tudományos és technikai forradalom megteremtette a világban a kapitalizmus lényegét. Az új energiaforrások feltárása új iparágak kialakuláshoz vezetett, és létrejött a modern közlekedés és infrastruktúra. A gazdasági fellendülés, nagybankok létesítése az életszínvonal emelkedését hozta, és Európa észrevétlenül gazdasági és politikai nagyhatalom lett. Az urbanizációs folyamatnak köszönhetően csökkent a munkanélküliség, és egyre több új szakma jelent meg lehetőségként a palettán. A társadalom szerkezete is átalakult, az emberek életmódja és magánélete megváltozott. A tömegközlekedés megjelenése eltörölte a távolság fogalmát, hiszen már sokkal rövidebb idő alatt el lehetett jutni a kívánt célhoz, tehát az idő is egyre kevésbé uralkodott az embereken. Az individuuum felszabadultnak érezhette magát, már ő volt, aki képes irányítani a saját sorsát. A kor nagy gondolkodói is ezt kommunikálták, először Charles Darwin (1809–1882) definálta az ember fogalmát azzal, hogy elhelyezte az evolúció folyamatában. Később

¹ KISS Dávid, *Irodalomtanítás a digitális fordulat határán*, Korunk, 2021/2, 66-72.

² DOMBI Alice, *A neveléstörténet-írás mint a kulturális emlékezet forrása = A neveléstörténet-írás új útjai: a 2007. október 4–5-én Egerben megrendezett neveléstörténeti szimpózium előadásai*, szerk. PUKÁNSZKY Béla, Budapest, Gondolat, 2008, 232–239.

Sigmund Freud (1856–1939) az evolúciós megközelítést kibővítette az emberi pszichikum tényezőjével. A pszichoanalízis abszolút beilleszthető volt a modern ember megváltozott világképébe. Freud miközben felhívta a figyelmet arra, miként motiválják az emberi cselekvéseket az ösztönök, ezzel párhuzamosan az erkölcs és vallás értéke jócskán leredukálódott. Ennek hatására az emberek identitástudata megkérdőjeleződött, és sokan a modern világ nehézségeinek ellensúlyozására új utak keresésébe kezdtek. Az öndefiníálás egyik legjellemzőbb, új módja a kommunista mozgalmakhoz való csatlakozás volt, a másik út az életreform-mozgalom követése. Ez utóbbinak célja a természet újbóli felfedezése, az Istenkapcsolat keresése és egyéb sokszínű alirányzat (kertvárosépítő, földreform, antialkoholista, vegetáriánus, testkultúra) megalakítása volt. A 1890 és 1914 között megjelenő új kulturális és társadalmi világnézet a hit, régi hagyományok, szokások, életmód, és valójában a teljesség érzésének elvesztése gyászából táplálkozott, amelyet a politika, vallás és az oktatás már tudott jóvá tenni, vagy meggyógyítani. A modern pedagógia és európai nevelés megszületésének gyökerei ezekben a társadalmi, gazdasági, ipari és politikai változásokban keresendők. Ugyanis a megváltozott gondolkodásban már helyet kaptak kultúra- és oktatás-kritikai hangok, de a szocializmus és munkásmozgalom előretörése is megrémítette a világot. A problémákra kézenfekvő megoldásnak tűnt a hagyományos iskolai gyakorlat megújítására törekvő reformpedagógia. A reformmozgalomhoz pedig szorosan kötődött az az empirikus pszichológiai irányzat, amely a gyermek pszichéjével és fejlődési sajátosságaival foglalkozott. De egyre inkább helyet kaptak a női egyenjogúsági törekvések, emancipációs mozgalmak is.³

Ebben az időszakban töltötte aktív munkáéveit a két pedagógus, akik kapcsolatban álltak egymással és levelezésük alapján a kezdeti tanár-tanítvány viszonyon túllépve Gyertyánffy életének utolsó másfél évtizedében baráti viszonyba kerültek. Nevüket és munkásságukat azonban még ma is csak a neveléstörténészek és a tanítóképzéssel foglalkozó szakemberek viszonylag szűk köre ismeri, ezért bemutatásukat egy rövid és vázlatos pályaképpel kezdjük.

Gyertyánffy István (1834–1930) Tibódon (Udvarhely megyében) született egy elszegényedett, örmény eredetű, nemesi családban. Miután elvégezte a székelyudvarhelyi református gimnáziumot, a kolozsvári orvos sebészeti intézetbe iratkozott be. Harmadéves korában – a boncolási és kórházi gyakorlattól megtántorodva – szakított az orvosi pályával, és 1856-tól 1869-ig a székelyudvarhelyi főgimnáziumban tanított. Az állami tanítóképzők szervezésekor, 1869-ben Eötvös József (1813–1871) vallás- és közoktatásügyi miniszter

³ NÉMETH András, *A magyar pedagógia tudománytörténete*, Budapest, Gondolat Kiadó, 2005, 247-257.

ösztöndíjával Svájcban és Németországban tanulmányozta a tanítóképzést. 1870–73 között a székelykeresztúri állami tanítóképző igazgatója, majd második felkérésre 1873-ban vette át a Budai Állami Tanítóképezde igazgatását. Vezetésével az elemi tanítóképző először polgári iskolai tanítóképezdével, később gyakorlóiskolával, majd „minta polgári iskolával”, végül tanítóképezdei tanári tanfolyammal bővült, és így alakult ki a budai Pedagógium, amelynek 1898-ig állt az élén. 1873–1898-ig az Országos Közoktatási Tanács tagja lett, 1874–1895 között pedig a *Néptanítók Lapjának* szerkesztője volt. Több éven át elnöke a Polgári Iskolai Tanítók Országos Egyesületének, 1886-tól nyugdíjaztatásáig a Pedagógiumba költözött Országos Tanszermúzeum vezetője. Közben tanterveket dolgozott ki, több új pedagógusképzési formát kezdeményezett, tankönyveket, módszertani segédkönyveket írt, széles körű publikációs tevékenységet fejtett ki.⁴ Az eötvösi liberális demokratizmus határait némely vonatkozásban túllépő, más szempontból el sem érő Gyertyánffy jelentőségének igazi felismerése, hagyatékának feltárására és alkotó felhasználása várat magára, ahogy a másik általunk vizsgált pedagógus megfelelő megítélése is.

Imre Sándor (1877–1945) a huszadik századi magyar pedagógia jelentős alakja, 1877-ben Hódmezővásárhelyen született. Nagyapja, Imre Sándor irodalomtörténész és nyelvész a kolozsvári egyetemen, de édesapja, Imre József szintén ugyanott dolgozott szemész professzorként. Imre Sándor miután a kolozsvári egyetemen 1898-ban német-magyar szakos diplomát szerzett, és még az évben doktori vizsgát tett, a kor szokásainak megfelelően németországi egyetemeken folytatott további tanulmányokat. 1900–1908-ig református főgimnázium tanára Kolozsváron, 1904-ben az egyetem magántanárává nevezték ki elsősorban a *Gróf Széchenyi István nézetei a nevelésről* című munkája alapján. Imre Sándor később a budapesti polgári iskolai tanítóképző filozófia-lélektan tanára, majd igazgatója lett. 1919-ben a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (rövidítve: VKM) államtitkára, politikai szerepvállalásáért a későbbiekben számos atrocitás érte. Az első világháború éveiben *Magyar Pedagógia* szerkesztője (1913–1918), majd 1925-től a szegedi egyetem, 1934-től a József Nádor Műszaki és Gazdasági egyetem (ma: Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem) pedagógia professzora.⁵

⁴ MAGYARFALVI Lajos, *Gyertyánffy István emlékezete — Születésének 150. évfordulójára*, Pedagógiai Szemle, 1984/ 11, 1092-1098.

⁵ *Pedagógiai lexikon I. rész*, szerk. FINÁNCZY Ernő, KORNIS Gyula, KEMÉNY Ferenc, Budapest, Révai Irodalmi Intézet, 1936, 906–908.

Szegedi egyetemi almanach: 1921-1995., szerk. Szentirmai László, Iványi Szabó Éva, Ráczné Mojzes Katalin. Szeged, 1996. Imre Sándor ld. 136-137. o.

PUKÁNSZKY Béla, *Pedagógia és Pszichológia*=Educational Science and Psychology. 1. A Szegedi Tudományegyetem múltja és jelene: 1921-1998 = Past and present of Szeged University. szerk. szerk. SZENTIRMAI László, RÁCZNÉ MOJZES Katalin, Szeged, JATE, Officina Ny., 1999. Imre Sándor ld. 217-219.

A pedagógia klasszikusainak sorában méltóbb hely illetné meg Imre Sándort, akit életében sokszor mellőztek, halálában „elfelejtettek”, és a VKM-ből is menesztettek, amit sajtóperek követtek. Vélhetően Klebelsberg Kunó unszimpatiaja is hozzájárult ahhoz, hogy Imre Sándor a diszkrimináció változatos formáinak volt kitéve. Sokan az sem bocsátották meg neki, hogy rokonszenvezett a reformkor nagyjaival; Széchenyivel, Wesselényivel, Eötvössel, és az 1848-as és az 1918-as forradalmakkal. A vonatkozó bibliográfia tanulmányozása után megállapíthatjuk, hogy Imre Sándor alakjával és tevékenységével mindig is divatos volt foglalkozni. 20. század eleji színre lépése óta nem telt el olyan évtized, amikor ne lett volna terítéken munkássága pedagógiai körökben, időszerűsége ezáltal is bizonyított. Az ítéletek, recenziók felhangja többnyire pozitív volt, de az aktuális közgondolkodás és történelmi háttér adta ideológiák mindig más aspektusban mutatták be őt. Véleményünk szerint, a gyakran interdiszciplináris színezetet kapó, neveléstudományi vizsgálódás számos új eredménnyel gazdagítja mind a neveléstörténetet, mind a kultúrtörténetet, de irodalomtörténetünket is árnyalja.⁶ Kéri Katalin egy munkájában kiemeli Imre Sándor nevét, mint a két világháború közötti magyar szellemi történet jelentős gondolkodóját, akinek valódi megismerése és megértése tágabb körben mások mellett még ma sem történt meg, ahogy Gyertyánffy István működését pedig már az élete során is elfeledték.⁷ A neveléstörténeti vizsgálatban meghatározó a problémátörténeti csomópontok kialakítása, és a mentalitástörténeti megközelítés is.⁸ Imre Sándor elméleti tevékenységét a fentiekén kívül továbbá azért is fontos tárgyalni, mert gyakorló, vezető pedagógusként befolyással volt a 20. század első felének nevelésügyére,⁹ illetve művelődéspolitikusként oktatáspolitikai nézetei is relevánsak.

A napló és levélírás századokon keresztül a tudományos és gyakran irodalmi diskurzus legfőbb eszköze volt. Az eszmecsere ebbéli formája egyéb tudományágakból is ismert, például

⁶ Elsősorban neveléstörténeti, társadalomtörténeti, mentalitástörténeti, irodalomtörténeti.

⁷ KÉRI Katalin, *Neveléstörténeti vázlatok*, Pécs–Budapest, Janus Pannonius Tudományegyetem Természettudományi Kar Országos Rendőrfőkapitányság Oktatási és Kiképző Központ, 1996, 19.

⁸ NÉMETH András, *Imre Sándor nemzetnevelési koncepciója* = N. A., *A magyar pedagógia tudománytörténete*, Budapest, Gondolat Kiadó, 2005, 335-337.;

SZABOLCS Éva, *Neveléstörténet (szócikk)=Pedagógiai lexikon II.*, szerk. BÁTHORY Zoltán, FALUS Iván, Budapest, Keraban, 1997.

⁹ PUKÁNSZKY Béla, *Imre Sándor neveléstana* = IMRE Sándor, *Neveléstan: bevezetés az iskolai nevelés munkájába*, Budapest., OPKM, 1995, 337-344.; FALUDI Szilárd: *Kolozsvári-szegedi hagyományok – Imre Sándor neveléstana és a nemzetnevelés koncepciója*, Magyar pedagógia, 1996/3, 289-297.; RONKOVICSNÉ Faragó Eszter, *A pedagógia alapkérdései Imre Sándor munkásságában*, Pécs, Comenius Bt., 1999.; MARTINKÓ József: *Imre Sándor erkölcsi nevelésről vallott nézetei napjainkban = Az erkölcs szépsége—A kaposvári Erkölcs-, Művészetfilozófiai és -nevelési Konferencia előadásai—2003., augusztus 27-29.*, szerk. Czirják József et al., Kaposvár, Kaposvári Egyetem Csokonai Vitéz Mihály Pedagógiai Főiskolai Kar, 2005, 364-378.; TAMUSNÉ Molnár Viktória, *Háború és nevelés*, Módszertani Közlemények, 2007/2, 84-87.; DÉVÉNYI Anna: *Imre Sándor nemzetnevelés koncepciója* = D. A., *Nemzetnevelés-parafrazisok – A nemzetépítéstől a hatalomkoncentrációig*, Pécs, Kronosz Könyvkiadó Kft., 2020. 53-85.; GOLNHOFER Erzsébet, *Imre Sándor nemzetnevelése a demokratikus nevelés elmélete?* = G. E., *Hazai pedagógiai nézetek*, Pécs, Iskolakultúra-könyvek 23., 2004, 65-70.

a 19. századi magyar irodalomban is nagy hagyományokra vezethető vissza, ahol például Toldy Ferencen kívül Arany János folytatta a legkiterjedtebb levelezést. Ez nagyon értékes gyűjtemény, annak ellenére is, hogy leveleinek a családnál tárolt nagy része a II. világháború során elveszett. Levelei kétharmada fennmaradt, ami szám szerint mintegy kétezer darabot jelent. Levelezésének gyűjteményében kevesebb az Arany által, mint a hozzá írt levél. Barátjának, Tompa Mihály költőnek levelezésre pedig éppen az jellemző, hogy többnyire az általa írt levelek maradtak fenn, és Arany Jánosén kívül csak kevés hozzá írt levél maradt az utókorra. Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy akiket sokra tartott vagy szeretett, azoknak megőrizte leveleit, ezek közül is leginkább Aranyét.¹⁰ Ezt azért tartottuk fontosnak felvázolni, mert a kor levélírási szokásai is személyenként nagyban különböztek. Természetesen a kapcsolattartás elsődleges fóruma volt, így jelen esetben is elsődleges forrásként is szolgál számunkra. Holott Imre Sándornak nem voltak levélírással irodalmi ambíciói, mint Arany Jánosnak, illetve megsemmisíteni sem akarta, mint Tompa, mégis sajátos stílusú kéziratok számos olyan adattal gazdagítanak bennünket, amelyekről nyomtatott munkáiból nem szerezhettük tudomást. Gyertyánffy naplójának megírását az unaloműzés mellett már az utókorra hagyás is motiválta, ezért életrajzi adatokban sokkal inkább bővelkedik, mint Imre Sándor- főként szakmai érdekű - levelei.

Nem célunk 19. század végi–20. század elejei magyar nőneveléstörténet írása, erre már számos pozitív hazai gyakorlat van.¹¹ Továbbá nem kíséreljük meg a kiválasztott pedagógusok elméleti munkáit és kéziratait a teljesség igényével vizsgálni, ugyanis mi kizárólag a velük kapcsolatos reformpedagógiai és nőnevelési területet szeretnénk feltárni és elemezni a kor sajátos toposzainak megjelenésével együtt (pl.: nő nembeli elrendeltetése az anya-feleség-háziasszony hármában), amelyről eddig az ő munkásságuk kontextusában még nem született átfogó munka.¹² Ezért természetesen érintjük szakmai életük egy-egy más aspektusát, a korabeli sajtóvitákat, üléseket és konferenciákat, de vizsgálatunk fókuszában mindvégig és Gyertyánffy István és Imre Sándor ismert nemzetnevelés fogalmának a neveléstörténet írás számára eddig feltáratlan, a nőneveléssel, nőképpel és feminizmus hazai megjelenésével foglalkozó nézetei és módosítói állnak. Ezáltal elsődleges kutatási előfelvetésünket, miszerint a történelmi

¹⁰ Lásd erről bővebben: SZÜTS-NOVÁK Rita, „»A lélek él: találkozunk!« – Arany János és Tompa Mihály 1847–1868 közötti levelezésének irodalomtörténeti jelen-tősége” = „Volt a hazának egy-két énekem”: ARANY 200, Bibliotheca Scientiae et Artis 10, szerk. BOKA László és RÓZSAFALVI Zsuzsanna, Budapest, Bibliotheca Nationalis Hungariae – Gondolat, 2018, 31–41.

¹¹ Ezeket a vonatkozó *Hazai neveléstörténeti kutatási előzmények a magyar nőnevelés történetében a 19- 20. század fordulóján bekövetkezett paradigmaváltással kapcsolatban* c. fejezetben ismertetjük.

¹² A reformpedagógia és nőkép és nőnevelés átalakulása a századfordulón olyan szintű szimbiózisban volt jelen külföldön és hazánkban is, hogy értelmetlen a kettőt külön vizsgálni a pedagógusok jelen esetében is.

események dinamikus mozgásban tartották a nőnevelés ideáját, bizonyítottnak látjuk. A lánynevelés hosszú évezredek után ebben az időszakban kezdett Magyarországon teret nyerni, például a 19–20. század fordulója körül megnyíltak a hazai egyetemek kapui is, így például Hugonnai Vilma (1847–1922) első magyar orvosnő 1896-ban végre engedélyt kapott a csaknem húsz éves zürichi oklevelének elismertetésére. A nőnevelés ügyét elősegítették a nyugatról jövő reformpedagógiai mozgalmak, de hazai meggyökerezésében szerepet játszottak a kor jelentős férfai, és a velük kapcsolatban levő női gondolkodók, azon belül is legfőképpen női pedagógusok, írók és újságírók.¹³ A két férfi szakmai levelezésének és kapcsolati hálójának köszönhetően a nőnevelés ügyét támogató közeg először kisebb, majd nagyobb sikereket ért el a feminista törekvések gyakorlati megvalósításában, illetve több esettanulmánnyal bizonyítjuk, hogy tanítványaik miként vitték tovább ezirányú nemzetnevelési terveiket.

¹³ Dolgozatunk vonatkozásában érintjük Berta Ilona, Csiky Kálmánné; Evva Gabriella, Neményi Erzsébet; Perczelné Kozma Flóra, Baranyai Erzsébet, Radák Olga és mások szakmai életútját.

II. A kutatás célja

II.1. Az emlékezéskultúra szerepe

„Noha a múlt nem létezett, mikor még jelen volt, most úgy tör fel bennünk, mintha úgy történt volna meg, ahogy most előtör belőlünk.”¹⁴ – írta Walser vonatkozó munkájában az emlékek történeti jelentőségéről. Mivel Imre Sándor pedagógus, művelődéspolitikus és Gyertyánffy István pedagógus, tanügyi író személyében az elméleti tudós és a gyakorlati oktató pedagógus korszerű eszménye példaértékű módon jelent meg, életművük a 20. századi pedagógiai tudományos gondolkodás szerves része, amelynek tényezői máig meghatározzák saját századunk neveléstudományi törekvéseit és intézményes gyakorlatát is. Az emlékezéskultúra erősödése esetükben is támogatja a múlttal való foglalkozást.¹⁵

Véleményünk szerint kizárólag a messziről indított, átfogó neveléstörténeti kutatások sok esetben nem célravezetőek a pedagóguskutatás területén, hiszen egyrészt túl általános ismereteket eredményeznek, másrészt, ahogy Imre Sándor és Gyertyánffy István recepciójának esetében is tapasztaltuk, minél több idő telik el a tárgyalt időszak után, az eredmények egyre kevésbé lesznek hitelesek. Megfogadva Szijártó M. István sorait, a két pedagógussal kapcsolatos neveléstörténeti vizsgálatunk elkészítésében a társadalomtörténeti kutatásokban már ismert mikrohistorizáló eszközöket is igénybe vesszünk, mert: „A társadalomtudományos történelem elleni legfőbb érv az, hogy az megfosztja a történelmet minőségi aspektusaitól, és az emberi arc nélkül marad. A történész figyelme mindezen sokféle változás eredőjeképpen így a társadalmi struktúrákról és folyamatokról a mindennapi élet kultúrájára irányult, a makroszintű folyamatok helyett egyének és kis közösségek mikrotörténelmére, az emberi élet különféle aspektusaira, ismét egyénekre, mint valaha, de immár nem királyokra és hadvezérekre, hanem az átlagemberekre, az ő tapasztalataikra.”¹⁶

¹⁴ Martin WALSER, *Szökőkút*, Budapest, Európa, 2004, 12.

¹⁵ A kérdéssel való foglalkozást pedig indokolja továbbá Imre Sándor halála 75. évfordulójának 2020-as évi jubileuma, amely apropóján a Károli Gáspár Református Egyetem Tanítóképző Kara és a Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Tudományos Bizottság Neveléstörténeti Albizottsága - Donáth Péter professzor kezdeményezésére tervezett konferenciát neves előadók - Imre Sándor és a korszak ismert kutatóinak - részvételével, amelyet ugyan a pandémiás helyzetben elhalasztottak, de a tervezett előadások anyagából kiváló kötet született. Lásd GOMBOS Norbert, *Imre Sándor-émlékkötet*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem - L'Harmattan Kiadó, 2021.

¹⁶ SZIJÁRTÓ M. István, *Mikrotörténelem = Bevezetés a társadalomtörténetbe*, szerk. BÓDY Zsombor, Ö. KOVÁCS József, Budapest, Osiris, 2006, 500-520.

II.2. Kutatói kérdések

Elsődleges kutatói felvetésünk, hogy az Országos Széchényi Könyvtár korabeli kéziratári anyagának példáján keresztül bizonyíthatjuk, hogy -mikrohistorizáló eszközök segítségével- a Széchényi István nyomdokain haladó Imre Sándor pedagógus és művelődéspolitikus kortársaival folytatott hivatalos és személyes levelek szövegelemzésével értelmezhető legobjektívebben napjainkban a művelődéspolitikus pedagógiai munkássága. Továbbá kísérletet teszünk annak bemutatására, hogy a mikrohistorizmus, mint metodikai irány miként használható a neveléstörténetben is. Kvalitatív, deduktív neveléstörténeti kutatásunk során Gyertyánffy István, illetve a Pedagógium vezetésében utódja, Imre Sándor nőnevelési koncepciójának elemzését és magyarázatát végezzük az Országos Széchényi Könyvtár kéziratári anyagának, mint elsődleges forrásunknak feltárása után.¹⁷ Természetesen doktori munkánk elkészítése során nem hagyjuk figyelmen kívül a témával kapcsolatos elméleti munkájukat, és a témáról szóló szakirodalmat sem, de a fókusz az eddig még feldolgozatlan és publikálatlan kéziratári anyagon van, amely érintve az elemzett szövegek keletkezésének kontextusát, amely nagyrészt biográfiai elemekre épül. Fontosnak tartjuk a jövőben más kéziratári anyagok feldolgozását (pl.: Ráday Levéltár, SZTE Levéltára), illetve az egyéb hasonló komparatív elemzések elkészítését, más női gondolkodók bevonását, ez azonban sem terjedelemben, sem témájában nem valósítható meg ennek a dolgozatnak a keretei között.

Előre bocsátható, hogy nem kis feladatot vállalunk magunkra akkor, amikor neveléstörténeti kutatásunk tárgyának a pedagóguskutatás keretén belül egy dolgozat keretein belül tervezzük a két nemzetnevelő pedagógus, Imre Sándor és Gyertyánffy István nőneveléssel kapcsolatos gondolatait górcső alá venni. Írásunkat egy rövid Gyertyánffy, - és Imre Sándor recepcióval, illetve arasznyi életrajzi áttekintéssel kezdjük, majd megvizsgáljuk, hogy a kiegyezés idején milyen nyugati áramlatok hatottak rájuk, majd a századfordulón hazánkba érkező reformpedagógiai irányzat jellemző elemei miként jelentek meg gondolkodásukban és tanári gyakorlatukban. Meggyőződésünk, hogy különböző nőnevelési eszményüket és feminizmusukat ezek is befolyásolták.

A dolgozat tematikai fókuszában Gyertyánffy részben feltárt és Imre Sándor kevésbé közismert nőnevelés-koncepciója áll, amely kutatási előfelvetésünk szerint a szerzők szakmailag aktív, csaknem nyolc alkotóévtizede alatt, a történelmi események következtében,

¹⁷ A feltárt tételek listáját a Mellékletekben a *Gyertyánffy István teljes kéziratári anyaga az Országos Széchényi Könyvtár állományában* és az *Imre Sándor teljes kéziratári anyaga az Országos Széchényi Könyvtár állományában* pont alatt közöljük.

hol jelentősebb, hol elhanyagolhatóbb módosulásokon ment keresztül. Az aktív társadalmi felelősségvállalásért érzett hajlamuk elméleti műveiken túl hétköznapijaikban is fontos szerepet játszik, amely érthető módon személyes és hivatalos levelezésükben is helyet kap, ahogy Gyertyánffy másik egodokumentuma,¹⁸ naplójegyzetei is sok információt árulnak el a vizsgált témáról. Véleményünk szerint a konkrét biográf esetek ismertetésével Imre Sándor és mestere nevelélmélettel kapcsolatos eddig ismert gondolatai pragmatikusabb színezetet kapnak, így materializálódik az elméleti műveikből kiolvasható nemzetneveléssel kapcsolatos, holisztikus gondolatrendszer, és annak problémátörténeti csomópontjai.

Eddig nem publikált és analizált kézíratainknak hazai neveléstörténeti kontextusba helyezésével longitudinális, komparatív kép rajzolódik ki a pedagógusokról és kapcsolat-hálójuk, tanár-diák viszonylatrendszerük áttekintésének köszönhetően az őket körülvevő, korabeli szellemi elit (folyóiratok, társaságok, egyesületek) működéséről. Munkánk további hozadéka lehet, hogy a két ismert férfi tudóson kívül, bemutatjuk a körülöttük, a nemzetért aktívan tevékenykedő, nagy hatású, de ma már kevésbé ismert női feminista-, illetve nőképzéssel foglalkozó asszonyok szakmai életútját.¹⁹

Tervünk, hogy írásunk elsősorban korabeli kéziratok, tanulmányok, könyvek, magyar nyelvű sajtótermékek anyagára támaszkodva, a bennük fellelt írások kvalitatív elemzésére alapozva, nemzetközi kitekintéssel fókuszáltan mutassa be a dualizmus kori magyarországi nőtörténet különböző dimenzióit, annak előzményeit és következményeit, alapvetően a városi közép- és felső rétegekre, illetve a nőemancipáció, a női életmódváltás fontosabb lépéseire és eredményeire koncentrálna.

¹⁸ Az egodokumentumot szokatlansága miatt sokszor kötőjellel ego-dokumentumnak írják, de helyes alakja: egodokumentum, mivel két szóból áll, és az előtag nem végződik néma betűre.

¹⁹ A feminizmusnak számos aspektusa megjelent hazánkban, a nőmozgalmak képviselői között is gyakran széthúzás, egyet nem értés mutatkozott. Jelen dolgozatban természetesen a századfordulón megjelent, kezdeti feminizmus egyik legjellemzőbb, konzervatív formáját értjük, amely még a munka meg a család összeegyeztetését szükségesnek és alapvetőnek ítélte meg. A Budapesten megalakuló Feministák Egyesülete is a következő célt határozta meg munkatervében: „[...] arra törekszünk, hogy a család számára is értékesebbé tegyük a leányt, a feleséget és az anyát. Kívánjuk, hogy a nő gazdasági önállóságot szerezhessen úgy, hogy [...] férjének a munkában is részese, gondjainak öntudatos megosztója, neki szellemi téren is társa legyen [...]. Szükségesnek tartjuk ezért is a nő nevelésének oly átalakítását, hogy önálló gondolkodásra és arra tegye képessé, hogy cselekedeteiért teljes felelősséget vállaljon. [...] Kívánjuk, hogy a tudományos és gyakorlati képzés minden ága hozzáférhető legyen a nő számára s, hogy pályát szabadon választhasson, s arra a férfival mindenben egyenlő képzést szerezvén, azon sikerrel és hasznosan működhessék”. Lásd *A Feministák Egyesületének választmánya: Tájékoztató a Feministák Egyesületének céljairól és munkatervéről*, Budapest, Márkus Samu Könyvnyomdája, 1905.

III. A kutatás módszerei

III. 1. Forráselemzés

Kutatásunk során leíró jellegű, primer forrásokra épülő, történeti megközelítést, dokumentumelemzést alkalmaztunk. Az olvasóközönség mindig is rokonszenvezett az ego dokumentumokkal, így a levelezéssel, és a történettudomány is fontos forrásként kezelte a szubjektív írásokat. A dokumentumelemzés révén a korábban megfogalmazott történeti, -neveléstörténeti problémák értelmezése reflektáltabbá teszi az első és második világháború alatti egyetemi és nonformális oktatás kérdését is. A frissebb irányzatokra jellemző, hogy mivel a történelmet egyénileg megtapasztaló embert helyezik kutatásuk középpontjába, elsőrangú forrásra bukkannak a személyes jellegű írásos anyagokban.

A rövid kortörténet a felsőoktatás-történetírás kutatói számára részletes, jól használható, eddig feltáratlan anyagot biztosít. A megszokottnak tekinthető szakirodalmi feldolgozás mellett a történettudományi kutatás hagyományai szerint számos primer forrással dolgoztunk, ugyanis a pedagógia soha nem volt igazán önálló diszciplína, hiszen kezdetektől összemosódott más tudományágakkal, mint filozófia, fizika vagy biológia és orvostudomány.²⁰ Véleményünk szerint, épp ezért az interdiszciplináris történeti vizsgálódás számos új eredménnyel gazdagítja mind a neveléstörténetet, mind a kapcsolódó diszciplinákat.

Az elemzés során érdemesnek tartottuk megvizsgálni a kiválasztott forrás tágabb kontextusát, felderíteni történetét, történeti beágyazottságát. Ennek érdekében hasznos volt az alábbi, Hegedűs Judit által nyújtott szempontokat figyelembe venni és értelmezni: felderíteni a kéziratok történeti meghatározottságát, keletkezésének idejét, származásának helyét, annak függvényében, hogy milyen adatokat (évszám, esemény, név, hely, egyéb adatok) és megállapításokat/ítéleteket, összefüggéseket (ok-okozati) tartalmaz a forrás. Rendelkezésre áll-e információ/szerzői narratíva arról, hogyan illeszkedik a forrás az adott korba/korszakba (pl. a szerző céljai)? Mi jellemzi a tágabb társadalmi környezetet, a forrást ötvöző társadalmi gondolkodást (pl. eszmék, értékek, ideák, utópiák)? Milyen alapvető kontextust teremt a korszak oktatáspolitikai értelmezéshez (saját kor logikája)? Illetve kitértünk a forrás keletkezéstörténetére: milyen közvetlenül hozzáférhető adatokat találunk az adott forrásról, és milyen célból készült a forrás? Minden esetben vizsgáltuk a másik, címzett oldalt. Mivel az

²⁰KOZMA Tamás, *Pedagógiánk paradigmái = Neveléstudomány az ezredfordulón*, szerk. Csapó Benő és Vidákovich Tibor, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2001, 23–38.

esetek nagy részében Imre Sándor vagy Gyertyánffy István volt a feladó, megnéztük, hogy kinek szólnak a levelek? Milyen volt a hatása, fogadtatása?²¹

A neveléstörténeti kutatások részdiszciplínája, a pedagóguskutatás tárgya megkívánta a kéziratok eredeti szövegeinek áttekintését, amely elengedhetetlennek bizonyult, mert ezeket eddig egyáltalán nem publikálták, illetve nem kerültek feldolgozásra. A korabeli sajtó feldolgozása csakugyan fontos szerepet játszott abban, hogy objektív vizsgálatnak vessük alá a vonatkozó történelmi és oktatási eseményeket. Hermeneutikai megközelítést alkalmazunk munkánk során, visszatérve Arisztotelészhez, aki egyik művének a címe is a *Hermeneutika* volt– noha ezt a címet talán későbbi követői, a peripatetikus iskola tagjai adták csak a munkának. Már a görög szerzők tudtak a szövegek jelentésének sokrétegűségéről, és úgy vélték, a szöveg legmélyebb, rejtett jelentése csak a beavatottak számára világos, de foglalkoztak az egyes szöveghagyományok egymáshoz való kapcsolatával és a szerzőség megállapításának olykor igen nehéz mivoltával is.²²

III. 2. „A cselekvőség, a historical agency szubjektív ténye” – A mikrotörténet-írás és egodokumentum elemzés, mint a neveléstörténeti kutatások újszerű metódusa

Legfőbb kutatási előfelvetésünk, hogy a messziről indított, átfogó neveléstörténeti kutatások sok esetben nem célravezetők a pedagóguskutatás területén, mert „az élet valóságát kilúgozzák a történelemből”²³, hiszen egyrészt túl általános információkat eredményeznek, másrészt, egyre kevésbé lesznek hitelesek. Ennek tükrében akkor értelmezhető még árnyaltabban Imre Sándor és Gyertyánffy István pedagógiai gondolatrendszere, ha bemutatjuk az eddig feltáratlan elsődleges forrásokat, megismerjük szakmai kapcsolatrendszerét, és értelmezzük a kéziratokban bújó, rejtett adatokat. Egyetértünk Gyáni Gáborral, aki szerint nem reális cél többé a globális történelem megragadása, a teljesség a mikroszintű kutatások keretei között keresendő.²⁴ A messziről indított, makrokutatásokkal szemben ezek a töredékek juttatnak minket még közelebb a valóság megismeréséhez. Bár Dobszay Tamás vizsgálataiban inkább csak a visszaemlékezés műfajával foglalkozott, csatlakozunk megállapításához,

²¹ HEGEDŰS Judit, *Módszertani kézikönyv a pedagógia szakos tanári képzéshez*, https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop412b2/2013-0002_modszertani_kezikonyv_a_pedagogia_szakos_tanari_kepzeshez/MP/smpjs63g.scorm, letöltés: 2022. június 20.

²² SÁNDOR Klára, *Olvásáskutatás*, Médiainformatikai Kiadványok, Eger, Eszterházy Károly Főiskola, 2011.

²³ CARLO GINZBURG, CARLO PONI, *The Name and the Game: Unequal Exchange and the Historiographic Marketplace = Microhistory and the Lost Peoples of Europe*, Edward MUIR, Guido RUGGIERO eds., Baltimore-London, The Johns Hopkins University Press., 1991, 2.

²⁴ GYÁNI Gábor, *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*, Budapest, Napvilág, 2000, 18.

miszerint „a mikrovizsgálatok hívják fel a figyelmet arra az esetleges különbségre és ellentmondásra is, amely a személyes tapasztalatok, illetve ama kép között feszül, amelyet a társadalmi struktúrákról és tendenciákról egyéb - általában tömeges, számszerű - források és vizsgálatok alapján rajzolt a történetírás.”²⁵

A biográfiai kutatást egyértelműen mikrotörténelemnek tekintem azzal az indoklással, hogy az egyes emberrel való foglalkozás mikroszintje vezet majd el a társadalom- és politikatörténet átfogóbb következtetéseire.²⁶ A töredék és az egész viszonya az életrajzi kutatás folyamatában mutatkozhat meg, ám az opcionális eredmények mindig magában hordozzák a különféle változatok lehetőségeit. Ahogy töredék az emlékkép, vagy ez esetben levél is mint az egyéni emlékezet, a történelemtudomány új kutatási formái mutatnak rá, hogy az emlékfoslányokból hogyan állítható össze a makro-narratíva. Úgy gondoljuk, hogy időszzerű az egyes tudományágakban már elterjedt módszernek, a mikrohistorizmusnak a neveléstörténet írásban is helyet adni. Ugyanis számos tudományágban már évtizedekkel ezelőtt meghonosodott a mikro- és makroágazatra való felosztás gyakorlata azok sajátos kérdésfelvetéseivel és módszereivel együtt. Nemcsak a biológiában és a fizikában van ez így, hanem a közgazdaságtanban és a szociológiában is. A szakmai életben a másik területnek a létjogosultságát általában elismerik, az nevelés és kutatás során azonban a két terület viszonya gyakran inkább kapcsolódás nélküli egymás mellett élést jelent.²⁷ Álláspontunk szerint a kettő egymást kiegészítve vezetheti a magyar neveléstörténet-írást is egy komplexebb kép kialakításához, esetünkben Imre Sándor és Gyertyánffy István nemzetnevelés koncepciója női kérdést fejtegető részének megértéséhez.

Az ego-dokumentumok történetírói haszna című tanulmányban Gyáni Gábor rávilágít, hogy ahogy korábban Fritz Redlich is leírta, az egodokumentumok elsőrendű használhatósága nem a hagyományos értelemben vett kronológiai történeti tények és adatok lefektetésében rejlik; hanem az emberi benyomások és motiváció kapcsán juthatnak szerephez történetírói munkában. Nem is azért nyúlunk ezekhez a primer forrásokhoz, hogy ugyanazokra következtethessünk, amelyeket a hagyományos adatokból is megkaphatunk. Fontos hangsúlyoznunk, hogy az egodokumentumoknak is van információ értéke, mert ahogy

²⁵ DOBSZAY Tamás, *Emlék, felidézés, önéletírás — Egy civis-memoár tapasztalatai*, Korall 2010/41, 35-50.; lásd még a témában: KÖVÉR György, *Tiszaeszlár „felejthetetlen” emlékei*, Korall 2017/67, 35-50.

²⁶ Linda GORDON, *Biography as Microhistory, Photography as Microhistory = Small Worlds—Method, Meaning and Narrative in Microhistory*, James Brooks, Christopher R. DeCorse and John Walton, Santa Fe, School for Advanced Research Press, 2008, 145–171.

²⁷ Jürgen SCHLUMBOHM, *Mikrogeschichte - Makrogeschichte: Zur Eröffnung einer Debatte = J. Sch., Mikrogeschichte - Makrogeschichte: Komplementär oder inkommensurabel?* Göttingen, Wallstein Verlag, 1998, 7-32.

esetünkben is, ugyanis olyasmit közvetítenek a későbbi nemzedéknek, amiről máshonnan nem tanulható, „a cselekvőség, a historical agency szubjektív ténye.”²⁸

Szám szerint három egodokumentumot lehet elkülöníteni egymástól: a naplót, a memoárt és a levelet. A három megnyilatkozási forma különbségét elsősorban a címzett személye okozza. Az önéletrajz általában kifejezetten a nyilvánosság számára készül, ezért a széles és anonim olvasói közönségnek szól.²⁹ A napló, elsősorban a szerző magának szánt írása, kivételt képeznek a szépírói naplók, amelyek esetében szintúgy a nyilvánosság a címzett.³⁰ Gyertyánffy esetében egy hibrid megoldásról beszélhetünk, mert amint látni fogjuk, kézirata inkább tekinthető szépírói naplónak, és egyszerre önéletírásnak is. A levél valaki másnak, konkrét embernek szól, lehet hivatalos vagy személyes, utóbbi esetben a titkosság központi motívuma.³¹ A levelezés esetében tehát a címzett személye minden esetben alapvető kérdés, mert befolyásolja a témát, a hangvételt és az írói szándékot is.

Meghatározó szempont a levelek kutatása esetében is, hogy pontosan miről számol be, és miként tanúskodik az egodokumentum? Míg a naplóban általában nem fellelhető a másokhoz szóló diskurzusnak az a velejárója, amit a rábeszélés, valamint az önreprezentáció vágya motivál, ezek a memoárnak és a levélnek egyaránt nélkülözhetetlen narratív alkotóelemei. A napló a legtöbb esetben nem vagy alig ad hozzá valami pluszt a tapasztalat személyes leírásához, ami eredetileg nem tartozott a tapasztalat forrásául szolgáló mindennapi világhoz. Ezt is vizsgáljuk Gyertyánffy István esetében. Az önéletrajz szerzője konkrétan a jövő befogadójának a gondolatait a világról és önmagáról tartja evidenciában az írás közben, és ahhoz az elképzelt elváráshoz szabja mondandója szövegét és formáját.³² Az általunk vizsgált levelek viszont két személy dialógusa, melynek megfogalmazása során a megszólaló - ki esetünkben többnyire Imre Sándor -, mindenképpen és minden esetben figyelmet szentel a címzett vélhető elvárásainak, ismeretének, tudásának, érdeklődésének, így kézenfekvő, hogy a levelek neveléstörténeti vizsgálata nem választható el a mentalitástörténettől.

²⁸ GYÁNI Gábor, *Az ego-dokumentumok történetírói haszna*, Bárka online, http://www.barkaonline.hu/esszek-tanulmanyok/6719-az-ego-dokumentumok-tortenetiroi-haszna#_ftn8, letöltés: 2022. június 20.

²⁹ Az önéletírásról, a naplóról lásd bővebben: *Írott és olvasott identitás – Az önéletrajzi műfajok kontextusai*, szerk. MEKIS D. János, Z. VARGA Zoltán, Budapest, L'Harmattan – PTE Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszék, 2008.

³⁰ MEKIS D. János, *Auctor ante portas – Személyes irodalom, epikai hagyomány*, Iskolakultúra-könyvek 50., Veszprém, 2015.

³¹ A levelezésről lásd FÓNAGY Zoltán, *Levelezés a 19. századi Magyarországon*, Történelmi Szemle, 2013/4, 619–637.; illetve GYÁNI Gábor, *A levelezés, mint a polgárosodás tünete = Szorosadtól Rijekáig – Tanulmányok Bősze Sándor emlékére*, szerk. MAYER László, TILCSIK György, Budapest, Magyar Levéltárosok Egyesülete – Megyei és Városi Levéltárak Vezetőinek Tanácsa, 2015. 185–192.

³² GYÁNI Gábor, *Az ego-dokumentumok történetírói haszna, i.m.*, letöltés: 2022. június 20.

III. 3. A mikrotörténet hazai trendjei a neveléstörténetírásban

Kutatásunkban egyrészt árnyalni szeretnénk a neveléstörténetben korábban leírt Imre Sándor, - és Gyertyánffy István-képet, másrészt vizsgálatunk elkészítése során szándékunk a mikrotörténelem, mint neveléstörténeti módszer elsajátítása (elméleti aspektus) és alkalmazása. Szabolcs Éva tanulmánya felidéz néhány momentumot abból a hosszú évekig tartó folyamatból, amely az internacionális és magyarországi történelemelméleti diskurzust jellemezte, és amelynek egyik haszna a mikrotörténelem megjelenése volt. A szerző felteszi a kérdést munkájában, hogy él-e a pedagógiatörténet a mikrotörténeti közelítésmód adta lehetőségekkel. Példaként pedig egy, a dualizmuskori néptanítóóság tematikában született munkát elemez az írás, amely direkt mikrotörténeti aspektusból közelített a kérdés felé, és egy néptanító életének körülményeiből vont le általános konzekvenciákat.³³

Másrészt a mikrotörténeti dimenziók felkutatásában követjük Kéri Katalin kutatási metódusát, aki *Női élet, leánynevelés az újkorban* című könyvében leírja, hogy: „A források összegyűjtése során lényeges szempont volt a nemzetközi, országos, regionális vagy helyi szintű adatok feltárása mellett a mikrotörténelem, a személyesen megélt múlt emlékeinek a kutatása is. Így került az egyes tanulmányokba számos olyan nyomtatott vagy kéziratos magánlevelekből, naplókából memoárokból, önéletrajzi ihletésű irodalmi alkotásokból, útirajzokból vett részlet, amelyek kiegészítik, életszerűbbé teszik, egyes esetekben más megvilágításba helyezik az oktatáspolitikai és eszmetörténeti források lányneveléssel és női művelődéssel, női élettel kapcsolatos tartalmát.”³⁴

Ugrai János szintén megállapította, hogy „az önéletrajzi adatok szinte mindegyike alkalmas oktatás- és egyháztörténeti, valamint társadalomtörténeti következtetések levonására.”³⁵ Kutatásában a név, életkor és születési hely mellett a legtöbb vizsgált lelkész feltüntette iskoláinak, iskolaéveinek számát, helyét, a külföldi egyetemjárásban, a peregrinációban való esetleges részvételét, illetve azt, hogy a sárospataki kollégiumban hány évig tanult, s viselt-e valamilyen komolyabb diáktisztséget. Az oktatástörténészek érdeklődését keltheti fel elsősorban az az ugyancsak rendszeresen bevallott adat, hogy az illető az iskolaéveit megszakítva, vagy a Kollégiumot végleg elhagyva hány évig és hány helyen tanítoskodott.

De Virág Irén is számos esetben folyamadt 19. századi nevelést elemző tanulmányaiban a mikrotörténethez, legyen szó akár a magyar arisztokrácia nevelésének

³³ SZABOLCS Éva, *Mikrotörténelem és pedagógiatörténet*, Neveléstudomány, 2013/3, 60-65.

³⁴ KÉRI Katalin, *Női élet, leánynevelés az újkorban - Válogatott tanulmányok*, Budapest, Gondolat, 2015, 7-8.

³⁵ UGRAI János, *Egy páratlan forrás oktatástörténeti tanulságai – Református lelkészi önéletrajzok elemzése 1807-ből*, Magyar Pedagógia, 2003/ 2, 221-228, 211.

ügyéről vagy a nevelés korabeli helyzetéről.³⁶ Egy alkalommal azt vizsgálta, hogy az arisztokraták házastársai között több külföldi is fellelhető, akik Magyarországon telepedtek le, és tevékenységükkel idegenként is maradandó nyomokat hagytak a magyar kultúrában.³⁷ Ugyancsak az arisztokraták nevelésével foglalkozott Rébay Magdolna kötete is, amely a „...*Szelíd, de szigorú és egyben nagyon igazságos bánásmódban...*” címet viseli, és nagyban hozzájárult ahhoz, hogy egodokumentumok feltárásával megismerjük a korabeli gyermekek, és nők oktatási lehetőségeit.³⁸

Közel áll hozzánk Fizek Natasa megközelítésmódja is, aki 2017-es tanulmányában azt vizsgálja, hogy miként lopódzott be Szegeden az egyetem falai közé is az antiszemitizmus. A szerző a jelenséget Müller Miklós példáján keresztül mikrohistorizáló módszertant használva mutatta be. Nicolas Müller a 20. század itthon méltatlanul elfeledett fotóművésze volt. Zsidó származása miatt 25 évesen, 1938 áprilisában - az Anschluss-t követően - elhagyta az országot, és művészi pályája több fontos állomás után - Franciaország, Portugália, Marokkó - végül Spanyolországban teljesedett ki, ahol a kor legismertebb spanyol szociofotója lett.³⁹

A fentiek alapján kiemeljük, hogy korábbi kutatásunk során érdekes esetek körvonalazódnak, ahogy Gyertyánffy István esetében, úgy Imre Sándor nevelései elvei sem csak elméleti munkáiban, hanem a kéziratos dokumentumokban is megmutatkoznak. Publikált és közlés alatt álló vonatkozó tanulmányainkban többek között ilyen esetekkel találkoztunk: Imre Sándor nevelési elképzelése egy Csiky Kálmánnénak írt levélben, Imre Sándor állásfoglalása az egyetemen rektorként tapasztalt antiszemitizmusról egy a Hóman Bálintnak tett jelentésében, az elhallgatott Reményik József költő megmentése legifj. Szász Károllyal folytatott eszmecsereje kapcsán, ezeken kívül számos értékes szakmai adat a Pintér Jenő vagy Gyulai Pál irodalomtörténészeknek címzett kéziratokban, illetve egy elemzett sajtópolémia. Ezekből természetesen csak a vonatkozó, nevelés kérdését érintő esetek kerülnek disszertációnkban bemutatásra. A nevelés és érintőlegesen a feminizmusról alkotott eszmerendszerük kifejtése és összehasonlítása mellett, szólunk a két, vizsgált pedagógus kapcsolatáról, amelyről szintén képet kapunk egodokumentumaik segítségével.

³⁶ VIRÁG Irén, *A magyar főrangúak nevelői a 19. század kezdetén*, Zempléni múzsa, 2008/1, 20-32.; VIRÁG Irén, *Nőnevelés - arisztokrata tradíciók*, Iskolakultúra, 2010/ 3, 58-73.

³⁷ VIRÁG Irén, *Idegenként egy új hazában – Életképek a 19. századból*, Társadalmi együttélés, 2013. 3. sz., http://epa.oszk.hu/02200/02245/00007/pdf/EPA02245_tarsadalmi_egyuttele_2013_3_01.pdf, letöltés: 2022. június 20.

³⁸ RÉBAY Magdolna (szerk.), „...szelíd, de szigorú és egyben nagyon igazságos bánásmódban...”: *arisztokraták nevelése-oktatása Magyarországon a XIX-XX. században*, Szeged, Belvedere Meridionale, 2017.

³⁹ FIZEK Natasa, *Müller Miklós fotóművész szegedi diákévei*, Tiszatáj online, 2017, <http://tizatajonline.hu/?p=103699&fbclid=IwAR0V7N26yk6N6nEuAvIXkn0T40QbYqBmqxt6Z9ZiAGk6N0W2ooUgCRlixFM>, letöltés: 2022. június 20.

IV. A kutatás forrásai; kutatástörténeti előzmények, elméleti beágyazottság

IV. 1. Szakirodalmi kontextus; Gyertyánffy István-kutatások hazánkban

Érdeklődésünk akkor fordult a millenniumi Magyarország népoktatásának általánosan elismert vezetőjének, Gyertyánffy Istvánnak a pedagógiai tevékenysége felé, amikor kezünkbe vettük Frank Antal *Gyertyánffy István nem a múlté* című, 1932-es kiadású vékony kötetét egy antikváriumban. A szerző hangsúlyozta a pedagógus elfeledett nemzetmentő szerepét, gyakorlati fontosságát. A könyv megírása óta eltelt csaknem kilencven év, de még ma is nagyon szűk azoknak a neveléstudósoknak a köre, akik világosan látják Gyertyánffy századfordulós tevékenységét, és a máig ható jelentőségét. Véleményünk szerint Gyertyánffy nőneveléssel kapcsolatos megállapításai hiánypótlónak számítottak a maga korában, még ha a mai olvasó számára időnként tartalmazznak elavult nézeteket is. Gondolatait egyértelműen a századfordulós hazai törekvések és mozgalmak kontextusában érdemes vizsgálni, és mikrotörténeti elemzéssel felfedni, hogy mely személyek voltak jelentős hatással a munkásságára.

A magyar pedagógusok koronként, leginkább különböző alkalmak és évfordulók kapcsán megemlékeztek Gyertyánffyról. Kivételes módon a legemelkedettebb ünneplésre és méltatásokra 1881-ben, pályája csúcán, tanári tevékenységének negyedszázados évfordulóján került sor. Nemcsak a kultúr-kormányzat és a korabeli pedagógiai sajtó becsülte kiemelkedő érdemeit, utóbbi alapos részletességgel beszámolt a Pedagógiumban rendezett ünnepségről is, hanem egyéb lapok, többek között a Vasárnapi Ujság is, amely 1881. évi június 12-i számában vezércikket szentelt Gyertyánffynak. A cikk üzenete talán ma is aktuális, leírja az oktatás mindenkori nehézségeit: „Társadalmunk még mindig sokat ad arra, a mi fénylik. A népnevelés pedig nem fénylik, ott nem csinál senki carriert, ott csak dolgozni lehet. S népiskolai tanítóink dolgoznak, végzik mind több-több erővel és értelemmel azt a munkát, melynek célja: a nemzeti demokrácia. Akadémiák, egyetemek nem civilizáltak még egy népet sem, s demokráciát meg sohasem fognak alkotni, az emberek közt az egyenlősítést a népnevelés fogja meghozni. Mindehhez azonban erős és szilárd tanítói kar kell.”⁴⁰

A következő évben még a *Budapesti Szemle* recendense ugyancsak méltatta „Gyertyánffy igen becsülendő s hasznos” munkáját, a vezetése alatti intézetet, s annak kapcsán a tanítóképzést és azzal kapcsolatos fontos kulturális kérdéseket tárgyilagossággal szakértelemmel és

⁴⁰Á. R., *Gyertyánffy István és a Budai Állami Tanítóképezde*, Vasárnapi Ujság, 1881/24, 1.

„subjectív lelkesedéssel” írt beható dolgozatát, A budapesti állami elemi és polgári iskolai tanítóképezde múltja és jelene című írást.⁴¹

Azonban ezután rohamosan csökkent az érdeklődés a sajtóban a pedagógus munkássága iránt. Nem kapott visszahangot pedagógiai teljesítménye, amikor lemondott a *Néptanítók Lapjának* szerkesztői tisztjéről, és 1898-as váratlan nyugdíjazása után sem. Halála utáni években a kor szellemének megfelelően Emhő Gyula és Sztankó Béla *Gyertyánffy emlékezete*, 1933-ban pedig születési jubileuma előtt Sólyom János *Emlékezés Gyertyánffy Istvánra* című könyvében elsősorban szubjektív emlékezést olvashatunk régi kollégáitól és volt tanítványaitól, mellőzve a megérdemelt, szakmailag hiteles méltatást. Míg Gyertyánffy István tevékenységét a dualizmus korának pedagógusai, a néptanítók, a polgári iskolai, - és a tanítóképző intézeti tanárok ismerték és elismerték, a század utolsó éveitől már csak a Pedagógium utódintézményeiben: a budai férfi tanítóképzőben, a polgári iskolai tanárképző főiskolán és az Apponyi kollégiumban becsülték. Személyes ismerősei számának csökkenésével a 20. század közepén nevének és emlékének mellőzése tovább folytatódott, mígnem köszönve elsősorban a felsőfokúvá vált tanítóképzők oktatóinak és kutatóinak és nem utolsó sorban a szocialista korszaknak, a hatvanas években ismét a neveléstörténet érdeklődési körébe került ő és az általa képviselt népnevelő pedagógia. Ezeknek az éveknek voltak a termései Magyarfalvy Lajos ezirányú írásai is, amelyek, ha ideológiailag nem pártatlan, de legalább objektivitásra törekvő, és a munkásságára fókuszáló képet alkottak róla, amely hiánypótló volt a korban.⁴² Gyertyánffy István életútjának bemutatására az utóbbi években néhány jelentősebb munka és disszertáció született, említésre méltók Kelemen Elemér értekezései és Fizel Natasa doktori disszertációjának azon részei, ahol bemutatásra kerül a polgári iskolai tanítóképzés létrehozása, illetve Gyertyánffy elgondolásai a polgári iskola pedagógusai képzésének helyéről, módjáról.⁴³

Született továbbá három, a témába vágó, a pedagógus feminizmussal kapcsolatos megközelítéséről szóló munka Dombi, Droppánné és Kéri tollából, amelyeket írásunk alapjául

⁴¹ GYERTYÁNFFY István, *A budapesti állami elemi és polgári iskolai tanítóképezde múltja és jelene: 1873/74-1880/81*, Budapest, Egyetemi Ny., 1882.

⁴² MAGYARFALVI Lajos, *Gyertyánffy István és a budai Pedagógium*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1968.; MAGYARFALVI Lajos, *Gyertyánffy István emlékezete — Születésének 150. évfordulójára*, Pedagógiai Szemle, 1984/ 11, 1092-1098.

⁴³ KELEMEN Elemér, *A pedagógus Gyertyánffy István és a budai Paedagogium = Uő., A tanító a történelem sodában - Tanulmányok a magyar tanítószeg 19–20. századi történetéből*, Pécs, Iskolakultúra, 2007, 71-77.; KELEMEN Elemér, *Gyertyánffy István, a tanítók tanítója (1834–1930)*, Tanító, 2009/10, 1-3., FIZEL Natasa, *A polgári iskolai tanárképzés professzionalizációja és intézményesülésének utolsó szakasza: Az Állami Polgári Iskolai Tanárképző Főiskola és a Ferenc József Tudományegyetem együttműködése a tanárképzés területén (1928 – 1947)*, Doktori értekezés, Eger, Eszterházy Károly Egyetem, 2018.

véve, tanulmányunk a témát érintő részeinél mutatunk be.⁴⁴ Ez utóbbi szerzők megközelítése sokat tett azért, hogy Gyertyánffy nevét és munkásságát ma már ne csak a neveléstörténészek és a tanítóképzős szakemberek szűk köre ismerje, hanem a tág pedagógiai és gyógypedagógia szakma számára is nagy jelentőséggel bírjon.⁴⁵

IV. 2. Szakirodalmi kontextus; Imre Sándor-kutatások hazánkban

Ahogy már számos alkalmat megragadva írásban és szóban is említettük, a vonatkozó bibliográfia tanulmányozása után megállapíthatjuk, hogy Imre Sándor alakjával és tevékenységével mindig is időszerű volt foglalkozni. Imre Sándor munkásságáról szóló diszkurzust többségében túlzottan részrehajló, felszínes, és a személyes érintettség, illetve a korszellem okán gyakran átpolitizált szövegek jellemzik, de számos követendő, inspiráló, konnotációtól mentes megközelítés is született. Az alábbiakban kiválasztva egy-egy róla szóló, különböző időben keletkezett írást, életútjának mérföldkövein és főbb alkotásain kronológiai sorrendet és pedagógiai irányvonalait követve, próbáljuk a műfaj adta keretek között rekonstruálni a szakirodalom némely szeletének viszonyulását az Imre Sándor-jelenséghez. Nyilván a téma terjedelmes, ezért csak bemutatásra, jelzésre vállalkozom, mélységek érintése nélkül.

Magyarország későbbi vallás- és közoktatásügyi minisztere, az irodalmár-nyelvész tanár nagyapjával megegyező nevű Imre Sándor felsőfokú tanulmányait 1894–1898 között a kolozsvári Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetemen kezdte, majd két évvel később német-magyar szakos középiskolai tanári diplomát is itt szerzett, még ez évben egyetemi doktor lett. Értekezését Alvinczi Péter kassai magyar papról írta, amely munkája szülővárosában még a 19. században nyomtatásban is megjelent.⁴⁶

Példaképe, tanító mestere ebben az időszakban Schneller István volt: „A köztem és Schneller közti különbség az én tanultságbeli fogyatékoságomnak tudható be” - jegyzete fel egyszer egy kettőjük pedagógiájáról tartott emlékbeszéd leírt szövege mellé.⁴⁷ Schneller és általa Imre Sándor is, a nevelés legfontosabb céljának nem a tudományos oktatást, „hanem az

⁴⁴ DROPPÁNNÉ DEBRECZENI Éva, *Gyertyánffy István*, Budapest, Budapest, OPKM, 2003.; DOMBI Alice, *Gyertyánffy István nevelői működése, a Theano-pedagógia = A XIX. századi magyar pedagógusok a polgárosodásért*, szerk. Dombi Alice, Oláh János, Gyula, APC-Stúdió, 2003. 163-172.; több néhány soros hivatkozás történik Gyertyánffy-ra: KÉRI Katalin, *Leánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon: nemzetközi kitekintéssel és női történelmi alapozással*, Pécs, Kronosz, 2018.

⁴⁵ MAGYARFALVI, *i.m.*

⁴⁶ IMRE Sándor, *Alvinczi Péter kassai magyar pap élete*, Hód-Mező-Vásárhely, H.-M.-Vásárhelyi Ny., 1898.

⁴⁷ DEÁK Gábor, *Imre Sándor helye a magyar pedagógiai irodalomban*, Magyar pedagógia, 1996/ 3, 270-288, 272.

ember erkölcsösödésének elősegítését, az emberben születése óta meglévő autonóm gondolkozásra és cselekvésre való lehetőség -más szavakkal, Kant álláspontját átvéve- a jóakarát kibontakoztatását tekintette.”⁴⁸

Martinkó József tanulmánya foglalkozik részletesen Imre Sándor azon erkölcs fogalmával, amire természetesen nagy hatása volt példaképe Schneller szemlélete, hiszen mindketten az egyén erkölcsi fejlődésének hívei.⁴⁹ A múlt században minden jelentősebb pedagógiai gondolkodó fontosnak tartotta nyilatkozni a témában. Figyelemre méltó, hogy bár elméletük rokon volt egymáséval, de a gyakorlati megvalósításra különböző megoldásokat találtak. Martinkó szerint a legkoherensebb erkölcsrendszer Imrénél tapasztalható. Martinkó ebben a tanulmányában igazán aktuális irányvonalat mutat Imre Sándor erkölcsszemléletének mai értelmezhetőségének és hasznosíthatóságának filológiai és gyakorlati kérdésfelvetésekor, továbbá az útmutatása elgondolkodtató Imre Sándor tevékenységének további kutatása vonatkozásában is.

1904-ben megkapja a kolozsvári tudományegyetem magántanári státuszát, elsősorban a *Gróf Széchenyi István nézetei a nevelésről* című munkája alapján,⁵⁰ munkásságának ezen korszakával Tóth Gábor foglalkozott részletesen.⁵¹ Első publikációit is már komoly érdeklődés övezte, Rácz Gyula 1903-as recenziója korai reakció Imre Sándor *Gróf Széchenyi István nézetei a nevelésről* című művére.⁵² A recensens Imréhez hasonlóan Hódmezővásárhelyen született, de három évvel korábban, 1874-ben és szintén Kolozsváron folytatott tanulmányokat, ahol bölcsészdoktori oklevelet is szerzett. 1909–1915 között előbb a Fővárosi Könyvtár könyvtárosa, később a Fővárosi Statisztikai Hivatal titkára volt, később közgazdasági író, statisztikus.⁵³

Nyilvánvalóan nem lehet elvonatkoztatni attól, hogy Rácz érezhetően szimpatizált Imrével, erre utal gyakran szubjektív fogalmazási stílusa: „Jelen alkalommal *értékes s igen érdekes* könyvének, mely egy hosszabb sorozat első tagja, első részében *buzgó lelkiismeretességgel* állítja össze rendszerben Széchenyi Istvánnak kiadott és írott műveiből: Széchenyi nevelési elméletét. [...] Imre dr.-nak pedig *melegen gratulálunk* és várjuk az *érdekes*

⁴⁸ KÉKES SZABÓ Mihály, *Schneller István nézetei a családi nevelésről*, Magyar pedagógia, 1998/4, 377-384, 377.

⁴⁹ MARTINKÓ József: *Imre Sándor erkölcsi nevelésről vallott nézetei napjainkban = Az erkölcs szépsége - A kaposvári Erkölcs-, Művészetfilozófiai és -nevelési Konferencia előadásai—2003., augusztus 27-29.*, szerk. CZIRJÁK József et al., Kaposvár, Kaposvári Egyetem Csokonai Vitéz Mihály Pedagógiai Főiskolai Kar, 2005, 364-378.

⁵⁰ IMRE Sándor, *Gróf Széchenyi István nézetei a nevelésről*, Budapest, Politzer, 1904.

⁵¹ TÓTH Gábor, *Imre Sándor és a paedagogium*, Magyar pedagógia, 1998/2, 99-122.

⁵² RÁ CZ Gyula, *Imre Sándor: Gróf Széchenyi István nézetei a nevelésről*, Magyar paedagogia, 1903/12, 635-637.

⁵³ KENYERES Ágnes, *Magyar életrajzi lexikon: 1000-1990*, Budapest, Arcanum, 2001.

folytatást”.⁵⁴ Rácz recenziójában a mű méltatása mellett időnként internacionális szakmai kontextusba helyezve Imrét, olyan alkotók elé sorolja, mint kora népszerű amerikai szociológusa, Franklin Henry Giddings (1855–1931), vagy a német pedagógus elődök, mint Paul Gerhard Natorp (1854–1924). Természetesen az említett stílus nem von le Imre Sándor művének értékéből, de nagyban hozzájárul az Imre-kultusz korai, szakirodalmi alapjaihoz.

Következő lényeges állomásként említhetjük meg, hogy Imre Sándor egyetemi magántanári kinevezését 1910-ben erősítették meg magyar nevelés története tárgykörben a kolozsvári Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetemen, de ezt megelőzően már 1908-tól egészen 1918-ig a Paedagogium pedagógiai tanára, majd igazgatója volt. Imre Sándor ekkor már fontos munkát végzett a tanterv modernizálásában is, amelyhez tartozó javaslatokat a Polgáriskolai Közlöny 1910 évi március 1-i és áprilisi számában ismertette. A Paedagogiumról (Budapesti Polgári Iskolai Tanítóképző) való kapcsolatáról kimerítően szól Tóth Gábor már említett cikke, ami neveléstörténeti szempontból releváns, hiszen a szerző mind az akkori oktatásügy és saját fennállásának problémaival birkózó Paedagogium, mind annak tanára és később igazgatója, Imre Sándor ottani pályafutását érintette. Imre Sándor számos jelentős gondolata fogalmazódott meg ezekben az években, amelyek a továbbiakban is visszatérnek munkásságában, hangsúlyozza például a tanárjelöltek tudatosságának a kérdését és polgári iskolai tanárrá való nevelést.

1912-ben jelent meg *Nemzetnevelés: jegyzetek a magyar művelődési politikához* című tanulmánykötete, amit számos hasonló tematikájú dokumentum követett.⁵⁵ Fontos év volt ez szakmai életében, ahogy ezt elmondhatjuk Tettamanti Béla pszichológus, pedagógus tanárról is, aki ekkor nyerte el rendes tanári kinevezését, és még ebben az évben megjelent első pedagógiai dolgozata *Lélektani ismeretek a nevelés munkájában* címmel.⁵⁶ Ez utóbbiról annyit mindenképpen érdemes itt megemlíteni, hogy filozófiát Alexander Bernáttól, pszichológiát Pauer Imrétől, pedagógiát Fináczy Ernőtől tanulta. Filozófiai-pedagógiai gondolkodására többek között Wilhelm Dilthey, Schneller István, Imre Sándor volt legnagyobb hatással, és – ahogy Schablauerné Kertész Katalin is kitér rá a nyolcvanas évek közepén Tettamanti emlékkötetben-, nézetei Imrével nagyon sok helyen hasonlóságot mutatnak.⁵⁷ A szerző utal

⁵⁴ A dőlt kiemelés Rácz Gyula mai szemmel túlzó, de korának megfelelő, romantikára jellemző stílusának érzékeltetésére Szűts-Novák Ritától származik.

⁵⁵ IMRE Sándor, *Nemzetnevelés: jegyzetek a magyar művelődési politikához*, Budapest, Ajtai Ny., 1912.; Lásd még: IMRE Sándor *Mi a nemzetnevelés?* Budapest, Lampel, 1919.; IMRE Sándor, *Háborús élet, megújulás, nemzetnevelés*, Budapest, Studium, 1943. stb.

⁵⁶ GÁCSEI József, PUKÁNSZKY Béla, *Tettamanti Béla*, Budapest, OPKM, 1989.

⁵⁷ SCHABLAUERNÉ Kertész Katalin, *Tettamanti Béla és Imre Sándor pedagógiai nézeteinek rokonsága* = Tettamanti emlékkönyv, szerk. KOVÁCS László, Kaposvár, KTF, 1987, 65-72.

arra, hogy a negyvenes években, a nemzetnevelés, mint fogalom, a tévesen hozzátapadt fasiszta ideológia miatt pejoratív jelentést kapott, s miatta Imre Sándor is veszített átmenetileg a népszerűségéből.

Tettamanti Béla Imre Sándorról szóló 1945-ös nekrológja ebből az időből származik, de Rácز korábbi írásával szemben, a szerző egy kiforrottabb személyiségre és életútra reflektált, mély veszteségérzéssel, és csalódott felismeréssel, miszerint Imre Sándor elvesztésének nem volt méltó visszhangja sem nevelői körökben, sem a társadalom egészében: „Imre Sándor, a magyar művelődéspolitikai és elméleti neveléstudomány legnagyobb képviselője [...] elvesztésével az a férfiú hullott ki közülünk, akire az új, romjaiból fölépülő Magyarországon munkálkodók táborának szüksége lett volna, aki egyik vezető munkatársa lehetett volna művelődéspolitikai törekvéseinknek, közoktatásügyünk megkívánt átszervezésének”.⁵⁸

Tettamanti Imre Sándor szakmai nagyságának méltatása mellett, kitér a nemzet fogalmának ideológiai mentesítésére, ezzel is legalizálva Imre Sándor neveléstudományban betöltött, nem elhanyagolható négy évtizedes elméleti és gyakorlati szerepét. Elmondhatjuk, hogy míg Rácз még bőven az embert, a barátot, a példaképet ítélte meg Imre Sándor művével kapcsolatos írásában, és kevés hangsúlyt fektetett a tények ábrázolásába, Tettamanti már egy egész pályaképről tudott beszámolni. Később írásaiban és gyakorlatában is vitte tovább elődje irányelveit. Azonban politikai okokból később megtagadta mesterét és az új történelmi időszakban nem gondozta tovább kultuszát.⁵⁹

Imre neveléssel kapcsolatos munkáiról számos kisebb recenzió jelent meg az 1920-as, 1930-as években, de ezek nagyrészt Rácзhoz hasonlóan nem adtak Imre Sándor munkásságáról koncepciózus leírást, hanem a recenziók még csak az egyes művek, sok esetben idealizált dicséretében merültek ki.⁶⁰ Kivételt képez ebben Gyulai Ágost beszámolója az 1934-ben, Szegeden, Imre Sándor szerkesztésében megjelent *Nevelésügyi tanulmányok* című kötetéről, ahol instruálása alatt saját diákjai tanulmányai jelentek meg.⁶¹ Gyulai nem csupán az elemzett könyvről szól, hanem Imre Sándor életének egy szakaszáról, a Ferenc József Tudományegyetem pedagógiai tanszékén és a szegedi egyetem Pedagógiai Intézetében töltött időről is számot ad, mert, ahogy a recenzióból is körvonalazódik, a kötet elkészítése után Imre Sándor a „budapesti műegyetem pedagógiai tanszékének égisze alatt” folytatta alkotó munkáját.

⁵⁸ TETTAMANTI Béla, *Imre Sándor*, Magyar paedagogia, 1945/1, 49-51.

⁵⁹ GÁCSER, PUKÁNSZKY, i.m.

⁶⁰ Pl.: Frank Antal, *Imre Sándor: Önmagunk nevelése*, Magyar paedagogia 37. 1928, 107.

⁶¹ GYULAI Ágost, *Imre Sándor: Nevelésügyi tanulmányok*, Magyar paedagogia 44., 1935, 190-193.

A 20. század első felében Imre Sándor társasági tagságainak a száma az egekbe rúgott,⁶² és ismert, hogy néhány évig a kritikák jelentős részének helyet adó *Magyar paedagógia* (később: Magyar Pedagógia) című folyóirat szerkesztője is volt. Ehhez még hozzájárultak politikai ambíciói és betöltött tisztségei, hiszen 1918 és 1924 között előbb helyettes-államtitkári, majd adminisztratív államtitkári funkciót töltött be a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban, majd az ideiglenes hivatalnokkormányban, más néven Friedrich István-kormányban vallás- és közoktatási miniszteri posztot töltött be. Talán nem meglepő, hogy független írás, objektív szerzőtől alig jelent meg Imréről ekkoriban.

A független szerzőség és időbeliség aspektusából vizsgálja a témát Pukánszky Béla tanulmánya *Imre Sándor neveléstana* című tanulmánya,⁶³ ahol a szerző megfelelő objektivitással és szakmai háttérrel elemzi Imre Sándor neveléssel kapcsolatos műveit, központba helyezve a *Neveléstan* című munkát: „A nemzetnevelés-koncepcióban foglalt egyik lényeges kívánalom a *nevelői gondolkodás* terjesztése. [...] Imre Sándor páratlanul gazdag tudomány-népszerűsítő munkásságával ennek a nevelői gondolatnak a minél tágabb körökben való meggyökerezését kívánta elősegíteni.”⁶⁴

A magyar neveléstörténetben a háborús történelmi körülmények miatt pedagógiai problémákkal kellett szembenéznie az oktatásnak is, amelyek két csoportra oszthatóak, egyrészt a háború hatására milyen etikai kérdések merülnek fel iskolákban, másrészt milyen következményei voltak a háborúnak a közoktatásban. Egymás után jelentek meg a nevelés és a háború problémáit együtt tárgyaló cikkek. Imre Sándor is azonnal reagált az eseményekre, számos háborúval kapcsolatos tanulmánya született.⁶⁵

Így épül fel 45 tanulmányból az 1943-ban a Studium kiadásában megjelent könyve a *Háborús élet, megújhódás, nemzetnevelés* című kötete, amiről szintén Gyulai Ágost, aki ebben az időben szerkesztője is volt a lapnak, írt elismerő sorokat a Magyar Paedagógiában: „Imre Sándor lelki világában az 1914-ben kitört világháború olyan mélyreható élmény volt, -mely nemzete sorsáért való aggódásában- központi helyre került nevelői gondolkodásában is, egész akkori közéleti és irodalmi tevékenységét determinálta, konkrét célt adott a világháború utáni évtizedekben kívánatos megújhódás számára, hogy annál pontosabban megvilágosodjék a tőle

⁶²Imre Sándor jelentősebb társasági tagságai: Magyar Paedagogiai Társaság (1906–1945), Magyar Pszichológiai Társaság (választmányi tag), Magyar Pestalozzi Társaság (1906–), Magyar Gyermektanulmányi Társaság (1908–), Magyar Filozófiai Társaság (választmányi tag 1913–), Irodalomtörténeti Társaság (választmányi tag 1913–)

⁶³ PUKÁNSZKY Béla, *Imre Sándor neveléstana [tanulmány]* = IMRE Sándor: *Neveléstan: bevezetés az iskolai nevelés munkájába*, Budapest, 1995, 339.

⁶⁴ IMRE Sándor, *Neveléstan: bevezetés az iskolai nevelés munkájába*, Budapest, Studium, 1929.

⁶⁵ Lásd pl.: IMRE Sándor, *A nevelés válsága a két háborúban*, Budapest, Stephaneum Ny., 1942.; IMRE Sándor, *Háborús élet, megújhódás, nemzetnevelés*, Budapest, Studium, 1943.

régebben alkotott nemzetnevelés nagyjelentőségű fogalma. Szerzőnk maga így mondja előszavában: Akkor minden gondolatunkat a háborús élet kormányozta; megújhódás szükségét éreztük s alapvető segítségét a nemzetnevelésben láttuk.”⁶⁶

E sorok Imre Sándort már gondoskodó atyai szereppel ruházzák fel, a róla megjelenő virtuális imázs itt már a Tettamanti által két évvel később megfogalmazott nekrológban olvasott erőt és bölcsességet sugározza. Egyet kell értenünk Gyulaival abban, hogy Imre Sándor munkája a nevelői gondoskodás megtestesülése, azonban tovább lépve a leírtakon, véleményünk szerint a tanulmányokban visszatérő központban helyet kapó tradíciós irányvonalat (lásd nemzeti örökség) felváltja egy előremutató innovációs törekvés (lásd háború utáni felépülés az oktatásügyben). Ez az újszerű megközelítés csírájában már a *Széchenyi István nézetei a nevelésről* című munkájában is jelen volt, amikor célzott a gyakorlat fontosságára: „A nevelés elméletét nem elvont elméletnek nevezett okoskodások állapítják meg, sőt éppen az életnek kell benne alapul szolgálnia [...] alkotója a jövőbe néz.”⁶⁷

Imre Sándor tevékenységéről halála után is sok elméleti munka született, de számos tartalmaz ezek közül elavult nézeteket vagy politikai propagandát, mint például Heksch Ágnes írásai Imréről.⁶⁸ A szerző 1959-es monográfiája egyértelműen hiánypótló dokumentum Imre Sándorról. Egyrészt mert egyedülálló hosszúságban, 299 oldalon szól Imre Sándor művelődéspolitikai tevékenységéről, másrészt pedig próbálja végre Imrét feloldozni az el sem követett fasiszta bűnök alól (pl.: túlzott nacionalizmus), azonban ehhez egy másik politikai ideológiát hív segítségül: „A szocialista alaphól fakadt és arra visszaható neveléstudomány a maga szocializmust építő munkáját - amint ezt Marx és Lenin tanításából világosan látjuk - csak akkor végezheti eredményesen, ha átdolgozza, bírálat alá veszi, a munkásmozgalom szempontjából ellenőrzi a tudomány előzményeit, és belőlük olyan következtetéseket von le, amelyeket annak előtte a *polgári keretek korlátoztak*.” Illetve Hekschől származik az az egyértelműen determinált gondolat, hogy „a nemzetnevelés a lehetséges magyar nevelés a szocializmus viszonyai között is.”⁶⁹ Természetesen nem marasztalhatjuk el stílusáért Heksch Ágnest, aki a kor kívánalmai szerint írta meg dolgozatát, nyilvánvalóan ez volt az ára, hogy sok helytálló megállapítást is tehessen Imre Sándor munkásságára nézve, amik elősegítették az Imre Sándor gondolatainak újbóli megérdemelt térnyerését hazánkban: „Imre személyében a nemzetnevelés olyan rendszerezőre talált, akiről bizvást elmondhatjuk:

⁶⁶ GYULAI Ágost, *Imre Sándor: Háborús élet, megújhódás, nemzetnevelés*, Magyar paedagogia, 1943/2, 245-248.

⁶⁷ IMRE Sándor, *Gróf Széchenyi István nézetei a nevelésről*, Budapest, Politzer, 1904.;

HEKSCH Ágnes, *Imre Sándor nevelélméleti tevékenysége 1919-ig*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1959.; S. HEKSCH Ágnes, *Imre Sándor művelődéspolitikai rendszere*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1969.

⁶⁹ HEKSCH, i.m., 1969, 9. A dőlt kiemelés Szűts-Novák Ritától származik.

neveléstudományunknak az eddigi időkig egyik legjelentősebb alakja, akiben szellemi és erkölcsi kiválóság találkozik kivételes tudományos tájékozottsággal.”⁷⁰

Imre szakirodalmának tárgyalásakor, ha nem is törekszünk a teljességre, mindenképpen a faktográfiai irodalom közt kell említenünk a Pukánszky tanítvány; Ronkoviczné Faragó Eszter ezirányú munkásságát,⁷¹ illetve a Budapesti Műszaki Egyetem Műszaki Pedagógia Tanszékének 2010-es emlékkonferenciája előadásainak megjelent füzetét.⁷² A kötet a sokszínű Imre Sándornak állít emléket, természetesen a központban a Műegyetem Pedagógiai Intézetében illetve a BME rektoraként végzett munkáját mutatja be, de külön rész szól a kezdetekről; Széchenyi Imre Sándor munkásságában betöltött szerepéről is. Benedek András bevezető tanulmányában kijelenti,⁷³ hogy Imre Sándor személyében az elméleti tudós és a gyakorlati oktató pedagógus korszerű eszménye is példaértékű módon megjelent.

Kimondottan az ő nemzetnevelés koncepciójával foglalkoztak az utóbbi évtizedekben Golnhofer Erzsébet, Tamusné Molnár Viktória és Dévényi Anna, valamint Donáth Péter. Ez utóbbinál figyelemreméltó vállalat a frissen megjelent hiánypótló munka a *Konszenzuserős reformer a válságok és szélsőségek korában: Imre Sándor a nemzeti együttműködés akadályairól, művelődéspolitikai szerepvállalásáról, a köznevelésről, s a magyar pedagógiáról* című könyv.⁷⁴ És bár a szerző tagadja neveléstudományi, - és hangsúlyozza történelmi aspektusát, eddigi munkássága arról tanúskodik, hogy bízik az oktatástörténet-írás mára és a jövőre kifejtett jótékony társadalmi hatásában, illetve a mikrotörténet térnyerésének kedvező voltában.

Koncepciónk rokon ezen szerzők objektív megközelítésével, azonban ezúttal részletesen csak a nőneveléssel kapcsolatos kutatásokra térünk ki.⁷⁵

⁷⁰ HEKSCH, i.m., 1969, 10.

⁷¹ RONKOVICSNÉ Faragó Eszter, *A pedagógia alapkérdései Imre Sándor munkásságában*, Pécs, Comenius Bt., 1999.; RONKOVICSNÉ Faragó Eszter, *Imre Sándor szerepe a magyar iskolatörténetben = Ezredforduló, műveltségkép, kisgyermekkorai nevelés: a Budapesti Tanítóképző Főiskolán a Tudomány Napja alkalmából 1999. november 3–4-én rendezett konferencia előadásai*, szerk. RADNAINÉ Szendrei Julianna, Budapest, Trezor, 165–170.;

RONKOVICSNÉ Faragó Eszter, *Imre Sándor nézetei a reformpedagógiáról = Reformpedagógiatörténeti tanulmányok: európai kölcsönhatások, nemzeti sajátosságok*, szerk. NÉMETH András, Budapest, Osiris, 2002, 92–100. stb.

⁷² *A nemzetnevelő Imre Sándor (1877–1945) – A 2010. október 28-i emlékkonferencia előadásai – Egyetemtörténeti Füzetek*, BENEDEK András szerk., Budapest, BME Műszaki Pedagógia Tanszék, 2011, 3-13.

⁷³ BENEDEK András, *Imre Sándor jelenünknek szóló munkássága és hagyatéka = A nemzetnevelő Imre Sándor (1877–1945) – A 2010. október 28-i emlékkonferencia előadásai – Egyetemtörténeti Füzetek*, BENEDEK András szerk., Budapest, BME Műszaki Pedagógia Tanszék, 2011, 3-13.

⁷⁴ DONÁTH Péter, *Konszenzuserős reformer a válságok és szélsőségek korában – Imre Sándor a nemzeti együttműködés akadályairól, művelődéspolitikai szerepvállalásáról, a köznevelésről, s a magyar pedagógiáról*, Budapest, Trezor Kiadó, 2022.

⁷⁵ TAMUSNÉ Molnár Viktória, *Háború és nevelés*, Módszertani Közlemények, 2007/2., 84-87.

DÉVÉNYI Anna: *Imre Sándor nemzetnevelés koncepciója = D. A., Nemzetnevelés-parafrízisok – A nemzetépítéstől a hatalomkoncentrációig*, Pécs, Kronosz Könyvkiadó Kft., 2020. 53-85.

A pedagógusnak állítanak méltó emléket a 2021-ben kiadott Imre Sándor-életrajzi emlékkötet írásai. A tanulmányok felidéztek a magyar neveléstörténet e meghatározó alakjának személyét, munkásságát, annak máig maradandó fontosságú és bőséges tanulságokat kínáló elemeit. Imre Sándor életműve a 20. századi pedagógiai tudományos gondolkodás szerves része, melynek máig ható tényezői meghatározzák a 21. század neveléstudományi törekvéseit, a pedagógia intézményes gyakorlatát is. A tanulmánykötet megszerkesztése során a szerzők arra törekedtek, hogy a sokszínű életmű szinte minden területéről felvillantsanak fontos és tanulságos elemeket. A szerkesztők külön megelégedésére szolgált, hogy az Imre család két tagját is a megemlékezők sorában köszönthették. Imre László akadémikus a református neveléstudós munkásságának talán egyik leginkább meghatározó tényezőjével, a nemzetneveléssel kapcsolatos elméletével foglalkozik a kötetben. Imre Sándor református egyházmegyei képviselőként és gyakorló pedagógusként sokat foglalkozott a református egyház, illetve iskoláinak ügyeivel. Dávid Gyula kolozsvári irodalomtörténész, aki szintén családtag, Imre Sándor tanári éveit mutatja be a kolozsvári Református Kollégiumban. Imre Sándor pedagógiai elméletalkotóként, és művelődéspolitikusként is fontos szerepet játszott a hazai oktatástörténetben. Donáth Péter tanulmánya oktatáspolitikai koncepciójának bemutatásával, minisztériumi szerepvállalásának körülményeivel, és annak hatásaival foglalkozik. Imre Sándor munkásságának meghatározó eleme volt a pedagógusképzéssel kapcsolatos gondolkodása, amellyel a kötetben három tanulmány is foglalkozik. Fáyné Dombi Alice írásában Imre Sándor és a polgári iskolai tanárképzés kapcsolatát analizálja. Szenczi Árpád Imre Sándor nevelésfilozófiai koncepciójának a nagykorú tanítóképzésre gyakorolt hatását vizsgálja. Gombos Norbert pedig munkájában bemutatja Imre Sándor viszonyulását az állami tanítóképzéshez, fókuszálva az állami képezdék tantervi reformjainak vizsgálatára. Tölgyesi József írásában Imre Sándor családi neveléssel kapcsolatos gondolatainak hatását boncolgatja a devecseri római katolikus tanítókörben. Mi ezúttal Imre Sándor és Gyulai Pál levelezésének a nemzetneveléssel kapcsolatos tanulságait tekintettük át az emlékkötetben megjelent tanulmányunkban.⁷⁶

GOLNHOFER Erzsébet, *Imre Sándor nemzetnevelése a demokratikus nevelés elmélete?* = G. E., *Hazai pedagógiai nézetek*, Pécs, Iskolakultúra-könyvek 23., 2004. 65-70.

DONÁTH Péter, *Imre Sándor a háború, a pedagógia és az iskola kapcsolatáról 1914-1918-ban?* = *Háborús hétköznapiak V.*, szerk. Sallay Gergely Pál – Dr. Török Róbert – Závodi Szilvia, Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2021. 49-64.; DONÁTH Péter, „*Imre Sándor láttelepe „a magyarság belső állapotáról” (1914) s »a közös munka lelki akadályairól« (1923)»*”, *Egyháztörténeti Szemle*, 2022/1, 118–134. stb.; DONÁTH Péter, *Imre Sándor államtitkár a fővárosi iskolák feletti állami befolyás növelésére irányuló kezdeményezéséről* = D. P., *A „bűnös, liberális Budapest” községi iskolai államosításának kísérlete 1919–1920-ban*, Budapest, Trezor Kiadó, 2022, 10-15.

⁷⁶ GOMBOS Norbert, *Imre Sándor-életrajzi emlékkötet*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem - L'Harmattan Kiadó, 2021.

Végezetül elmondhatjuk, hogy e sorok szerzője az Imre Sándor-életrajzban megjelent írásán túl egyéb hermeneutikai kutatásokat is végzett Imre Sándor pedagógiájával kapcsolatban, amely munka nagy része napvilágot látott folyóiratok, tanulmánykötetek és konferencia kötetek hasábjain, illetve két EFOP és egy ÚNKP elismerést is kiérdemelt. Az alábbiakban néhány mondatban, vázlatosan összefoglaljuk a vonatkozó tanulmányok tematikáját.

Az Imre Sándor recepciójával foglalkozó *Az Imre Sándor kultusz – A pedagógus munkásságának máig tartó szakirodalmi vetülete* című írás annak a felismerésnek az eredménye, miszerint Imre Sándort már kortársai is méltatlanul elfeledték. Az M. Pelesz Nelli társszerzővel jelzett, *A Pedagógiai és Lélektani Intézet 1929-es megalapítása, szellemi előzményei és működésének első évtizede, Imre Sándor és Várkonyi Hildebrand Dezső tevékenysége* című munka középpontjában áll, hogy miként váltak valóra a pedagógus korábbi tervei a szegedi egyetemen, mikor Magyarországon elsőként indítványozta 1926-ban a lélektannak, mint külön diszciplínának egyetemen való oktatását. *Imre Sándor Csiky Kálmánéhoz írott levele a századfordulós társadalmi nőkép és nőnevelés kontextusában* átdolgozva dolgozatunk fő irányát adta, ezért bővebben nem tárgyaljuk. A pedagógusnál talán még kevésbé ismert azonos nevű nagyapja munkássága, akinek főként irodalomtörténeti tevékenységét ismerjük, de *Idősebb Imre Sándor Budapesti Szemlében megjelent neveléstanának előremutató gondolatait* alig. *A mikrotörténelem szerepe a neveléstörténet-írásban: Imre Sándor (1877–1945) emlékezete* felhívja a figyelmet a nem példa nélküli, de kevésbé elterjedt neveléstörténet-írás módszer kiaknázatlan lehetőségeire, amellyel véleményünk szerint a legközelebb juthatunk az objektív valósághoz. A reformpedagógia térhódításának első hazai fogadtatásáról *A pedagógia reformja? Imre Sándor (1877–1944) gondolatai a reformpedagógiáról* jelen disszertáció V. 2 fejezetében hasonló címmel került feldolgozásra. Kevésbé ismert, hogy Imre Sándor nemzetnevelés-koncepciója a tragikus történelmi események hatására módosuláson ment keresztül, ez a folyamat olvasható az „*Ez az út, az igazság, az élet*” - *Imre Sándor nemzetneveléssel kapcsolatos fogalomrendszerének módosulása az első világháborút követő években (1919–1929)* című tanulmányban. Legnagyobb példaképének, Széchenyi Istvánnak neveléstörténeti jelentőségéről szól „*A jó nevelés a legokosabb politika.*” Illetve az Imre Sándor által felvázolt, ideális tanárkép egyes aspektusait tárgyalja a Szűts Zoltánnal közösen írt, *A tanári kompetenciák néhány kérdése Imre Sándor pedagógiai rendszerében*. Mivel a vizsgált pedagógus nem csak oktatási intézményekben, hanem a Dunamelléki Református Egyházkerület oktató-nevelőmunkáját irányítóként is odaadóan dolgozott, ezért gyakori volt *Imre Sándor (1877–1945) megjelenése*

és megjelenítése a 20. század első felében a *Protestáns Szemle* hasábjain, amely téma először a Fiatal Kutatók és Doktoranduszok IX. Nemzetközi Teológus-Konferenciáján került előadásra, majd később tanulmánykötetben is megjelent. *Új utak az Imre Sándor-kutatásban: Imre Sándor művelődéspedagógus Pintér Jenő irodalomtörténészhez írott leveleinek (1913–1940) biográfiai jelentősége* szintén a levelek sorai között rejlő emberi játszmákról és szakmai vitákról lebbenti fel a fátylat, amelyek a pedagógus esetében haláláig tapasztalhatók voltak, annak ellenére, hogy mindvégig mindenkiel konszenzusra törekedett. A 2022 nyarán a *Korunkban* publikált, *Levelezés-kutatás, mint primer neveléstörténeti forrás – A Magyar Szemle két világháború közötti oktatáspolitikai és nemzetnevelő szerepe Imre Sándor levelezésének kontextusában* esettanulmány mikrotörténeti fókuszában Imre Sándor Magyar Szemle Társaságnak írt levelei állnak. A Magyar Szemle ekkoriban az ország kulturális újjászületését tűzte ki célul, tematikájában a nemzetnevelés és az európai, gondolati nyitottság egyaránt helyet kapott. A folyóirat főtítkára felkérte Imre Sándort egy dolgozat megírására, amelynek megszületését – a levelek tanúsága szerint – nem várt nehézségek övezték, ahogy a Szemle akkori működését is. Vélhetően a két legnehezebb horderejű írás az *Imre Sándor és az egyetemi antiszemitizmus* és az *Imre Sándor Reitzer Bélának írt dedikációjának mikrotörténeti aspektusai a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma értelmiségi fiatalságának körében* címmel jelent meg. Az első írás apropóját ismét egy, az Országos Széchényi Könyvtár kéziratári állományában lévő Imre Sándor-levél adta, amelyet 1941 őszén, egyetemi rektorsága kezdetén címzett barátjának, a korszak egyik vezető ideológusának Hóman Bálint történésznek, aki csaknem egy teljes évtizedig (1932–1942) állt a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium élén. Imre Sándor a hivatalos levélben egy egyetemi rendbontásról számolt be, továbbá arról tájékoztatta a minisztert az eset kapcsán, hogy több zsidó hallgatókkal szemben elkövetett atrocitás is napvilágot látott a Műegyetemen. A másik írás története pedig egy dedikációhoz vezethető vissza. Ugyanis Imre Sándor művelődéspedagógus 1935. április 15-én dedikálta a szerző magántulajdonában lévő, *A neveléstudomány magyar feladatai*⁷⁷ című könyvet Reitzer Bélának, doktorandusz hallgatójának.⁷⁸ A mester-tanítvány viszony sokat elárul a kor értelmiségéről, oktatási lehetőségeiről, de a tanulmányban a címzett rövid életútja is bemutatásra kerül.⁷⁹

⁷⁷ IMRE Sándor: *A neveléstudomány magyar feladatai*. Szeged, Városi ny., 1935.

⁷⁸ Amikor 2020. karácsonyán egy antikváriumban sikerült hozzájutnunk a dedikált kötethez, még nem tudtuk ki a címzett, ezért természetesen kíváncsisággal kezdtünk annak vizsgálatához, hogy analizáljuk az adott viszonyt.

⁷⁹ A kapcsolódó munkákat a dolgozat egyes részeinél közöljük, a többi pontos bibliográfiai adatai megtalálható a Magyar Tudományos Művek Tára oldalán, <https://m2.mtmt.hu/gui2/?type=authors&mode=browse&sel=10064086>, letöltés: 2022. június 20.

Összegzésül megállapítható, hogy egyrészt Imre Sándor puritán személyisége, Széchenyitől elsajátított nemzetnevelési elvei, az ideológiáknak ellenálló erkölcsi tartása, a támadások dacára internacionális és dinamikus nevelési irányai, a háborús években az oktatásügy mellett folytatott gyakorlatban is kibontakozó harca egyaránt hozzájárul eltökéltségünkhöz, hogy további összehasonlításokat és elemzéseket végezzünk a témában, példaként tekintve akár az Imre-émlékkötet írásait, a Pukánszky-féle tanulmányt, vagy a Martinkó, Dévényi vagy Donáth által felkínált történeti nyomot. Ez az irány, amivel a jövőben érdemes foglalkozni, és az Imre Sándor-kultuszt egy magasabb szinten tovább építeni. Mivel azonban sem levelezésének Országos Széchényi Könyvtárban található részével, sem nőnevelési gondolataival ezidáig még az említett kutatók közül sem foglalkozott senki, időszerűnek tartjuk dolgozatunkban a téma ezirányú tárgyalását.⁸⁰

IV. 3. Szakirodalmi kontextus; hazai nőneveléstörténeti előzmények a 19-20. század fordulóján bekövetkezett paradigmaváltással kapcsolatban

Míg a hagyományos történetírás gyökerei már a történelem 18-19. századi kialakulásához vezethetők vissza, az ekkor és a későbbiekben keletkező munkák fő, - és egyetlen szereplője még sokáig a sok szempontból felsőbbrendű férfi maradt. Mivel a nők történetéhez szükséges források feltárása ebben az időszakban elmaradt, illetve a kevés, nőikkel kapcsolatos vonatkozó írás és tárgy megőrzése a férfiközpontú történelmi érdeklődés hiányában meghiúsult, egészen a 20. század második feléig nem beszélhetünk nőtörténet írásról, illetve a női látásmód megjelenéséről a tudományok legkülönbözőbb területein.⁸¹

Bár a nőnevelés kérdése már a reformkorban is egyre gyakrabban felmerült,⁸² az ezzel foglalkozó újságcikkek száma Magyarországon is a 19. század végére szaporodott meg igazán. Pukánszky Béla hívta fel a figyelmet *A nőnevelés története* munkájában arra az ambivalenciára, ami ekkoriban jellemezte a magyar nevelésügyet.⁸³ Ahogy Pukánszky feltárta, a sajtó egyszerre támogatta a nők oktatásának kérdését, miközben a hagyományos női szerepeket hangsúlyozta és a nevelés fontosságát abban látta, hogy a tanítványok felnőve gyermekeik számára értelmiségi anyává váljanak. Kiváló példa erre a Családi Kör című folyóirat, amelynek hasábjain néhány év alatt következett be finom változás a témában. A lap főszerkesztője a

⁸⁰ Lásd bővebben: SZÜTS-NOVÁK Rita, *Az Imre Sándor kultusz - A pedagógus munkásságának máig tartó szakirodalmi vetülete*, Közéletés, 2019/1-2, 45-52.

⁸¹ KÉRI Katalin, *Tendenciák és eredmények a nőnevelés-történet kutatásában*= K. K., "Asszonyoknak igen sokat kell tudni...": új kutatások a nőnevelés történetéről, ÁCS Marianna szerk., Pécs, Kronosz, 2019, 17-30.

⁸² KOÓS Ferenc, *A nőnevelés helyzete a reformkorban*, Keszthely, Balaton Akad., 2010.

⁸³ PUKÁNSZKY Béla, *i.m.*, 2013.

reformkor neves íróője Kánya Emília volt, akit Pák Albert, a Vasárnapi Újság szerkesztője kapacitált a szépirodalmi, - és divatlap elindítására. Kánya eleinte a konzervatív kurzus híveként a női szerepet feleségként és anyaként definiálta, de négy évvel később lelkes támogatója lett a Pesti Nőegyletnek. Érthető, hiszen a nőegyletek tevékenysége ebben az időben jótékonyásra és ehhez kapcsolódó *honleányságra* fókuszált. A társadalmi diskurzusban azonban megjelent már az igény családi tevékenységeken túlmutató női munka iránt.⁸⁴ A személyes példákat látva sem szabad levonnunk azt a következtetést, hogy a magyar sajtó párhuzamosan a tanítónők megjelenésével újságírói szinten is feminizálódott volna. Nóbik Attila *A pedagógiai szaksajtó és a néptanítói szakmások a dualizmus korában* című könyvében kifejti, hogy a különböző egyenjogúsági törekvések ellenére a női szerzők aránya az összes folyóiratban nagyon alacsony volt.⁸⁵ Itt felhívánk a figyelmet Pelesz Nelli „*Diákok öröme*” – *A Magyar Tanítójelöltek Lapja* című írására. Pelesz munkájában elemezte, hogy a soproni tanítónők képző leánynövendékei olyan aktívan részt vettek a frissen induló lap munkájában, hogy teljesítményükkel néhány év alatt, lassan, de biztosan kvázi átvették az uralmat a lap tartalmának és arculatának formálása felett. Bár további kutatásokat igényel a jelenség okainak feltárása, melyekből akár a tanítói szakmát érintő feminizációs folyamatokkal kapcsolatban is levonhatók következtetések, ha azonban végig tekintünk a lap 12 éves fennállásán, nem hagyhatjuk figyelmen kívül, a szerzők többsége fiú volt, egyértelműen 589-en azonosíthatóak, míg összesen csak 331 lány írt a folyóiratba.⁸⁶ A közéleti érdeklődés napjainkban a nőkérdés iránt nem elhanyagolható, ez által az interdiszciplináris téma további tárgyalása nem csak a századfordulón,⁸⁷ hanem napjainkban is időszerű. A társadalmi nemekről és női szerepekről több jelentős írást publikált Palasik Mária, Pető Andrea és Sipos Balázs is.⁸⁸

A dualizmus kori nőképpel és nőneveléssel kapcsolatban Kéri Katalin vonatkozó könyvei; *Hölgyek napernyővel–Nők a dualizmus kori Magyarországon* és a *Női élet, lánynevelés az újkorban, Leánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon* mérvadó

⁸⁴ BUSBACH Péter, A pesti jótékony nőegylet. Sürgöny, 59 (1864), 2.

⁸⁵ NÓBIK Attila, *A pedagógiai szaksajtó és a néptanítói szakmások a dualizmus korában*, Szeged, Szegedi Egyetemi Kiadó, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 2019.

⁸⁶ PELESZ Nelli, „*Diákok öröme*” – *A Magyar Tanítójelöltek Lapja = A tudomány ekként rajzolja világát : Irodalom, nevelés és történelem metszetei II. Tanulmánykötet*, szerk. FODOR József Péter; MIZERA Tamás; SZABÓ P. Katalin, Budapest, Magyarország : Doktoranduszok Országos Szövetsége, Irodalomtudományi Osztály, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 2020, 82-99.

⁸⁷ WEKERLE Sándorné, *Női hivatás = A nőkérdés*, szerk. CSÁKY Albinné, Budapest, Czettel - Deutsch Nyomda, 1895, 6-11.

⁸⁸ Lásd pl.: PETŐ Andrea, *Társadalmi nemek és a nők története = Bevezetés a társadalomtörténetbe*, szerk. BÓDY Zsombor, Ö. KOVÁCS József, Budapest, Osiris Kiadó, 2006, 514.; *Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? a női szerepek változása a 20. századi Magyarországon: tanulmányok*, szerk. PALASIK Mária, SIPOS Balázs, Budapest, Napvilág, 2005. stb.

számunkra.⁸⁹ Kéri sokat foglalkozott egyrészt a 16–20 századok hazai nőnevelésének helyzetével, másrészt lényeges szempontnak tartja a „nemzetközi, országos, regionális vagy hely szintű adatok feltárása mellett a mikrotörténelem, a személyesen megélt múlt emlékeinek kutatását” is.⁹⁰ Ugyancsak Kéri Katalin köré szerveződött a Pécsi Nőtörténeti Műhely, amely a nőnevelés történetének 19. és 20. századi epizódjait mutatta be az „*Asszonyoknak igen sokat kell tudni...*” című kötetükben is.⁹¹ Különösen érdekesek voltak számunkra a kötet azon tanulmányai, amelyek egodokumentum elemzésre vállalkoztak, így inspirálónak találtuk például Czeferner Dóra értekezését a New York-i Schwimmer Rózsa-hagyatékáról, vagy Maisch Patrícia *A lánynevelés lenyomatai 19. századi női naplókban*.⁹² A könyv szerzőinek kutatásában együttesen érvényesül a hagyományos és a modern történetírói szemlélet, hasonlóan a MTA Nőtörténeti Munkabizottsága tagjainak gyakorlatában.

Vizsgálatunk előzményeinek bemutatása kapcsán mindenképpen szót kell ejtenünk Kereszty Orsolya vonatkozó tevékenységéről, aki hangsúlyozta a dualizmuskori lánynevelésben a nemzetépítő folyamatok hatását,⁹³ amely jelen írás szempontjából is fontos perspektívát nyújt, hiszen véleményünk szerint ahogy Gyertyánffy népnevelő, úgy Imre Sándor nemzetnevelés koncepciójához is hozzátartozik a nőnevelésről alkotott gondolatrendszer, amely ez idáig feltáratlan volt. Továbbá idetartozik még „*A nő és társadalom*” – *A nők művelődéséért (1907–1913)* című kötet, amely Kérihez hasonlóan szintén beszámol a dualizmuskori nő művelődési lehetőségeiről, ahol a szerző kiemeli az ONE oktatás területén eszközölt lényeges változtatásait. Az elemzett levél kapcsán ezért is tartottuk jelen esetben is hiánypótlónak alfejezetünkben az egyesület működéséről szóló rövid részt.

Ugyancsak Pukánszky hívta fel a figyelmet a reformpedagógiai mozgalom Magyarországra érkezésére. A nyugati társadalmakban bekövetkező változások hazánkba is eljutottak a század végére, megteremtve ezzel a nőjogi törekvések táptalaját. Egyre több nő és férfi állt ki tettel, szóval és írással a két nem egyenjogúsága mellett. Így a 19–20. század

⁸⁹ KÉRI Katalin, *Hölgyek napernyővel: nők a dualizmus kori Magyarországon, 1867-1914*, Pécs, Pro Pannónia, 2008; KÉRI Katalin, *Női élet, leánynevelés az újkorban: válogatott tanulmányok*, Budapest, Gondolat, 2015; KÉRI Katalin, *Leánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon: nemzetközi kitekintéssel és női történeti alapozással*, Pécs, Kronosz, 2018.

⁹⁰ KÉRI, *Női élet, i.m.*, 7.

⁹¹ „*Asszonyoknak igen sokat kell tudni...*”: új kutatások a nőnevelés történetéről, ÁCS Marianna szerk., Pécs, Kronosz, 2019.

⁹² CZEFERNER Dóra, *A New York-i Schwimmer Rózsa-hagyaték jelentősége a nőoktatás szempontjából= „Asszonyoknak igen sokat kell tudni...”: új kutatások a nőnevelés történetéről*, ÁCS Marianna szerk., Pécs, Kronosz, 2019, 124-144.; MAISCH Patrícia, *A lánynevelés lenyomatai 19. századi női naplókban= „Asszonyoknak igen sokat kell tudni...”: új kutatások a nőnevelés történetéről*, ÁCS Marianna szerk., Pécs, Kronosz, 2019, 145-159.

⁹³ KERESZTY Orsolya, *„A nő és a társadalom” a nők művelődéséért, 1907-1913*, Budapest, Mati, 2011, 37.

fordulóján a nők már nemcsak az oktatás és a munkavállalás területén kívántak nagyobb szabadságot, hanem a korábbi elszigetelt törekvések után, már egyre nagyobb számban jelentek meg a magánéletet érintő vélemények, mint a szabad párválasztás vagy a gyerekvállalás. A nőegyletek létrejötte az egyesülési és gyülekezési jog elismerésének következménye volt.⁹⁴

⁹⁴ KÉRI, *Hölgyek napernyővel, i.m.*, 78.

V. A századfordulós nemzetközi és hazai reformtörekvések és a nőkép kronologikus megjelenése Ifj. Imre Sándor és Gyertyánffy István munkáiban és kézírataiban (1905-1914)

V. 1. Női élet; nő, - és gyermekkép

A 19. századi oktatásügy fejlődése, a nevelő intézetek egyre magasabb számának köszönhetően megjelent hazánkban is az értelmiségi nő típusa. Az ideális nő művelt volt, nyelveket beszélt, táncolt, zongorázott és kézimunkázott, de a megkövült társadalmi szerepek miatt a közéletben még viszonylag kevés lehetőséget kapott férje nélkül, saját jogon. Éppen ezért az özvegyen maradt asszonyok egzisztenciális jólétének lehetőségét sokáig kizárólag az édesapa támogatása vagy egy új házasság megkötése jelentette.

Magyarországon a 20. század első éveiben gyakori volt az az interpretáció, amit a *Női foglalkozásokról* című újságcikkben is olvashatunk. E felfogás szerint a haladó korban a nők életében a munka valójában csak az életviszonyok kényszere miatt, szükséges rosszként játszhat szerepet, hiszen a „nőnek igazi hivatása a család, az otthon körében van”. Az újságíró a feministák hirdette egyenjogúság mellett szóló érveket idealizált, hamis indokkal támadja, sugallva a gondolatot, hogy az önállósodni kívánó nők elhagyva „a legmagasztosabb hivatás, a hitvesi és anyai kötelességek teljesítésének békés birodalmát, ami védelmet jelentenek neki az élet durva, kíméletlen élet-halálharcának küzdelmei között” nem lehetnek boldogabbak a jelennél. Véleménye szerint a nő, a család és a társadalom javának az a foglalkozási ág felel meg, amely a nőt nem kényszeríti a családi otthon elhagyására, vagy legalábbis nem huzamosabb ideig, de semmiképpen sem állandóan. A szerző kerülte a szellemi hivatások és a nők tanulásának lehetőségének hangsúlyozását, de alternatívával szolgált az otthoni munka gyakorlására, a háziipari termékek létrehozásával, hivatkozva arra, hogy az ilyen típusú termékeknek nagy keletje van Ausztriában. Az ideális nő munkájával hozzájárul az ipar fejlesztéséhez is, de a családot sem hanyagolja el.⁹⁵

Hazánkban a nők többsége a kognitív disszonancia csökkentése érdekében gyakorlatilag egyet is értett a fentiekkel, de akadtak olyanok is, akik teljesen másképp képzeltek el az életüket. A *Nőtisztviselők Országos Egyesülete* például már 1896-tól, 1904-től pedig a 200 női és 50 férfitaggal frissen alakult *Feministák Egyesületével* együtt aktív vidéki kezdeményezésbe kezdett. Elsődleges célpontjaikká a gazdaságilag fejlettebb központok mellett a felső-magyarországi, valamint az erdélyi patinás fürdővárosok, majd a későbbiekben fokozatosan a

⁹⁵ VAJNA Géza, *Női foglalkozásokról*, Szamos, 1907/96, 1.

balatonparti üdülők váltak, ami azzal magyarázható, hogy a feministák haladó eszméire nyitott közép- és felsőbb rétegekhez tartozó hölgyek a nyaraikat többnyire ott töltötték.⁹⁶ A kibontakozó nőmozgalmak nyugaton is egyre több jogot szereztek a nőknek, ami javította a pénzügyi lehetőségeiket, növelte életminőségüket, de valódi függetlenségükre az első világháborúig várniuk kellett.

A Kéri Katalin által is leírt a korra jellemző tipizálásról és ábrázolásáról (szerencsétlen női biológikum, női lélek és jellem, sémák a nők hivatásáról) konkrét eseteket találtunk a folyóiratok hasábjain. A cikkek nagy része férfiak tollából származik, de amikor már a női újságírók is szerephez jutottak, ők sem kímélték saját nemük képviselőit.⁹⁷ Beniczky Irma *Illemtan* című tanácsadókönyvének érvelése például kiválóan szemlélteti a házasság intézményének alapvető követelményeit, a *női élet rendeltetésének* értelmét: „És e belső hangnak valóban igaza van; a nő nem azért van teremtve, hogy ne legyen egyéb, mint felnőtt gyermek, piperebáb, divathölgy, rajongó eszelős vagy fúria; nagy és fontos az ő hivatása! Ő arra van teremtve, hogy »boldogító hitves, gyermekeit nevelő és képező anya, a házi kör értelmes vezetője, a családi boldogság és békesség nemtője legyen«. Ez a nő valódi rendeltetése, melyre különösen alkottatott, és mely a természet örökkévaló, megváltoztathatatlan törvényein alapszik; ez azon cél, mely után törekednie kell, s ha azt elérte, akkor elérte a legtökéletesebb boldogságot, melyre halandó lény a földön képes, s elérte egyszerre mind a női tökélynek legmagasabb ideálját is.”⁹⁸

Még a társadalmi kontextus ismeretében is meglepő Csukási József (1841-1891)⁹⁹ magyar publicista, hírlapszerkesztő, műfordító *Eötvös és a nők* című írása. A Budapesti Hírlap című politikai napilapnak egyik alapítója, tulajdonos kiadója és szerkesztője tipikus klisékkel operál. Az alapvetően nőkhöz szóló, divatlap; a *Divat-Nefejejts* címdalán megjelent cikkben megjelennek az *emancipáció könnyűvérű és laza erkölcsű hősei* akikkel szemben áll a tisztességes nő, akinek végzete/rendeltetése a *családi kör eszméjének* képviselője és a szerető, türelmes, gondoskodó feleség szerepe, miközben a küzdő férfi elfelejti minden bánatát, ha mosolygó feleségére tekint: „A patriarchális állapotok Európában tünőfélben vannak, s a helyekbe tolnakodó tényező elemek sok helyütt az Óceánon túl és innen is fenyegető állást foglalnak el, végletekre kanyarodnak, melyet semmi biztos középút meg nem tűr. Egyfelől a

⁹⁶CZEFERNER Dóra, *Feminista szervezkedés vidéken az első világháború előtt*, Újkor, 2015/2, <http://ujkor.hu/content/feminista-szervezkedes-videken-az-első-világhaboru-elott>, letöltés: 2022. június 20.

⁹⁷KÉRI, *Hölgyek napernyővel*, i.m.

⁹⁸K. BENICZKY Irma, *Illemtan: A leányérzelem világa*, Budapest, Franklin Társulat, 1927, 27.; id. BOZSOKI Petra, *Bővülő értelmiségi női szerepreptóra 19. századi Magyarországon, A Kánya Emília-féle honleányi szerepváltatról*, Irodalomismeret, 2019/3., 37-38.

⁹⁹Néhol Csukássyként említik, született Hechtl.

feketevérű conservatív bölcsészek állnak, akiknek semmi érzékük a kor elodázhatlan követelményei iránt, másfelől az emancipáció könnyűvérű és laza erkölcsű hősei, kik a kérdés megoldását heroikus eszközök alkalmazása nélkül képzelni se tudják és felszeg apostolkodással a nő sajátságos lényét, körét hiú elméleti szeszélyek kedvéért természetellenes határok közé terelni törekcsenek.....A nő a családi kör eszméjének képviselője, a családi körnek, melyen a társadalom és állami rend egész épülete nyugszik és nyugodni fog mindaddig, míg a gondokkal küzdő férfiú elfáradt fejét a családi kör párnáján pihenteti meg, s attól vár erőt újabb munkára. A nő befolyása egy férfi életére döntő, ronthat és nemesíthet, szenvedélyeket irthat és költhet. De ha megfosztják a nőt a körtől, melyet a természet eléje szabott, ha megfosztják az eszközöktől, melyekkel működhetnek, hathatnak, megszűntek az emberi társadalom üdvös tagjai lenni. Eötvös szerint neki kilépni nem lehet a körből, melyben született, mint a virág, melyet termőföldéhez kötött a végzet, ő se keresheti máshol szívének kielégülését. Nem máshol, csak abban a körben, melyre léte boldogságot áraszt: egy férj oldalán, kit az egész világ gondokkal terhel, de nem annyira, hogy ne nézzen mosolygása nem felejtetné gondjait; a zajló gyermekcsoport körül, hol minden arcon annyi remény, s oly nyájas emlékek mosolyganak az anya elébe; osztja kedveseinek örömeit és gondjait, vigasztalja kisedét, ha bábja eltörött, s a férjet, kit életének reménye megcsalt; túrt mosolygva, ápol minden szenvedést, megtagadja magától szükségeit, hogy több öröm viruljon kedveseinek utjain; gyűjt garasonkint, hogy a nehezen fölhalmozott kincs, ha majdan ő nem lesz, kedveseit boldogítsa; egyesít annyi gyönyört és bánatot, annyi nagyot és csekélyt az egy szerető kebelben, mely néha könyekben árad el, de soha semmit el nem taszít magától, soha nem mondja: elég, többet nem bírok ; angyala lenni a kis mennyországnak, melyet maga alkotott; áldásként lebegni a nyugodt ház tűzhelye körül, melyet áldozataival oltárrá szentelt ; egy szóval szeretni, ez az, mi után szive vágyódik, miről éltének első percétől mindvégig álmodozik. [...] Ha szivednek valaki kell, kinek sorsodat panaszolhassad, ott van ő, s bármi okozta bánatodat, nem fogja kicsinek találni. Talán nem is érti keservedet, talán a nagy tervek, melyeknek vesztén könyezel, neki hasztalanoknak látszanak; de szenvedtél, s ő veled könyezik. Nem fordítja másra a beszédet, ha panaszkodol; nem alacsonyítja le azt, mit szeretél, nem rosszalja fájdalmaidat; szivednek részvét kell, azt adja. [...] Szeretni a nő végzete, ez magas hivatása a földön. A férfié a küzdés, a tett, legyen bár célja, melyet magának ifjú ereje érzetében kitűzött, a legmagasb, legyen a legalábbvaló önzés, az, hogy az emberiségnek élend; boldogsága mindig a külvilágtól függ. A nő élete más. [...] A természet megmutatta, hogy a férfi és nő nincs és nem is kell, hogy egyenlőn legyen alkotva se jellemére, se alkatára nézve, s ezzel a kört is kiszabta, kinek-kinek

lénye, hivatása szerint külön. S ha más a kör, másnak kell lenni mindegyiknél a neveletésnek is. Lássuk tehát először, miként kell nevelni Eötvös szerint a leányt, ki férjhez való.”¹⁰⁰

Másként vélekedett a női nemről és képzéséről Tettamanti Béla tanítómestere, Alexander Bernát (1850–1927), ezért a teljesség kedvéért idézzük az ő gondolatait is. A magyar filozófus, színikritikus és szakfordító, a Magyar Tudományos Akadémia tagja *Nőismeret s női érdek* című két részes tanulmányában szokatlanul modern megközelítést alkalmaz a női nemmel kapcsolatban. Felidéz egy élményt, amikor egy tanár ismerőse a szokásos diszkriminatív lözöngöket puffogatja, miszerint a lány hallgatókban nincs meg igazság iránti valódi érdeklődés, bár kíváncsiak, de nem tudnivágyók, eszük nem áll az igazság kutatásának szolgálatában, illetve míg tíz fiú közül egy nagytehetségű, hat átlagos és három buta van, a leányoknál a sorrendet meg lehet fordítani, és az átlagos eszű fiúk túl fogják szárnyalni a nagytehetségű leányokat. Alexander Bernát véleménye ennél differenciáltabb volt, noha még kicsit egyoldalú: a lányok nem szeretik az igazságot, csak akkor, ha az érdekük úgy kívánja. Ezért, ha nőknek beszélünk, szívükre is kell tudnunk hatni. A női lélek pszichológiáját sem elméletben, sem gyakorlatban nem értik a férfiak, annak ellenére, hogy írnak a nőkről tárcát, filozófiai értekezést, regényt, amelyben a női lélek rejtélyességéről szólnak, de valójában rejtély, hogy miképp érezhetik és gondolhatják azt, amit a regényíró velük éreztetni és gondoltatni szokott. A nőket meg kellene figyelni, de eközben az előítéleteket félre kell tenni. Alexander önreflexiót alkalmaz, amikor hangsúlyozza, hogy a férfiak az érdekekből és az előítéletekből soha nem fogynak ki, ragaszkodnak ezekhez és gyakran általánosítanak. Idéz néhány a nőkre vonatkozó, férfiatól származó közkeletű frázist, amelyeket Csukássy esetében is láttunk: *miszerint a férfi aktív természetű, a nő inkább passzív, a nő kiegészítése a férfinak, a nő legyen nő, valódi hivatása a család, a nőket nem lehet elemezni, mert inkább érzelmi lények, az érzelem pedig elemezhetetlen, a nő nem való elvont tudományokra, nem kell a kék harisnya.* A szerző azon az állásponton van, hogy egy okos, tapasztalt nő, a maga körén belül sokkal jobban ismeri a férfiakat, mint a legokosabb férfiú a nőket. E kölcsönös megnem értésből származnak a kölcsönös vádak, a nők ellen intézett lélektani vádak.¹⁰¹ A filozófus túloz, amikor azt mondja, hogy a nők rendkívül fogékonyak az érdekes dolgok iránt, könnyen gyúlnak érzelmre, még könnyebben határozatlan, határtalan vágyakozásra, és ha a férfiak érdekessé tudják előttük tenni tárgyukat, megnyerték őket. Ezért van az esztétika, irodalomtörténet, világtörténet nők számára. Ebben rejlik a férfiak tévedése, amelynek következtében a nők ellen szórt lélektani vádak a férfiak ellen fordulnak. Érdekessé kell tenni a tudományt, a tudást, de

¹⁰⁰ CSUKÁSSY József, *Eötvös és a nők*, Divat-Nefeletjs, 1876/ 1., 1-2.

¹⁰¹ ALEXANDER Bernát, *Nőismeret s női érdek I.*, Fővárosi Lapok 1880/27., 132.

más értelemben. Amikor arról beszél, hogy az érzelmek között van egy, amely legtisztább, és melyet csak a tudás ébreszthet bennünk és ezt értelmi örömmek nevez, akkor valójában a flow-élmény koncepciójára gondol, amit bő száz évvel később Csíkszentmihályi Mihály írt le könyvében.¹⁰² Alexander megállapítja, hogy ezt kell megtalálni a nőknél, erre vezetni őket, így jutnak el a *tiszta objectív érdeklődésig*.¹⁰³

Az általunk kutatott, formálódó nőképre, a női oktatás kiépülésére és megszilárdulására, lényegében az egész világ oktatáskultúrájára nagy hatással volt, így kutatásunk alanyai kapcsán sem hagyhatjuk szó nélkül, hogy 1900-ban megjelent Ellen Key (1849–1926) svéd tanítónő nagy jelentőségű műve, *A gyermek évszázada* (eredeti kiadása: *Barnetsärhundrade*). A könyv igazán az 1902-ben kiadott német fordítás, *Das Jahrhundert des Kindes* után lett népszerű. A pedagógusnő hatása felülmúlhatatlan volt a kor modern pedagógiai törekvései között. Key már a könyv ajánlásában radikális változásokat sürgetett a szülők eddig szokatlan megszólításával: "Mindazoknak a szülőknek ajánlom, akik remélik, hogy az új évszázadban megalkotják az új embert".¹⁰⁴ Ellen Key munkájában támadta a korszak oktatási következetlenségeit. A szerző pontosan vázolta a gyermek szerepét a társadalomban, amelynek stabil alapjául szolgál a családban kapott fontosabb, központi funkció. A műre nagy befolyással volt a Nietzsche "életfilozófiája" és kultúrakritikája, Spencer pozitivistá etikai nevelésfelfogása, Darwin fejlődésmélete, Galton genetikai kutatásai, Owen gyermeki jogokról alkotott véleménye, Malthus népességtelmélete, a korszak szociális - ifjúsági és - emancipációs némozgalmainak jellegzetes gondolatai. Tág teret szentelt Key Rousseau pedagógiai gondolatainak, a század végén kiteljesedő gyermektanulmányi-gyermeklélektani irányzat eredményeinek. Szinte teljes bibliográfiáját adja a legfrissebb, legkorszerűbb pszichológiai irodalomnak.¹⁰⁵

Igazán hatékony nevelés a családban lehetséges - vallja Ellen Key -, egy olyan szociális átalakulás eredményeként, amely biztosítja a gyermek és az anya kiegyensúlyozott helyzetét a társadalomban. Az anyaság ugyanis a nő legalapvetőbb hivatása, annak vállalása a jövő generáció eredményes nevelődésének, boldogságának záloga: „az anyaság lényeges tényezője a női természetnek, és a társadalom számára értéket jelent az a mód, ahogyan a nő ezt a hivatását betölti. [...] Én a nő igazi szabadságát akarom, vagyis azt, hogy a nő kövesse saját természetét, akár kivételes nő, akár egyszerű asszony.”¹⁰⁶

¹⁰² CSIKSZENTMIHÁLYI, Mihály, *Flow: the psychology of optimal experience*, New York, Harper Perennial, 1991.

¹⁰³ Fővárosi Lapok 1880. február (26-49. szám)1880-02-05 / 28. szám, 137-138.

¹⁰⁴ ELLEN KEY, *A gyermek évszázada*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1976.

¹⁰⁵ PUKÁNSZKY Béla, *A radikális neveléskritika tárgya: a hagyományos iskola = Neveléstörténet*, szerk. PUKÁNSZKY Béla, NÉMETH András, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1995, 505.

¹⁰⁶ KEY, *i.m.*, 57.

Álláspontja szerint az új században kapja meg a gyermek eddig mellőzött jogait, kívánatos elfogadását. Azonban ehhez merőben más nevelés kell, a gyermek aktuális jellegzetességeivel harmóniában álló oktatási módszerek, továbbá művelődéspolitikai reformok. Mindennek feltétele, hogy alapjaiban máshogy kell a gyermekről gondolkozni, félretéve a Herbart-féle tekintélyelvű nevelést, csökkenteni a távolságot felnőtt és gyermek között. Ahogy arra Pukánszky Béla is rávilágított, a reformpedagógia nevelésfelfogásának alapja Rousseau negatív nevelési elve: "... a nevelés legnagyobb titka éppen az, hogy nem nevelünk. A mai nevelés legnagyobb bűne, hogy a gyermeket nem hagyják békében. A jövőbeni nevelés célja az lesz, hogy egy olyan külső és belső értelemben szép világot hozzon létre, amelyben a gyermek növekedhet. Ebben az új világban hagyni kell, hogy a gyermek mindaddig szabadon mozogjon, amíg csak mások jogának megrendíthetetlen határaiba nem ütközik". Key nagy felelősséget tulajdonított a családnak a boldog gyermek nevelésében, mondván, hogy a gyermek minél több időt otthon töltsön, és ne kelljen szigorú elvárásokkal találkoznia sem odahaza, sem az iskolában: „Csak ha majd a családi otthon visszahódítja magának a gyermeket az iskolától, az utcától, a gyártól, az anyák pedig megszabadulnak a házon kívül végzett munkától vagy a társadalmi élettől és újra gyermekeiké lesznek, csak akkor valósulhat meg - Rousseau és Spencer szellemében - a természetes nevelés, amikor a gyermeket a családi otthon neveli az életre.”¹⁰⁷

Azonban az új nevelés kialakításához az iskolarendszer alapos megújítása volt kívánatos. A régi iskolában Key szerint kizárólag a "gyermek lélekgyilkolása" folyt, hiszen a hagyományos iskola a megkövetelt tananyag mennyiségével tökéletesen kiöli a gyermek spontán tudásvágyát, megfosztja lelkesedésétől és önállóságától, ergo nem ad lehetőséget a kreatív gyermek megszületésére. A hagyományos oktatás nem tanítja a tanulást, hanem napi számos óraszámban fölösleges adatokkal látja el a gyermekeket, amely gyakran a tanítónak nem is igazi tudásán, hanem sosem bizonyított félinformáción alapszik. Ellen Key zéró toleranciát hirdetett a régi iskolával szemben, és "új iskola" megszervezését kezdeményezte. Az új iskola legyen gyermekléptékű, fizikailag és lelkileg is a gyermek sajátosságaihoz illeszkedő.

A probléma szerte a világon, és természetesen Magyarországon is megjelent, mi sem bizonyítja ezt jobban, mint a korabeli sajtó megjelenések. A különböző újságok hasábjain, így a *Néptanítók lapjában* is már 1885-ben is arra keresték a megoldást orvosok és újságírók egyaránt, hogy mi segítené a gyermekeket abban, hogy ne menjen az egészségük rovására a

¹⁰⁷ KEY, *i.m.*, 60.; KEY, *i.m.*, 94., idézi PUKÁNSZKY, *i.m.*, 504.

tanulás. Miklós Gergely újságíró a megoldást a tanítás egyfajta ésszerű módszertanában és a gondolkozó képességet fejlesztő, szemléltető (inductív) feladatok összeállításában látta. Az *iskola egészségügye* című cikksorozatában Friedrich Erismann *Népszerű egészségtan* című munkáját idézve,¹⁰⁸ kitért a tananyag megfelelő csoportosítására, megközelítése szokatlanul modern és iránymutatása ma is megszívlelendő: „A fődolog az, hogy a tanítók tanítás közben mindig külön választják a szükségeset a feleslegestől, hogy a tanulók ne terheltesse meg erősebben, mint a mennyire a tanítás célja megkívánja. Az I. és II. osztályba járó 6–7 éves gyermeknek házi feladat nem adandó, ezt csak a 8 éves és később még az érettebb gyermeknek kell adni, mivel csak fejlettebb gyermekeknél lehet: célul kitűzni az önálló munkához való szoktatást. Általában legjobban eléri célját az az oktatás, mely a tanítási anyag leglényegesebb részét a házi munka és házi feladványok legkisebb mértékben való igénybevételével magában az iskolában képes átadni a tanítványoknak.”¹⁰⁹

Erismann a tanárgyak helyes beosztására is nagy hangsúlyt fektetett, például szerinte a délelőtti idő alkalmasabb a tanításra. A délutáni feladatmegoldásban, például a diktálás utáni írásban 33%-kal több volt a hiba, mint a délelőttben. Németországban a tornaórát már 1860-ban felvették a kötelező tárgyak sorába. Berlinben a tornatermek pontos paramétereit is meghatározták, miszerint hossza 22 méter, szélessége 12–15 méter, magassága 7–10 méter. A tornaterem tisztán tartandó, levegője pormentes legyen és ugrási gyakorlatoknál matracok alkalmazandók. Erismann azt kívánja, hogy minden osztály napi 2 óra hosszat folytasson rendszeres testgyakorlatot. Az élénk, testmozgást és erő kifejtést kívánó játékok és a változatos szabadgyakorlatok a legalkalmasabbak az izomrendszer egyenletes fejlesztésére. A szergyakorlatok közül a legegyszerűbbek (nyújtó-, létra-, mászórúd-gyakorlatok stb.) alkalmasak. Az úszás, korcsolyázás szintén kitűnő testgyakorlatoknak számítottak. A Herbarti iskola tanításán némileg túlmutat, de a reformpedagógia irányától még messze esik az iskolai büntetésekről szóló bekezdés. Ezekkel ugyanis óvatosan kell eljárni, a testi büntetések csak a legvégső esetben használhatók és csakis vesszővel a test legkevésbé sérthető részén hajthatók végre. A *makacs, indulatos, bosszúállásra hajlamos* gyermekek eltávolítandók az iskolából és javító intézetekbe küldendőek, mert ilyenkor gyermekkorban fellépő elmezavarról van szó.

A lányokra vonatkozó instrukciók megadása ebben az időszakban még nagyon ritka volt az iránymutatások terén is, így Erismann is ritkán hivatkozik a lány tanulók képzésére, hanem

¹⁰⁸ Friedrich ERISMANN, *Népszerű egészségtan* [ford. Imre József; az eredetivel összehasonlította Fodor József], Budapest, K. M. Természettudományi Társulat, 1880. Érdekességként említhető, hogy az akkoriban orvosi szentírásaként tekintett svájci szerző tollából származó könyvet Imre Sándor édesapja, Imre József személyesen fordította magyarra.

¹⁰⁹ MIKLÓS Gergely., *Az iskola egészségügye*, Néptanítók lapja, 1885/ 75., 615-617.

főként biológiai nevelésükről szól. Kívánatosnak tartja, hogy a lányok is részt vegyenek a testgyakorlatokban, mert „a régi Spárta példája eléggé buzdító és meggyőző lehet ebben a tekintetben”. A másik észrevétele szerint a lányoknál tízszer gyakrabban fordul elő a gerincoszlop meggörbülése, aminek oka az, hogy a lányok csontrendszere sokkal gyengébb, csontjaik vékonyabbak és hajlékonyabbak. Kiemeli, hogy a női kézimunkák a huzamos ülésre és egészségtelen testtartásra kényszerítik őket. Tehát ennek a problémának az orvoslásáért a kézimunka tanítónőknek is kötelességük küzdeni amellet, hogy megfelelő iskolapadokat alkalmaznak minden oktatási intézményben. A svájci orvos felhívta a figyelmet egyéb iskolában szerezhető egészségügyi problémára is, ezek között is sereghajtónak számítottak a látási problémák. A rövidlátóság a megejtett vizsgálatok szerint az iskolában keletkezik, mert a népiskola legalsóbb osztályában a tanulók legnagyobb része távollátó, de ez a szám ezután évről-évre csökken.

A cikksorozat számos kezeletlen hibára világít rá, amelyért elsősorban az oktatási körülmények vonhatók felelőségre, de megoldásokat is kínál a bajok kiküszöbölésére is. A szemmel kapcsolatos problémákra például szükségesnek tartja a jó minőségű és kialakítású iskolai padokat, ahol megfelelő távolságra helyezkednek el a könyvek a tanuló arcától, a tanterem célszerű világítását, az iskolai terem helyes méretét, a fekete tábla és megfelelő méretű (4 cm) betűk írását, a jó minőségű nyomtatással készített iskolai könyvek alkalmazását. A tüdővész kifejlődését szintén előmozdíthatja az iskola szennyes levegője, habár ennek keletkezése inkább öröklött hajlamoktól függ, ez ellen is szabályokkal kell fellépni az iskolának. Az agy megterheltsége, a helytelen testtartás, az iskola szennyezett levegője miatt gyakoriak a fejfájások, ezen okok megszüntetésére kell törekedni a tanítónak. Az egyre gyakrabban, különösen az éves vizsgák idejében előforduló pszichés zavarok, és az ezekből származó öngyilkosságok szintén okozati összefüggésbe hozhatók az iskolai oktatással. Az iskolának a gyermek szellemi képességével szemben magasra állított követelése, a számonkérések által okozott izgalmak a betegségek kialakulásának okai lehetnek.

Ezek közül is a lányokat leginkább érintő idegrendszeri betegségnek a Vítus-táncot tartják, amely az izmok önkénytelen rángatózásában, reszketésben nyilvánul meg, és alvás közben teljesen megszűnik. A betegség a lányoknál 10–15 éves kor között nagyon gyakori. Erismann diszkriminálja az ilyen betegségben szenvedőket, azt gondolván, hogy „az ilyenek az iskolából kizárandók, mivel eltanulják egymástól a gyermekek ezen betegséget.”¹¹⁰ Ezt az akkori trendet mindenképpen károsnak és előítéletektől sem mentesnek ítéljük meg, hiszen ez

¹¹⁰ MIKLÓS Gergely., *Az iskola egészségügye*, Néptanítók lapja 1885/75, 617.

az intézkedés is a lányok oktatási lehetőségeit szűkítette le. Különösen felesleges volt azért is, mert ma már tudjuk, hogy a betegséget a kezeletlen streptococcus pyogenes fertőzés okozza, és nem a női nem gyengeségének tudható be.¹¹¹

Az fentiekből látható, hogy az iskolában sok olyan körülmény merült fel, ami szakemberre tartozik, ezért a szerző szerint helyet kell kapnia az orvosnak az iskola felügyelő hatóságában. Meg kell vizsgálni évenként az iskolai épületet, levegőjét, a vizet, a padok mértékét, a fűtést és szellőztetést, sőt két évenként a gyermekek látóképességét is. Az 1876-iki közigazgatási törvény a tiszti orvosok felügyeletére bízta az iskolákat, de ezügyben még évekig sok tennivaló akadt.¹¹²

V. 2. A házias nő alakja és az ideális feleség rousseau-i toposza *A népiskola módszertanának (1876)* lányneveléssel kapcsolatos részében

Korábbi, más irányú kutatásainkból azonban az is kitűnik, hogy az egyébként hiánypótló, Eötvös népoktatási törvénye, az 1868. évi XXXVIII. tc. bevezetését követő években csak lassú változásokat regisztrálhattunk, a népoktatás következetes fejlesztésére irányuló elképzelések csak részben valósulhattak meg. A tankötelezettség érvényesítésének útjában álló akadályok: a társadalomnak az iskola iránti hideg közömbössége, a felekezetek között fellépő féltékenységek, a vidéki lakosság rossz anyagi körülményei, a tanyai birtokosok elkülönülése, és főként az állam anyagi korlátai késleltették a korszerű, egységes, az állam által centralizált közoktatási rendszer kialakítását.¹¹³

Hangsúlyoznunk kell, hogy a 1868-as Eötvös-törvény mégis jelentős alkotás volt. Ennek hatására felmerült az igény, és arra rövid időn belül a megoldási javaslatok is, hogy miként léphetnének a modern, a korszerű népoktatás útjára. Az igényes anyanyelvi műveltség, az egészséges nyelvi öntudat fejlesztésében hatalmas szerepet játszottak a magyar pedagógusok

¹¹¹ Vitustánc: latinul chorea Sancti Viti, angolul Sydenham's chorea, egy olyan tünetegyüttes, amely az arcban és a végtagokban jelentkező, gyors rángások jellemeznek. Ennek oka leggyakrabban a reumás láz, a központi idegrendszeri érintettsége esetén. A tünetegyüttes az A csoportú streptococcus okozta fertőzések, a reumás lázban szenvedő gyerekeknél körülbelül 20-30 százalékban megfigyelhető. Lásd Fatima CARDOSO, „Sydenham's chorea.” *Handb Clin Neurol.* 2011/100, 221-229.

¹¹² MIKLÓS Gergely., *Az iskola egészségügye*, Néptanítók lapja 1885/75, 615-617.

¹¹³ SZÜTS-NOVÁK Rita, *Vass Jenő népnevelési törekvései a dualizmuskori (1870-1883) Berettyóújfalun a korabeli sajtó tükrében*, *Korunk*, 2020/1, 84-93.; MERVÓ Zoltánné, *Adatok Bihar megye népoktatásának történetéhez 1868-1876.* = *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve 8.*, szerk. Gazdag István, Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, 1981, 49-52.

is, akiknek pontosan az 1868-as népiskolai törvény adott bátorító erőt arra, hogy bátran merjenek az anyanyelvi oktatás és nevelés fejlődésének útjára lépni.¹¹⁴

A hazai modern tanítóképzés alapjait - az 1800-as évek első felének katolikus és protestáns egyházi intézményalapításait követően - Eötvös népoktatási törvénye rakta le. A törvény 81. paragrafusában a tanítóhiány felszámolására a már működő 43 egyházi mellé 20 állami tanítóképző felállítását írta elő. A kultuszárca 1869-ben a „budai fiúképzőre” 40.000 forintot ajánlott fel, amelyet végül a csurgói, a losonci és a sárospataki tanító-, valamint a budai tanítóképzővel kellett elosztani. Az 1870. évi költségvetési előirányzat „a központi minta néptanító képzőre” és járulékos költségeire még 16.720 forintot irányzott elő.

A budai képző először a Krisztinavárosban, a Vérmező sarkán álló Szeidl-féle házban 1869 novemberében nyílt meg 10 tanulóval. Az oktatást eleinte Schwicker János megbízott igazgató vezetésével öt tanár látta el. Az igazgatót a második tanévben Kozma József, az 1873/74-től pedig Gyertyánffy István követte. Gyertyánffy véget vetett az előző évek belső konfliktusainak, és a VKM, személy szerint Gönczy Pál államtitkár támogatását élvező, kitartó munkával, szakmai példamutatással „mintaképzővé” fejlesztette az intézményt.¹¹⁵

Miközben a magyar nyelv idegenen nyelvként való oktatása is elkezdődött minden olyan népiskolában is, ahova nem csak magyar nyelvű diákok jártak, ekkor kezdődött meg a tanítási folyamat során tapasztaltak módszertani feldolgozása is. A kiegyezés évében alapította meg adományokból Veres Pálné Beniczky Hermin (1815–1895) a *Nőképző Egyletet*, Eötvös József pedig a tanítók számára az általunk is sokat hivatkozott *Néptanítók lapját*,¹¹⁶ amelynek később Gyertyánffy István húsz éven át szerkesztője volt. Ugyancsak ebben az évben ültette át Gyertyánffy Kiss Áronnal együtt az oktatási reformtörekvéseiről híres Friedrich Dittes (1829–1896) német-osztrák pedagógus innovatívnak számító *A népiskola módszertana-t*, amelyet két kiadásban, majd még későbbi öt kiadásban *Népiskolai módszertan* címen évtizedekig a tanítóképzők kötelező olvasmányaként tartottak számon.¹¹⁷

Gyertyánffy társszerzője; Kiss Áron (1845–1908) a Szatmár megyei Porcsalmán született. Édesapja református lelkész volt, majd debreceni püspök, aki lelkészként részt vett a

¹¹⁴ BAKOS József, *Az 1868-as népoktatási törvény és a magyar nyelvi, nyelvtani ismeretek népiskolai tanításának néhány kérdése*, Magyar pedagógia 1969/1-2, 164-172.

¹¹⁵ KELEMEN Elemér, *A pedagógus Gyertyánffy István és a budai Paedagogium = Uő., A tanító a történelem sodában— Tanulmányok a magyar tanítóság 19–20. századi történetéből*, Pécs, Iskolakultúra, 2007, 71-77.

¹¹⁶ SÓLYOM Réka, *A népiskolai magyartanítás módszereiről a Néptanítók lapja (1894-1895) alapján*, THL2, 2006/1-2, 102-112.

¹¹⁷ Legelső kiadás: GYERTYÁNFY István, KISS Áron, *A népiskola módszertana* /Dittes Frigyes után/, Budapest, Franklin Ny., 1876.; legutolsó: GYERTYÁNFY István, KISS Áron, *Népiskolai módszertan* / Dittes Frigyes [átd. és ford.], 6. kiad., Budapest, Stampfel, 1904.; majd ebből készült később: KOLUMBÁN Samu, GYERTYÁNFY István, KISS Áron, *Népiskolai neveléstan és módszertan tanító- és tanítóképző-intézetek számára / A népiskolai módszertan c. művének felhasználásával*, 7. kiad., Budapest, Stampfel, 1906.

szabadságharcban, ezért azt követően folyamatos zaklatásnak volt kitéve a család. Nehéz gyermekora után iskoláit Szatmárnémetiben, a gimnáziumot és később a főiskolát Sárospatakon végezte. Közben rövid ideig házitánító, ahogy ebben az időben a tanult, de kevésbé tehetős fiatalok, így Gyertyánffy is. Az 1870-es év fordulópontot jelentett életében, mert Nagy Lászlót (a hazai gyermektanulmányozás azonos nevű, ismert képviselőjének édesapját), a nagykőrösi iskola igazgatóját tanfelügyelőnek nevezték ki, a megüresedett igazgatói állásra Török Pál püspök és Ballagi Mór ajánlására a huszonöt éves Kiss Áront nevezték ki. Székfoglalóját a kor neves pedagógusáról, Diesterwegről tartotta. 1871-ben szintén Gyertyánffyhoz hasonlóan, de két évvel később, miniszteri támogatással Ausztriában, Németországban és Svájcban tanulmányozta a tanítóképzést és a népoktatást. Érdeklődését különösen felkeltette az akkor újnak számító tudomány, a pszichológia jelentősége.¹¹⁸

Nyugati tanulmányútjai nyomán bőséges irodalmi munkásságával vált ismertté. Művei a külföldi élmények hazai ismertetését, és a magyar oktatásügy múltjának bemutatását célozták. 1872-ben külföldi tanulmányai után hazatérve, szerzett tapasztalatai alapján sürgette először egy központi pedagógiai könyvtár alapítását, egy évvel később pedig a kiadós hazai taneszközgyűjtemény ismeretében felmerült benne egy országos pedagógiai könyvtár és tanszermúzeum összekötésének terve. 1877-ben először az Országos Tanszermúzeum jött létre, amelynek megalapítását Gönczy Pál, miniszteri tanácsos kezdeményezte. Az akkori gyűjtemény az 1873-as bécsi világkiállítás magyar és külföldi anyagából, főként adományokból jött létre. A későbbiekben mindinkább szükségessé vált egy pedagógiai könyvtár létesítése is, az egységes Országos Tanszermúzeum és Paedagógiai Könyvtár ügyét Gyertyánffy István, a múzeum egykori igazgatója is szíven viselte, amelyet végül javaslatára, 1906-ban nyitottak meg. Ekkor kezdődött meg valójában a szakkönyvek rendszeres gyűjtése, a tankönyvek, szakkönyvek hiányainak felmérése. 1907-től indult meg az intézmény folyóirata, az *Országos Paedagógiai Könyvtár és Tanszermúzeum Hivatalos Értesítője* címmel.¹¹⁹

Kiss Áron tankönyvírói tevékenységének jelentősebb része összefonódott a szintén nyugaton szocializálódott Gyertyánffy ezirányú munkásságával. Számos közös tankönyvük és módszertanuk született, ezek közül különösen nagy népszerűségnek örvendtek a 19. század

¹¹⁸ JÁKI László, *Kiss Áron, a tankönyvíró* (Elektronikus Könyv és Nevelés, 2008), https://epa.oszk.hu/01200/01245/00038/jl_0802.htm, letöltés: 2022. június 20.

¹¹⁹ GYERTYÁNFFY István, *Nagyméltóságú Wlassics Gyula ... úrhoz intézett emlékirat az Országos Tanszermúzeum és Paedagógiai Könyvtár ügyében*, Budapest, Hornyánszky Ny., 1896.; *Az OPKM története*, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, https://www.opkm.hu/?lap=dok/dok&dok_id=5, letöltés: 2022. június 20.

utolsó évtizedében sok kiadást megélt olvasókönyvek.¹²⁰ Mindketten szenvedélyesen harcoltak a hazai neveléstudományi irodalomért. Kapcsolatban voltak a Magyar Pedagógiai Társasággal, amely szintén egyik alapfeladatának tartotta a hazai pedagógiai irodalom hozzáférhetőségének megteremtését, valamint az angol, német és francia külföldi pedagógiai törekvések megismertetését, és elsajátítását. A Társaság egyébként így járt el a reformok és nőnevelés ügyében is a 20. század első évtizedeiben.

Mindketten fontosnak tartották a tanítóképző intézeti tanárok sokoldalú tudományos képzését. Erről Kiss így írt: „Én a szakszerű előkészületeket annyival inkább megkívánom a képezdei tanártól, mert rajtuk áll a nemzet műveltségének emelése, tőlük függ a nemzet nagy részének szellemi tápláléka. Ettől kezdve irodalmi munkássága a tanítóképzés, a népoktatás módszertana, és a neveléstörténet körül alakul.”¹²¹

Már a 1876-os kiadású, Gyertyánffy-Kiss magyarítású tanítóképzés alapjául szolgáló *Népiskolai módszertan* külön részben foglalkozott a lányok képzésével. Nyilvánvaló, hogy a kor szokásainak megfelelően a mű magyarra való átültetése nem pusztán szó szerinti fordítást jelentett, hanem Dittes szavainak hazai pragmatikus megvalósítási tervét. Mivel a mű évtizedekig módszertani alpműnek számította hazai oktatásban, illetve Gyertyánffy későbbi műveinek nőképe több helyütt egyértelmű hasonlóságokat mutat Dittes Módszertanában olvasottakkal, az alábbiakban kitérünk az írás rövid tárgyalására, különösen fókuszba helyezve a nőnevelésre vonatkozó részt.¹²²

„*A mai kor felszínre hozta a női munkaképesítés eszméjét*” - hangzatos felütés után a vizsgált rész a szerző által mindenkinek megfelelőnek ítélt női szakmák taglalásával kezdődik. A tanítónői pálya létjogosultságát erősíti meg, mint olyan szakma, amely nem tartja a nőt távol valódi hivatásától, nincs nőiességének rovására, mert az olyan foglalkozások, amelyek „bár tetszős, és éppen a női dicsvágyat ingerlő alakban” jelentkeznek, célhoz nem vezethetnek. Hiába biztosítják ugyanis a nő kenyérkeresetét, képtelenné, ügyetlenné teszik vagy elvonják és elidegenítik a családi élettől.

A szerzők a dualizmus jellegzetes nőnevelési gondolatát alapvetőnek, „elvitázhatatlan igazságnak” határozták meg, miszerint ami a hazának jó, azt kell tennie mindenkinek. Vagyis a nemzeti jólét alapja a család boldogsága, amelynek összetartó kapcsa az anya és feleség. Tehát

¹²⁰ A teljesség igénye nélkül pl.: GYERTYÁNFFY István, KISS Áron, *Magyar olvasókönyv*, Budapest, Méhner, 1888-1890.; GYERTYÁNFFY István, KISS Áron, RADÓ Vilmos, *ABC és olvasókönyv az elemi népiskolák I. osztálya számára*, Budapest, Méhner, 1890. stb.

¹²¹JÁKI László, *Kiss Áron, a tankönyvíró* (Elektronikus Könyv és Nevelés, 2008), https://epa.oszk.hu/01200/01245/00038/jl_0802.htm, letöltés: 2022. június 20.

¹²² GYERTYÁNFFY István, KISS Áron, *Népiskolai módszertan* / Dittes Frigyes után/, Budapest, Dobrowsky - Franke, 1891, 201-209.

kizárólag olyan keresetágot illendő választania a nőknek, amely azt biztosítja, hogy „munkás, ügyes, gondos, házias, takarékos nő és édes anya” legyen. Ezek alapján a tanítónői szakma mellett az ipari, főként a házi-ipari foglalkozást jelölik ki a nők számára. Ez utóbbit hasonlóan magasztosnak tartják, mint az előbbieket.

Itt mindenképpen érdemes felhívni a figyelmet arra a körülményre, hogy a politikai vezetéssel jó kapcsolatot ápoló szerzők szavainak vélhetően politikai propaganda felhangja is lehetett, hiszen a hazai tanítóképző intézetek vonzereje 1868-tól a nyolcvanas évekig egyre nőtt. 1868-ban még csak 101 leány járt ilyen középfokú iskolába, de 10 év múlva ez a szám 1220-ra emelkedett. A kultuskormányzat soknak tartotta a kiképzett tanítónők számát, illetve tartottak attól, hogy a szülők az iskolát lánynevelő intézetnek tekintik, ezért megszigorította a tanítóképző intézetekbe való bejutást, illetve előírták, hogy a végzett tanítónők 5 évig kötelezően a pályán maradjanak.¹²³

A házi-ipari szakma lehetőséget ad arra, hogy a szegényebb néposztály gyermekeit is a „családi tűzhely melegénél visszatartva” elősegítse vagyonosodásukat, művelődésüket, erkölcsi fejlődésüket. A házi ipar köre sokkal terjedelmesebb, mint amilyennek elsőre látszik, sokféle foglalkozást ide sorolnak a szerzők, túllépnek a kötő- és varrótűk kizárólagosságán, mert ide tartozik: „a kézimunkák minden eddig ismert és részben kenyérkereset szempontjából úzött – nemén kívül a szalmamunkák több ága, a ruhaneműek előállítására szolgáló különböző gépmunkák, csipkeverés (köppeln), *kesztüvarrás* (mai szóval: kesztyűvarrás), gombkötés, könyvkötés, *virágcsinálás*, fafaragás és fafestés, *czipő varrás* (sőt még az órakészítés, ezüstműves munkák, bőrmunkák is és sok más munkanem, melyek már a *házi ipar* körét túllépik ugyan, de mindenesetre a nők iparos foglalkozásának meghódítható munkanemek.)”¹²⁴ Ebben a kategóriában némi előrelépés mutatkozik, hiszen a 19. század elejei állásponttól - nő esetleg festegethet, hímezhet és zongorázhat szabadidejében, ezzel is fejlesztve esztétikai érzékét - ettől némiképp eltérő ez a fajta gyakorlatias kézművesség, még ha ezt a foglalatosságot nem is a jó módú, arisztokrata családok gyermekeinek szánták. A kézimunka tanítása ép olyan nevelői hatással bír, mint más tantárgy, fontos eszköze lehet a *fegyelem megtartásának*, ezért egyenrangú helyet kell elfoglalnia a többi tárgy mellett. Gyertyánffy a mű megírása előtti években már előszeretettel hangoztatta ezt az elvét, amikor Paál (máshol: Paal) Ferenc barátjának 1865-es levelében azt tartja a lánynevelés nagy hibájának, hogy nem gyakorlatias.

¹²³ PUKÁNSZKY Béla, *A nőnevelés évezredei: fejezetek a lányok nevelésének történetéből*, Budapest, Gondolat, 2006, 127-128

¹²⁴ GYERTYÁNFFY István, KISS Áron, *Népiskolai módszertan / Dittes Frigyes után/*, Budapest, Dobrowsky - Franke, 1891, 201.

Barátjával váltott levelezéséről szólva a szerző több olvasmányát is felsorolta, amelyek formáltak a lánynevelésről, a nőemancipációról való felfogását, pl.: Jean Paul, Rousseau, Fénelon, Martin Aimé, Diesterweg és Schleiermacher, Gyulai Pál¹²⁵ valamint Salamon Ferenc nézetei a nőnevelésről, illetve a Családi Kör című lap egyik korabeli, a nők egyenjogúsításáról közölt cikksorozata, amelyet Gyertyánffy teljesen helytelen alapokon állónak tartott.¹²⁶

Nem tartja jónak az idegennyelv oktatást, mert nem tanulják meg megfelelő szinten, és csak arra jó, hogy a lányok túlságosan elbizzák magukat: „Ne feledjük ki a főtantárgyak közül a tánczot és a zongorát. Nyelvek: német, francia okvetlen; angol, olasz nem éppen mindenütt. Táncz minden tempoval együtt. Zongora: néhol melléje ének is. Ime, ezek azon eszközök, melyek által a gyermek belsejét kifordítják és csinálnak a szegény leányból: egy kecses, kacér, üresfejű papagájt, hűtelen feleséget, tudatlan anyát, rossz háziasszonyt, még rosszabb gazdasszonyt és... sok minden egyebet.”¹²⁷ Itt vélhetően Gyertyánffy éppúgy összemosta a feminista törekvéseket a prostituálódás lehetőségével, ahogy a korabeli sajtóban mások is. Ez olyan komoly problémaként merült fel akkoriban, hogy Glücklich Vilma, a Feministák Egyesületének vezetője minden valós ok nélkül több alkalommal is magyarázkodásra kényszerült.¹²⁸

Gyertyánffy egyébként maga is a gyakorlat, saját tapasztalás híve volt, és mivel nem ismerte a leányiskolák működését, 1865-ben felderítő útra ment Pesten. Hívó katolikusként először a Lipót utcai leánynevelő intézetet szerette volna meglátogatni, de ez legnagyobb sajnálatára meghiúsult. Sikerrel járt azonban Kalocsa Róza híres intézetében, és a pesti Főreáltanodában, mindkét helyről lesújtó véleményt fogalmazott meg a *Theano*-ban. „Szűk, szellőzhetetlen helyiségekben tömérdek tanuló” -ról számolt be, állítása valóban fedte az igazságot, hiszen 70-80 fő volt beosztva egy tanteremben. A leányiskolákkal kapcsolatban is kifogásolta a nyelvtancentrikus nyelvoktatást és táncot, illetve nem tetszett neki az erre a célra felépített új Vigadó.¹²⁹

¹²⁵ Érdekes nőírói polémia fűződik Gyulai Pál nevéhez a 19. század idusán. Gyulai Pál (1826–1909) irodalomtörténész, műkritikus még fiatalemberként 1850-ben udvarolni kezdett az akkor megözvegyült Petőfi Sándorné Szendrey Júliának, majd annak szépirodalmi szárnypróbálgatásaira válaszul 1858 tavaszán a Pesti naplóban jelentetett meg kritikus cikksorozatot, amiben a nőírók létjogosultságát kérdőjelezte meg. A sors furcsa fintora, hogy még ez évben feleségül vette Júlia húgát, Szendrey Máriát, és amint a testvérek olykor humoros mozzanatokot tartalmazó levelezéséből kitűnik, Gyulai Pál fontos szerepet játszott a család működésében, és segítette sógornője költői pályafutását is. Erről bővebben lásd: SZÜTS-NOVÁK Rita, *Szendrey Júlia (1828-1868) költőnő romantikus gyermekképe*, Korunk, 2019/3, 84-95.

¹²⁶ KÉRI, *Leánynevelés, i.m.*, 255.

¹²⁷ GYERTYÁNFFY István, *Theano—három részben*, Budapest, Lampel, 1915, 166.

¹²⁸ id. NÓBIK Attila, *A pedagógiai szaksajtó és a néptanítói szakmósodás a dualizmus korában*, Szeged, Szegedi Egyetemi Kiadó, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 2019., 70.

¹²⁹ GYERTYÁNFFY, *i.m.*, 80-81.; id. KÉRI, *Leánynevelés, i.m.*, 597., 347-348.

Kéri hívta fel a figyelmet arra, hogy nem csupán Gyertyánffy-t zavarta a lányok *fényűzési és divatkorsága* ebben az időben, hanem Kiss Áron szerzőtársát is. Kiss az első osztályos tanító- és a tanítónő növendékeknek szánt tankönyvbe írt *A nőnevelésről* című tanulmányában hosszasan taglalta, hogy milyen legyen a leány ruházata. Véleménye szerint fontos, hogy tiszta és praktikus, de a kérdés ne legyen túldimenzionálva. Ebben az időben már kiálltak a fűzőhasználat kártékonyága ellen, ahogy Somogyi Géza tanácsadó 1879-es könyvében felhívta a figyelmet ennek egészségügyi kockázatára,¹³⁰ Kiss Áron is hosszasan ecsetelte a problémát: „A szoros ruhák a véredényekre, idegekre, izmokra és csontokra károsan hatnak s könnyen megzavarják a leánykák egészségi állapotát.”¹³¹

A Gyertyánffyké módszertana leírta, hogy a miközben a gyermek a kézimunka végzése közben ügyel a rend, tisztaság szabályok betartására, önállósodik és sikerélményt él át. A szépérzék mellett, a „valódi nőiség alapját képező” takarékoság is fejlődik. Hiszen, a nő amikor kézimunka-tudás birtokában van, akkor kedvet, ügyességet és akaratot érez majd magában, hogy elkészítse saját és családja ruháját, amely megóvja őt „a henye ábrándozás, vagy rossz olvasási szokások kártékony” hatásától.

Mivel azonban az ipari iskolák száma csekély, tehát tömeges igényeket nem elégíthetnek ki, ezért bár a felsorolt foglalkozások egy része szaktanulmányok folytán sajátítható el, legnagyobb részét vagy annak alapját az iskolában is átadhatóvá lehet tenni. Ezen a ponton szerzők Jean Jaques Rousseau fenyegető szellemére utalnak, amely 1876-ban még annál is aktuálisabb téma volt a pedagógiában, hiszen egy évvel korábban jelent meg az *Emil, vagy A nevelésről* című könyv,¹³² amely megjelenése a sajtóban is nagy port kavart. Sokan istenkáromlással támadták, abban mégis többnyire egyetértettek, hogy alapvető és modern pedagógiai szakirodalomnak számít, így olyan egyházi iskolák is beszerezték a könyvtáraikba, mint a kassai Katolikus Főgimnázium vagy a sárospataki Református Tanítóképző Intézet.

A 18–19. század fordulóján Franciaországban kialakuló nőképet jelentős mértékben befolyásolta Rousseau, és tény, hogy ehhez képest alig volt gondolkozásbeli változás a száz évvel későbbi Magyarországon, különösen, ha lánynevelési koncepcióját nézzük. Rousseau felfogását e témakörben nevelési regénye utolsó, *Zsófia avagy a nő* fejezetében írja le részletesen. Művében Rousseau a természetelvű gyermeknevelés forradalmian új programját

¹³⁰ SOMOGYI Géza, *A nőkérdés, hazai viszonyainkra való tekintettel*, Igló, Dobrowsky - Franke, 1879, 19.; id. KÉRI, *Leánynevelés, i.m.*, 597.

¹³¹ KISS Áron, *A nőnevelésről = Olvasókönyv a tanító- s tanítóképző intézetek első osztálya számára*, szerk. KISS Áron, KOMÁROMY Lajos, PÉTERFFY Sándor, Budapest, Dobrowsky - Franke, 1880, 229-230; id. KÉRI, *Leánynevelés, i.m.*, uott.

¹³² Jean Jaques ROUSSEAU, *Emil, vagy A nevelésről* (ford., jegyz. Führer Ignác), Budapest, Franklin, 1875.

nyújtja, de ezek az új elvek a fiúk nevelésére vonatkoznak. Pukánszky szerint csalódnunk kell, ha a Zsófiáról szóló fejezetben valamiféle hasonló attitűdöt várunk, mint a regény Emillel kapcsolatos fejezeteiben. Rousseau nőkről alkotott felfogása közel állt a korszak orvos írói (pl.: Roussel), és filozófusai (pl.: Diderot) által kialakított képhez, de korántsem volt azonos velük. A nő nevelése gyökeresen eltér a férfi nevelésétől. A nevelés fókuszja Emil oktatásán van, Zsófia feladata az, hogy társául szegődve segítse őt céljai megvalósításában, miközben fel kell készülnie a majdani házasságra, hogy boldoggá tegye jövőbeli férjét; vonzó legyen és megértő, idős korában pedig önfeláldozón gondolja. A francia filozófus kortársainak többsége véleményéhez csatlakozik, amikor úgy dönt, hogy nem akar tudós nőt nevelni. Van azonban ennek a rousseau-i nőnevelési programnak több olyan eleme, amely újszerű, és szembeszáll a korabeli közgondolkodással. Ezek közül az egyik az, hogy a filozófus a szerelmet teszi a házasság legfontosabb előfeltételévé, és megveti az anyagiak szerepét a párválasztásban. Zsófia, aki jó természetű, érzékeny szívű, élénk, ért a művészetekhez, szépen énekel, kecsesen táncol maga a romantikus toposz megvalósulása. Nem igazán szép, nem igazán okos, de az élethez ért, gyakorlati tudása van. A kor kívánalmai szerint a „neméhez illő munkákat” szívesen és megbízhatóan elvégzi. Társaságban szerény és tartózkodó, „kiskorában minden pajkosságot kiöltek belőle, mert a nők egész életükben ki lesznek téve: az illem fegyelmének.”¹³³ Ez utóbbi két gondolat kísértetiesen emlékeztet minket *A népiskola módszertanában* olvasottakra, például abban, hogy kizárólag olyan keresetágot illendő választania a nőknek, amely azt biztosítja, hogy „munkás, ügyes, gondos, háziasszony, takarékos nő és édes anya” legyen.

Rousseau felfogása hasonlatos ahhoz, amelynek alapján a nembeli különbségeket hangsúlyozók a középkori hagyományokra építve, a család zárt világába korlátozták a nőt. Mindemellert nem vitás, Rousseau írásaiban nem támadja a nőket, nem jellemzik harcias a mizogin kirohanások. Ő csodálja a női nem képviselőit, akik élve érzelmi intelligenciájukkal, képesek akaratuk érvényesítésére. Tehát Rousseau nem csatlakozik férfi kortársainak ahhoz a jelentős részéhez, akik lenézően, bántóan, gyakran gyűlölködve beszéltek, írtak a nőkről. Ezek alapján ő inkább konzervatívnak mondható, ezért leánynevelési elveiben női olvasótábora sem talált sok kivételt.¹³⁴ Valójában ez a szeretetteljes, udvarias, de mégiscsak Ádám oldalbordájaként értelmezett szerep jellemzi a 19. század végének női ideálját, a közvéleményben, a sajtóban, az irodalomban, ahogy Rousseau-nál, úgy a Dittes alapján született Gyertyánffy-Kiss féle módszertanban is, még ha a két szerző nem is igazán hitt a tánc, zene nőnevelésben betöltött, a korban dimenzionált jelentőségében.

¹³³ Jean Jaques ROUSSEAU, *Emil, vagy A nevelésről*, 3. kiad, Budapest, Tankvk., 1978, 337.

¹³⁴ PUKÁNSZKY, *A nőnevelés évezredei, i.m.*, 77-80.

Visszatérve a kézimunka fontosságára, nem véletlen, hogy Dittes-nél, és Gyertyánffyék által megjelent fordításban is ilyen frekventált helyet kapott a házi-ipari foglalatosság, amelyen belül különösen nagy szerepet kapott a *kézművesség, tisztaság, takarékoság*. Hiszen a 18. századtól 20. század végéig végbemenő ipari, gazdasági, társadalmi változások nagy hatással voltak a nők családon belüli szerepére, és a nőképre is. Megfigyelhető volt, hogy egyre nőtt a fogyasztás, miközben a termelés alulmaradt az előző évtizedekhez képest. Felfogható tehát a sajtóban és tankönyvekben presszionált házias nő idealizált képe a tradicionális vallásos elvárások mellett szintén egyfajta társadalmi, azon túl is politikai kezdeményezésnek.

Az otthon és a családi élet magasztalása jellemző volt külföldön és Magyarországon is, ennek megjelenési formáiról Kéri Katalin könyvében alaposan beszámolt, ahogy a háztartási munkákról szóló forrásokról és kutatásokról, a hazai tanácsadó művekről és háztartási eszközökről, és a házias nő alakjáról.¹³⁵

Gyertyánffy István már említett művében, a *Theano*-ban arra emlékezett vissza, hogy 1850–1864 között édesanyja saját erdélyi lakásukban miként próbálta eltartani gyermekeit. Művében Cecília asszonyról éppen az a kép rajzolódik ki, amely jellemezte a kor nőideálját. Édesanyja otthonukban női kézimunka iskolát nyitott, ahol a megfelelő összegért 8–10 10–12 éves tanuló sajátíthatta el a kézimunka rejtélyeit: „Állott pedig ez a munkaoktatás az akkori szokás és műveltség igényeinek megfelelően: a legkönnyebb horgolási és harisnyakötési munkáltól elkezdve, - melyekre akkor a szülők kívánságára különösen nagy súly volt fektetendő - főleg az egyszerűbb fehérnemű - és ruhavarrásokon folytatva, fel egészen a különböző női díszmunkákig, hímzésekig stb. stb.”¹³⁶

Gyertyánffyt későbbi tanulmányútja során köztudottan elvarázsolta a svájci kézimunka- és műhelyoktatás fejlettsége is, amelynek csodálta alapos szervezettségét. Továbbá már ekkor sokra tartotta a tanár gyerekekre gyakorolt hatását is. Később a szintén nyugati egyetemeken és oktatási rendszereken inspirálódott Imre Sándort mind művelődéspolitikusként, mind tanárként foglalkoztatta a kérdés: „mily nagy különbség van tanítók között, mennyire más, ha valóban »tanítói egyéniség« valaki avagy csak napszámban tanító.”¹³⁷ Figyelemmel követte a pedagóguskutatásban megjelenő nemzetközi szakirodalmi trendeket, és gyakran hivatkozott munkáiban a téma főbb szakirodalmára is, azon belül kiemelte többek között Georg Kerschensteiner *Die Seele des Erziehers und das Problem der Lehrerbildung* című könyvét.¹³⁸

¹³⁵ KÉRI, *Leánynevelés, i.m.*, 487-519.

¹³⁶ GYERTYÁNFFY, *Theano*, 1915,109.

¹³⁷ IMRE Sándor, *Neveléstan: bevezetés az iskolai nevelés munkájába*, Budapest, Studium, 1928, 197.

¹³⁸ Georg KERSCHENSTEINER, *Die Seele des Erziehers und das Problem der Lehrerbildung*. 3. Aufl, Leipzig, Berlin, Teubner, 1930.

Georg Michael Kerschensteiner (1854–1932) német pedagógus a *munkaiskola* és múzeumpedagógia alapítója volt. Működésével sokat tett a német népiskolák és szakiskolák fejlődéséhez. A szakmai oktatás megújítása mellett, Imre Sándorhoz hasonlóan Kerschensteinernek is fontos célja volt a gyermekek személyiségének formálása, azok tudatos állampolgárrá nevelése. Kijelenthetjük, hogy mind Gyertyánffy, mind Imre Sándor gondolatvilága számos ponton egybeesik Kerschensteinerével, megállapításunk alátámasztásához elegendő a könyv konklúziójában található sorokat figyelemmel olvasnunk: „Az idősök aggodalma itt egybeesik az ifjúság vágyával. Csak az élet szociális formájának kiteljesedése után engedhetjük meg, hogy az ideális tanárt keressük. Az elemi iskola megváltása nem Kantban vagy Goethe-ben, hanem Pestalozziban található!”¹³⁹ Imre Sándor szintén fontos szerepet szánt a lélektannak az oktatási diszkurzusban, hiszen mindmáig érvényes a megállapítása, miszerint akkor léphetünk közelebb a társadalom békés életéhez, ha az emberek tudnak bánni és igyekeznek jól bánni egymással, de erről *A nőnevelés és a lélektan* (1913) című fejezetben lesz bővebben szó.

Mivel Gyertyánffy István a Néptanítók lapjának csaknem húsz éven át szerkesztője volt, ezért fontosnak tartottuk megvizsgálni, hogy a pedagógus miként foglalkozott a nők képzésének ügyével a folyóiratban a 19. század utolsó évtizedeiben, azonban szomorú hiányosságot tapasztaltunk. *A Néptanítók lapja 1868-1892. évi folyamainak repertórium*a, illetve a további évekre vonatkozóan egyéb keresések után azt találtuk, hogy mind Gyertyánffy nagyon csekély esetben érintette a női nem kérdését, és a vele kapcsolatos recenziók is.¹⁴⁰ A sajtóban számos kritika jelent meg a frissen publikált Bartalus-Gyertyánffy-féle *Nőkarénekek gyűjteménye* című munkáról. Ezek közül is figyelemfelkeltő az a Néptanítók lapjában olvasható könyvismertetés, ahol az ismeretlen szerző egyoldalú megközelítése szerint a női készség az esztétikában és a tipikus női kedélyben nyilvánul meg: „az újabb kor a nőnem magasabb fokú kiképzetésére különböző intézeteket alkotott hazánkban is, nevezetesen a polgári leányiskolákat, felsőbb leányiskolákat és a tanítónőképezdét, melyek tantervében az énektanítás mindenütt kiváló helyet foglal el és pedig méltán, mert az ének az aetheticai és kedélynevelésnek kétségkívül igen hatályos eszközét képezi. Az énekléshez szükséges *taneszközt* nem is kell drága pénzen vásárolni, mert az áldott természet jóvoltából ingyen kapja - igen kevés kivétellel - mindenki.”¹⁴¹ Egy alkalommal Gyertyánffy is felhívta a figyelmet egy recenziójában, hogy Varga Mihály *A házi nevelés* című munkájában ismertette, hogy „a

¹³⁹Uő, *uott*, 181; ford. Szűts-Novák Rita

¹⁴⁰PETRIK Géza, *A Néptanítók Lapja 1868-1892. évi folyamainak repertórium*a, Budapest, Dobrowsky, 1893.

¹⁴¹D [sine nomine], *Könyvismertetés*, Néptanítók lapja, 1879/5, 89-91, 89.

kedélyről szóló résznek utolsó szakaszát a nőnevelés képezi, mely 14 paragrafusában kiterjed a nőnevelés, sőt a nőnevelés minden ágára.”¹⁴²

¹⁴² GYERTYÁNYFY István, *Könyvismertetés*, Néptanítók lapja 1883/52, 823-824, 823.

V. 3. *A pedagógia reformja? A Társadalomtudományi Társaság és Imre Sándor 1905-ös és későbbi álláspontja a reformpedagógia értékeiről, köztük a női oktatás kérdéséről*

„A nevelés ügyében talán soha sem volt olyan általános az újításra való törekvés, mint ma. Illetékesek és illetéktelenek alkalmas és alkalmatlan időben reformjavaslatokkal állanak elő. Kiemelkedik a Társadalomtudományi Társaság hosszan folyó vitája a középiskolai reformról, melyben a jó és rossz, új és elcsépelet kívánságok rendkívüli elegyedésben halmozódnak rakásra.” - kezdte *A pedagógia reformja?* című tanulmányát Imre Sándor 1905-ben.¹⁴³

A pedagógust foglalkoztatta a Társadalomtudományi Társaság polémiája a középiskola reformjáról, amely először a *Husadik század* folyóiratban zajlott, majd annak anyaga önálló kötetben is napvilágot látott. Ennek rá gyakorolt hatásáról legifj. Szász Károly miniszteri tanácsosnak is beszámolt egyik levelében: „Vagyis meg akarom állapítani az örökös reformtörekvés okát, irányát, [...] Azért látom főként szükségesnek a kérdés kimerítését, mert a Társadalomtud. vitája, meg a legújabb miniszteri javaslat a múlttal való ismertséget épen nem bizonyítja.”¹⁴⁴ A jelenséggel kapcsolatos kéziratának, vonatkozó munkáinak és a korabeli sajtónak kvalitatív elemzése során komplex választ kaphatunk arra, hogy a magyar nevelésügyben milyen pedagógiai innovációk előzték meg, és miként jelent meg hazánkban a századfordulót követő években a nyugatról indult (Ellen Key; Cecil Redie stb.) nevelésfelfogásának alapjául Rousseau-t jelölő új irányzat, illetve milyen kérdéseket vetett fel az oktatással és társadalomtudománnyal foglalkozó szakemberek körében.

A szerző viszonyulása a korszak reformpedagógiai törekvéseihez, gyermekközpontú irányzataihoz ambivalens volt. Imre Sándor érdeklődött a 'pedaológiai' mozgalom új eredményei iránt, és maga is tagja volt a Magyar Gyermektanulmányi Társaságnak. Munkáiban is többször hivatkozott ezirányú magyar és nemzetközi tanulmányokra (pl.: Nagy László műveire), illetve használta Ernst Friedrich Wilhelm Meumann (1862–1915) pszichológus, kísérleti pedagógus vizsgálatainak az eredményeit is, erről bővebben *A nőnevelés szervezése* című fejezetben lesz szó. Dolgozatunkban kifejtjük, miért nem azonosult mégsem teljes mértékben a reformpedagógia hagyományos iskolát célzó radikális neveléskritikájával, de melyek voltak azok az új irányok, amelyek végig kísérték munkásságát.

¹⁴³ IMRE Sándor, *A paedagogia reformja?*, Magyar Pedagógia, 1905/14, 577.

¹⁴⁴ Imre Sándor legifj. Szász Károlynak, Kolozsvár, Farkas-utca, 1906. február 23., f. 2., 2-3., OSZK, Kt, Levelestár.

„A gyakorlati tanárképzés történetét írva (1904) megállapodtam abban, hogy megírom a magyar középiskolai reformtörekvések történetét. Ezzel azt akarom elérni, hogy az immár csakugyan sürgető kérdés megoldása előtt tisztán álljon az illetékesek elé az a sok ingadozás, félben maradt terv, Eötvössel sírba szállott egységes felfogás stb., a mi közművelődési intézményeink történetében szomorúan jellemző vonás. Vagyis meg akarom állapítani az örökös reformtörekvés okát, irányát, sőt végül oda akarom állítani azt is, a mit az így bemutatott fejlődés a jövőre nézve elénk szab. [...] Azért látom főként szükségesnek a kérdés kimerítését, mert a Társadalomtud. vitája, meg a legújabb miniszteri javaslat a múlttal való ismertséget épen nem bizonyítja.” - írta 1906 februárjában Imre Sándor Szász Károlynak.

Imre Sándor pedagógus és művelődéspolitikus az Országos Széchényi Könyvtár állományában fennmaradt legifj. Szász Károlynak írt levelei 1904–1932 között keletkeztek, a válaszok nem hozzáférhetőek. A levelezés megindulásakor Szász Károly és Imre Sándor családja felmenőik révén már fél évszázados barátságot és szakmai kapcsolatot ápoltak egymással. A kéziratokban szó esett Szász édesapjáról, Szász Károly református püspökről, aki gyakran publikált együtt Imre Sándor irodalomtörténész nagyapjával id.Imre Sándorral, többek között az 1857-ben, Erdélyi János szerkesztésében indult *Sárospataki Füzetekben*. De azonos nevű nagyapjára is több utalással találkozhatunk az írásokban, aki sokoldalú pályát tudhatott magának, hiszen matematikusként betöltötte a vallás- és közoktatási minisztérium államtitkári pozícióját, illetve az MTA rendes tagja is volt, így számos oktatással kapcsolatos döntés meghozatalához asszisztált.

Legifj. Szász Károly hasonlóan összetett életpályával büszkélkedhetett. Középiskolai tanulmányokat a budapesti II. kerületi katolikus főgimnáziumban folytatott, majd a jogot a budapesti egyetemen végezte. Amikor a strasbourgi egyetemre járt, körutat tett számos nyugat-európai országban. 1888-ban a jogtudományi doktori oklevél megszerzése után, belépett a vallás- és közoktatásügyi minisztériumba, ahol a felsőoktatási osztályban dolgozott, később az elnökségbe helyezték át és osztálytanácsos lett, ebben a minőségben kereste fel őt levelével Imre Sándor.

A fent leírt kontextusban érthető meg igazán az idézett levélben olvasható polémia, amelynek kiobbantója Méray-Horváth Károly (1859–1938) szociológus volt, aki 1904-ben *Kezdődik az emberbutítás* címmel publikációt közölt a *Huszádik század* folyóiratban: „Az életre nézve teljesen meddő, sőt káros dolgok tanítása folyik az iskola nyolcz esztendeje alatt legfőbbképen. De természetesen a pozitív tudományok elől elzárkózni nem lehetett. Ezek pedig nőttek, óriási arányokban nőttek. Es vele nőtt a »tananyag«, a gyerek rettenetes terhe. Minden gyerek kinevetné azt a tanár urat, a ki olyan czókmókot visz magával az útra, a mi felesleges.

De a szegény iskolásfiúnak az élet útjára magával kell czipelnie az egész középkort, a modern tudományok fölött.”¹⁴⁵

A szociológus kifogásolta a tananyag mennyiségét és minőségét. Úgy vélte, hogy az elavult, felesleges részletekkel operál, és a gyakorlatban a legkevésbé sem hasznosítható. A szerző gyakran nyers stílusban fogalmazott, és az indulatos szöveg személyeskedéstől sem volt mentes. A tananyag mellett a tanárokat állította pellengérré. A 'professzor' kifejezés 13-szor szerepelt a szövegben, mindannyiszor pejoratív szövegkörnyezetben: „Micsoda hülye argumentumok forognak a professzoroknál közszájon. Hogy az emlékezőtehetséget fejleszti a verstanulás. Hallatlan! Hiszen legjobb esetben az emlékezést a szavakra.”¹⁴⁶

Herbert Spencer (1820–1903) angol filozófusnak ebben az időben nagy hatása volt hazánkban. Evolúciós szociológiája és az ehhez kapcsolódó politikai nézetrendszer a Huszadik Század körének, a századelő polgári radikálisainak egyik bibliájává válik. A folyóirat megindulását 1900-ban Spencer levélben köszöntötte, melyben a nem ember által formált, hanem természeti módon tanulmányozható társadalomtudományok eszméjét üdvözölte. Műveit, nem kisebb gondolkodók fordították, mint Jászi Oszkár, Pekár Károly, Somló Bódog, Vámbéry Rusztem s a mozgalom más képviselői. Méray-Horváth Károly pedig a szó szoros értelmében vitte tovább az organicista szociológiát: az ő szóhasználatában a társadalom nem hasonlít a szervezetekre, hanem azonos velük, ezért az iskolában az életvezetéshez leghasznosabb tudás oktatását tartotta a legfontosabbnak.

Méray-Horváth provokatív felhangú, olykor abszolutizáló írását számos sajtónyilatkozat követte, végül az állásfoglalásokból és a kiküldött kérdőívekre adott válaszokból megjelent a Társadalomtudományi Társaság kötete, *A középiskola reformja-Vita a középiskolai kérdésről (1905)* címmel. A szerzők nagy része a természet (főként orvosok, pszichiáterek) -, és társadalomtudomány területéről kerültek ki, de a kötet elején helyet kapott egy a Márki Sándor és Imre Sándor nevével fémjelzett, a Kolozsvári Tanári Körtől származó, rövid terjedelmű közlemény.¹⁴⁷ Mivel a tanári oldal véleményének megjelenítése eltörpült a kiadványban, az összefoglalás végül egyoldalú megközelítést eredményezett, amely egyedül a reformpedagógia által kínált oktatási megoldásokat tartotta elfogadhatónak.

Számos valós oktatásügyi probléma merült fel a vita során. Ezek közül a teljesség igénye nélkül kiemelünk néhányat. A hozzászólók gyakorlatilag mind egyetértettek abban,

¹⁴⁵ MÉRAY-HORVÁTH Károly, *Kezdődik az emberbutítás*, Huszadik század, 1904/2, 227.

¹⁴⁶ MÉRAY-HORVÁTH, *i.m.*, 228.

¹⁴⁷ *A középiskola reformja: vita a középiskolai kérdésről*, rendezte a Társadalomtudományi Társaság, Budapest, Politzer, 1905, 10-11.

hogy a mára elavult, holt nyelvek: ógörög, latin oktatása helyett, inkább angolt, esetleg franciát kellene tanítani (a német alapvetőnek számított): „De melyik orvos tud ma a latinból többet, mint azt a néhány szót, a mi a recepteken használatos és a melyeket nem annyira a nagy elfoglaltság miatt, hanem azért ír megrövidítésekkel, mert a képzőkkel rendszeren nincs egészen tisztában!”¹⁴⁸ - írta Dr. Oláh Gusztáv a Budapest-Angyalföldi Magyar Királyi Elmeógyógyintézet igazgatója.

A tankönyvek vastagsága, a tananyag és házi feladat mennyisége mellett kritika érte a memoriterek, így a versek szó szerinti tanulását. Dr. Ranschburg Pál pszichológus az *ideges terheltséget* emelte ki egy eseti példán keresztül, ahol a sok házi feladat és tanulás után egy 14 éves fiúnak Arany János *Toldi* című művének három versszakát kellett megtanulnia, ami még plusz 1 órát vett igénybe az egyéb tananyag elsajátítása mellett. Amikor több pedagógus megjegyzést tett, hogy az a fiú *hülye*, aki három versszak Toldit egy órán át tanul, Ranschburg azt válaszolta, hogy: „Én nem egyet ismerek, a ki szórul-szóra tanulni egyáltalán nem képes, többek között, nem restellem bevallani, hosszabb verset egész életemben soha nem voltam képes teljesen hibátlanul betanulni, illetve recitálni.”^{149 150}

Mások a család szerepét hangsúlyozták, illetve a szabad idő helyes eltöltésének fontosságára hívták fel a figyelmet: „Mit ér az, ha a tanulónak délelőtt kezébe adjuk Berzsenyi ódáit, este meg a Vigszínházban látjuk, éppen akkor, mikor a *Kézről-kézre* című darabot adják!”

Csak mai szemmel meglepő, hogy a darab megtekintését miért nem tartották illendőnek a fejlődő ifjúság számára. A premierről a következőképpen számoltak be a korabeli újságok: „Szellemesség és pikantéria jellemzi az újdonságot, melynek bemutatóját harsogó kacaj kísérte a nézőtéren. A kacaj elnémítja a kritikát. A siker lecáfolja a gáncsot. S ahol ezer ember nevet és mulat, ott a társadalmi illendőség is azt követeli, hogy az ember együtt nevessen és mulasson a többséggel. Mert a többség uralmának elve nemcsak a parlamentben igazság, hanem a színházi világban is” A városi legenda szerint még Ady Endre is megnézte az előadást Párizsban, és azt mondta: „E bolondos, könnyű darab felett a hangulatok tarka illatfelhői lengenek. Nevessenek, de egy helyütt a darabban szinte megható, nemes poézis strófái csöngenek. Merészen kacérkodik néha a legszivárványosabb filozófiával, sőt magával az irodalommal...”¹⁵¹

¹⁴⁸ *A középiskola...*, 1905, 19.

¹⁴⁹ *Uő, uott.*

¹⁵⁰ Ranschburggal Imre Sándor később szakmai kapcsolatba került, és egy alkalommal ő írta a bevezetőt a pszichológus könyvéhez, lásd RANSCHBURG Pál, *A testi fogyatékosok okai és megelőzése*, [bev.] IMRE Sándor, Budapest, 1924.

¹⁵¹ ADY Endre, *Ha Feydeau úr megfiatalodik*, Pesti Napló, 1904/ 66, 16.

Majd egy évvel később megtekintette az előadást Budapesten is: „Feydeau úr, ez az elmés ember annyi intelligenciával még nem volt elmés, mint e darabjában. És micsoda örületesen bolondos helyzetek és figurák. Szikrázott úgy, hogy a szikrák rózsacsokrokat rajzoltak. De azért nem volt ez egészen léha este. Feydeau könnyek között tréfált.” És hozzátette, megfeddve a Vígszínház előadását: “Hölgyek, urak, még Feydeau-t sem lehet mindig egyformán játszani.”¹⁵²

A nemzetközi trendnek megfelelően természetesen olvasható a könyvben, egyéni kezdeményezésekben *a női egyenjogúság az oktatásban korszerű* gondolata is: „A fizika, a mennyiségtan, a csillagászat, a nyelvtan, a történelem, a földrajz, csak nem öltenek más alakot és nem kapnak más tartalmat, ahhoz képest, a mint fiúk vagy leányok tanulják azokat! Egyenlően művelt emberek kerüljenek ki az egyforma iskolákból, egyenlő alapossággal tudja férfi és nő mindazt, a mi az általános műveltségnek alkotó része.” -vallotta előadásában, majd írásában Márkus Dezső királyi ítélő bíró.¹⁵³

A bíró a tankönyvek kérdésének kapcsán hívta fel a figyelmet a külön fiú- és a leányiskolák számára írt tankönyvek megjelenésével kapcsolatban: „Végre is tudomány és ismeret nem alkalmazkodik a két nem fiziológiai eltéréseihez és abból a kevés tudásból, amit az iskola ad, lehetetlen külön tudományt csinálni fiúk és leányok részére. Az én fölfogásom szerint, a mely a férfiaknak és nőknek teljes egyenlőségét követeli a társadalmi és állami élet minden terén, a mely azonban természetesen a nők számára a kötelességek teljes egyenlőségét is követeli minden téren, a melyen működnek: az ismeretek elsajátíthatása terén semmiféle különbségnek nem szabad léteznie fiú- és leánynövendék közt.”¹⁵⁴ A fizika, a mennyiségtan, a csillagászat, a nyelvtan, a történelem, a földrajz csak nem tartalmazznak mást a két nem esetében. Egyformán művelt embereknek kell kikerülniük az egyforma iskolákból, azonos alapossággal tudja férfi és nő mindazt, ami az általános műveltséghez tartozik. Márkus követelésként fogalmazza meg azt, hogy a jövő középiskolája közös iskolája legyen fiúknak és leányoknak egyaránt, hogy azonos műveltségük legyen és azonos ismeretekkel léphessenek mindazokra a pályákra, amelyeknek a középiskola elvégzése az előfeltételük. A bíró tisztában van azzal, hogy a női nem alsóbbrendűségének hirdetése ebben az időszakban „forradalmi jellegű,” azaz divatos. Felhívja azonban a figyelmet a nemek együtt oktatásának előítéletekre kifejtett jótékony jelentőségére, ellentétbe helyezi a fiúk-lányok szeparációjának társadalmi

¹⁵² ADY Endre, *Kézről-kézre*, Budapesti napló, 1905. április 7., 98.

¹⁵³ MÁRKUS Dezső, Szabad előadása a Társadalomtud. Társaság 1905 május 5-én tartott ülésén = *A középiskola reformja: vita a középiskolai kérdésről, rendezte a Társadalomtudományi Társaság*, Budapest, Politzer, 1905, 136-137.

¹⁵⁴ Uő., *uott*.

kártékonyásával: „Hallom az érveket, a melyeket a két nem közti viszonyról uralkodó téves, hibás és ártalmas fölfogás hoz föl javaslatom ellen és sejtem az álszenteskedők suttogásának tartalmát is. Képzeltetik, hogy ezekre az ellenvetésekre én is gondoltam. De éppen azért, mert én a két nem közt való egyenlőségnek vagyok szószólója, éppen azért óhajtom, hogy a köztük való érintkezés is elveszítse mai jellegét, a mely sem nem őszinte, sem nem becsületes, sem nem egészséges. Csakis az együttnevelésnek lehet meg az a hatása, hogy férfi és nő egymással két egyenlő értékű ember módjára érintkezzen; csakis az együttnevelés enyhítheti a férfiak túlérzékiségét és csökkentheti a nők léha kaczerkodását; csakis az együttnevelés teszi majd lehetővé, hogy férfi- és nő teljesen megismerje a két nem jellemző sajátosságai mellett az egyesnek jellemtulajdonságait is, a mi bizonyára nagyobb becsű, mint a zsúrokon, a báli teremben vagy a korcsolya- és tennispályán való ismerkedés és együttlét, a mit én azért távolról sem akarok lehetetlenné tenni. Különben is, az együttnevelés kérdése nálunk is meg van már oldva a legtöbb vidéki elemi iskolában, a főváros számos és éppen legjelesebb magániskolájában és az egyetemen is, a hol bizonyára sokkal nagyobb mértékben foroghatnak fenn a két nem érintkezésére alapított aggodalmak, mint a középiskolában. Ezeket az aggodalmakat is csillapíthatjuk amaz országok eredményeinek ismeretével, a melyekben a középiskola vagy a tanítóképzés nem ismer más nevelési rendszert, mint a két nem együttes iskoláztatását. Svédországban, Norvégiában, Finnországban, az északamerikai Egyesült-Államokban a tapasztalatok és az eredmények a lehető legkedvezőbbek. Nemcsak, hogy hírből sem ismerik a nők ellen elkövethető ama támadásokat és kihágásokat, a melyeknek itthon és Európa egyéb országaiban napról-napra, lépésről-lépésre tanúi vagyunk, hanem a két nem közti viszony az egész életen át a lehető legegészségesebb, a nő érzi a férfi hivatása iránt a lehető legkitűnőbb, a férfi tisztelete a nő iránt pedig, köztudomás szerint, sehol sem oly nagy, mint azokban az országokban, a melyeket felsoroltam. Tovább nem foglalkozhatom ezzel a nagy horderejű kérdéssel, a mely társadalmi életünk egészséges átalakulására döntő fontosságú. De nem mulaszthattam el fölvetését, mert a jövő középiskola nem zárkozhatik el eme kérdés megoldása elől.”¹⁵⁵

Oláh Gusztáv nyilatkozatában világosan kirajzolódik a kor vezető gondolata a női szerepekről. A lány minden tehetsége, szorgalma és intellektusa ellenére kizárólag akkor képez valódi értéket, ha cselekedetét a „szépnek örökös kultusza képezi”: „Közbefutólag jegyzem meg, hogy a leányok és fiuk oktatását sohasem lesz lehetséges egyformára nivellálni. Érdekes, hogy egyes 48 francia magasabb nőnevelő iskolában a tornaórákat teljesen kiküszöbölték és e

¹⁵⁵ MÁRKUS Dezső, Szabad előadása a Társadalomtud. Társaság 1905 május 5-én tartott ülésén = *A középiskola reformja: vita a középiskolai kérdésről, rendezte a Társadalomtudományi Társaság, Budapest, Politzer, 1905, 138.*

helyett balletre tanítják a leányokat, nagyon helyesen. És az analógon szellemi téren könnyen megtalálható. Egy egészséges leány lehet testileg erősebb mint egy fiú, egy leány lehet okosabb és tanultabb mint egy fiú, de ezen előnyei csak akkor képeznek való értéket, ha háttérüket a szépnek örökös kultusza képezi. Mindkét nembeli fiatalság tanulhat sokat nyitott szemmel, nyitott elmével, de ne kerülő utakon, fárasztó agy gimnasztikával és ne ellenszenvvel.”¹⁵⁶

A megállapítás azért különösen aggasztó, mert a hozzászóló az emberi lélektanban jártas, pszichiáter orvos szakember, Fodor Róza festőművész nő férje, a későbbi nagy sikerű rendező, Oláh Gusztáv apja volt. Olykor előfordult a vitában résztvevők között olyan hozzászóló, aki sokra értékelte a tanárok és a kultúrpolitika oktatásban betöltött szerepét, például Juba Adolf iskolaorvos felhívta a figyelmet a századfordulón tapasztalt folyamatos fejlődésre: „Arról biztosíthatom a tisztelt közönséget, hogy a magyar tanügy vezetői Tréfort, Csáky, Wlassics, Berzeviczy miniszterek, ugyszintén a középiskolai ügyosztály régebbi vezetői, Klamarik, Hóman és jelenlegi vezetője Boncz Ödön, mindig a legnagyobb odaadással dolgoztak és dolgoznak a magyar kultúra érdekében.”¹⁵⁷

A Társaság diskurzusát a Méray-Horváth *A pedagógia reformja* című írásában foglalta össze, amelyben már nem csak a pedagógusok szerepének negatív oldalát, hanem a pedagógia, mint tudományág létjogosultságát kérdőjelezte meg: „Szóval a pedagógia, éppen azon a téren, a mely a tudományának az alapja volna, teljesen tudatlan. Annyira, hogy a mig erre nem helyezkedik, nem is lehet pedagógiai tudományról beszélni, hanem csak előítéletekről, balhiedelmekről, súlyos bűnökről a gyermekélet ellen s a mai pedagógiai ügynevezett, de teljesen jogtalanul annak nevezett »tudomány« a tévedéseknek csak egy bizonyos rendszerbe szedett szerkezete, ideológiája. [...] A másik dolog pedig, hogy épp úgy, mint a hogy a tudományos alapot nélkülözi a pedagógia, épp úgy nélkülözi a szerkezete is az exakt célját.”¹⁵⁸

Véleményét azzal indokolta, hogy az aktuál pedagógia nem veszi figyelembe a gyermek nevelését meghatározandó fiziológiai és szociológiai tényezőket. Imre Sándor nem értett egyet a reformpedagógia kizárólagosságával, és így azzal sem, hogy a szociológus a vita eleje óta eltelt, szűk év alatt kiterjesztette a hazai oktatásügy problémakörét a pedagógia diszciplína „tudatlanságára”: „... egy évvel ezelőtt még csupán a középiskola átalakítása volt a célja, mert a középiskolával való elégedetlensége volt a kiindulása; tíz hónap alatt aztán ez a

¹⁵⁶ OLÁH Gusztáv, *Hozzászólása a Társadalomtud. Társaság április 14-iki ülésén = A középiskola...*, 1905, 47-48.

¹⁵⁷ JUBA Adolf, *Felshóalása a Társadalomtud. Társaság 1905 április 28-án tartott ülésén = A középiskola...*, 1905, 114.

¹⁵⁸ MÉRAY-HORVÁTH, 1905, 510.

meggyőződése nemcsak megerősödött, hanem egyenesen olyan irányban bővült, hogy most már az egész pædagogia reformját tűzte ki.”¹⁵⁹

Imre *A pædagogia reformja?* című válaszában elismerte, hogy a neveléstudománynak szüksége van a pszichofizikai és a szociológiai tényezők figyelembevételére, és ezt történeti példákkal igazolta. Hiszen a Rousseaut megelőző Weszprémi István 1760-ban nagyon szerényen ugyan, de mégis csak ennek a fiziológiai gondolatnak a csíráját írta le *A kiseded gyermekek nevelésekről* írott könyvében. Az „adott, ambivalens életkörülmények”-et még nem említette Zrínyi Miklós, de *Az török áfium ellen való orvosságban* olyan gondolatokat vetett papírra, melyek ezekről a körülményekről számoltak be.

Imre Sándor utalt továbbá azokra a törekvésekre, amelyek a nevelésről szóló irodalomban a gyermekek lélektanára, az értelmi működés fiziológiájára vonatkoztak; mérésekre, vizsgálatokra, kísérletekre hivatkozott, amelynek célja a nevelés eredményesebbé tétele volt. A szerző szerint ezek mind azt bizonyítják, hogy a neveléstudomány folyamatosan foglalkozott ilyen típusú kérdésekkel, és a jelenben is folytatja a pszichológiai vizsgálatokat, mert maga is érzi mindezek szükségét. Az adott életkörülmények figyelembevételét nézve Imre Sándor a pedagógia társadalmi nevelés irányát hozta fel. Bemutatta a személyiség oktatásban gyakorolt hatásának kérdését, amellyel kapcsolatban egyre kiterjedtebb kutatásokkal találkozhatunk a századfordulós pedagógiai irodalomban, és ezzel az iránnyal együtt járt az életkörülmények aprólékos számbavétele is.

Imre szokásához híven kiemelte tanulmányában az aktuális nemzeti nevelési törekvéseket, mert abban látta megvalósíthatónak a pragmatikus alapokon nyugvó nevelés megvalósítását. Ez utóbbi gondolatát számtalan helyen kifejtette, gondolatrendszerének központi ideája volt a nemzetnevelés, amelyről a későbbiekben többek között *Neveléstanában* (1929) is beszámolt. Mivel ez a munkája a legszélesebb körben ismert és feldolgozott, ezért részletesen nem tárgyaljuk dolgozatunkban, de a reformpedagógiával és nőneveléssel kapcsolatos gondolatait a megfelelő vonatkozó kérdésköröknél kifejtjük.¹⁶⁰

A „tudatlan pedagógia” tézist is megcáfolta Imre: „»Sociologia és pedig igen erős és még sok munkát kívánó sociologia nélkül képtelenség ma minden pædagogia« Ebből következik, hogy ha még sok munkát kíván a sociologia épen ama férfiú szerint, aki ezt legjobban tartozik tudni, akkor a »tudatlan« pædagogusoktól talán még sem lehet rossz néven venni, hogy a nem létező végeredményeket még nem érvényesítik. [...] Ezért kénytelen a

¹⁵⁹ IMRE, 1905, 577.

¹⁶⁰ PUKÁNSZKY Béla, *Imre Sándor neveléstana [tanulmány]* = IMRE Sándor: *Neveléstan: bevezetés az iskolai nevelés munkájába*, Budapest, 1995, 337-344.

pedagógia megvárni, amíg majd a sociologia kész eredményeket ad eléje, – nem általános követeléseket, hanem pedagógiai alkalmazásra megérett – kész eredményeket. Addig azonban lehetetlennek kell mondanunk azt a törekvést, mely a nevelést a sociologia alapján akarja megújítani.”¹⁶¹

A pedagógiai szakmát ért támadásokkal kapcsolatban Imre Sándor a nemzetközi példákat és eredményeket állította fókuszba: „Seyfert a pädagogiai eszmétől megkívánt tennivalók között elsőnek a gyermek fejlődésének a kutatását mondja, amihez a pädagogusnak a lélektanban és embertanban való alapos előkészülésre van szüksége.”¹⁶² Mivel Richard Seyfert művében (1904) a tehetség és környezet összefüggéseire világított rá, ezek kutatását tűzte ki célul, de konkrét adatokkal még nem tudta alátámasztani ezek kapcsolatát, Imre Sándor szerint bizonyítás hiányában sem a szociológia, sem a pszichofizika nem nyújt ma kellő alapot a reformra.¹⁶³

Imre felhívta a figyelmet a reformpedagógia hiányosságaira, amelyek ismerete nélkül a kezdeményezéshez kellő óvatossággal, a hagyományokra alapozva érdemes fordulni. Wilhelm August Lay (1862–1926) és Ernst Meumann (1862–1915) közös folyóiratukban *Die experimentelle Pädagogik*ban (1905) részletesen kifejtették a neveléstudomány korabeli működése ellen szóló kifogásokat, feltüntették a pedagógiai kísérletek színterét, és elmarasztalták a neveléstudományt mondván, az nem használta fel azokat az eredményeket, amelyeket a kísérletek nyújtottak. Azonban elismerték, hogy lényegében felhasználni való nincs is, mert a pedagógiai kísérletezés még nagyon kezdetleges.¹⁶⁴

Véleményünk szerint, megállapítható tehát, hogy az ekkor, az 1906-os évben uralkodó, egymásnak ellentmondó tradicionális és innovatív paradigma teljesen megbénította az előremutató kutatási kezdeményezéseket. Ezt a felvetést támasztja alá Varga László tanulmánya is, aki a 20. század elején a *Kisdednevelés* című szaklapban a szerzők által írt tanulmányok gyermekképének alakulását vizsgálta meg, abból a szempontból, hogy azokban miként tükröződik egyszerre a gyermekkép normatív, a felnőtté mércéjéhez mért paradigmája, továbbá a kor tudományos fejlődését tükröző, a különböző reformpedagógiai irányzatok és a pszichológia eredményeire támaszkodó úgynevezett tudományos paradigma, a gyermekkor újszerű értelmezése.¹⁶⁵ A források elemzéséből tetten érhető ez a gyermekkorral

¹⁶¹ IMRE, 1905, 580.

¹⁶² IMRE, 1905, 581.

¹⁶³ Richard SEYFERT, *Die pädagogische Idee in ihrer allgemeinen Bedeutung*, Leipzig, Wunderlich, 1904.

¹⁶⁴ Wilhelm August LAY, Ernst MEUMANN, *Die experimentelle Pädagogik*, Wiesbaden, Nemnich, 1905.

¹⁶⁵ VARGA László, *A Kisdednevelés című folyóirat gyermekképe, avagy az engedelmisség pedagógiai dilemmái*, *Neveléstörténet*, 2006/1-2, 99-114.

kapcsolatos kétféle megközelítés: az engedelmes, felnőttek világához alakított gyermek világgépének hívei érvelnek a kiegyensúlyozott, boldog gyermekkort és fejlődést preferáló, a gyermekből kiinduló elméleti megközelítések meggyőződésének képviselőivel. Természetesen még erőteljesebben hatott ez a kislány gyermekek megítélésére, akiknél még nagyobb hangsúlyt kapott az engedelmesség kérdése: „Csak arra kérem, szoktassa gyermekemet engedelmességre, s tanítsa meg szófogadásra!” – Egy gondos, pedagógus apa, ezekkel a szavakkal bízta az óvónőre kislányát.¹⁶⁶

Ez a kezdeti bizonytalanság rányomta bélyegét Imre Sándor reformpedagógiai érdeklődésére is, amely évtizedekig nem engedte, hogy a nevelés fókuszában kizárólag a gyermek igényei legyenek, de amely az 1920-as évek végére egy jóval kiforrottabb, de liberálisabb irányt vett. Egyre több külföldi és hazai publikáció látott napvilágot az „új iskoláról”, köztük is figyelemreméltó például Kenyeres Elemér írása, aki Genfből hazatérve megírta *Az új iskola és pedagógiája* című komplex, és hiánypótló tanulmányát: „egyik [oka a tanulmány megírásának] a külföldön immár igen nagy arányokat öltő és nőttön növvő iskolai reformmozgalom, melynek méreteire csak azt hozom fel, hogy Brüsszel és Bécs városok elemi iskolái már csupa új iskolák s hogy az Új Nevelés Ligájának a múlt nyáron Locarnóban tartott negyedik kongresszusán 41 nemzet 1200 tagja vett részt. Elérkezett tehát az idő, hogy ezt a nagy pedagógiai reformmozgalmat mindjobban megismerni igyekezzünk és a mi új iskoláink munkáját mind fokozottabb figyelemmel kísérrük.”¹⁶⁷

Imre Sándor tisztában volt a reformpedagógia kortárs szakirodalmával,¹⁶⁸ és a magyar kezdeményezéseket, az *Új Iskola* és *Családi Iskola* eredményeit is sokra tartotta.¹⁶⁹ Értékelte, hogy ezek „a gyermekekkel átélelik a közösség életét s az együttélésből folyó munkák az iskolai életet passzív tanulás helyett szellemi tartalmú életközösséggé teszik.”¹⁷⁰ Összegző pedagógiai művében, a *Neveléstan*-ban az iskolai hagyományok megőrzését és a magas minőségű tanítók gyakorlati tapasztalatainak átadását nyújtó gyakorló iskolák kiemelése mellett már nagyon elfogadó véleményt fogalmazott meg a reformiskolákkal kapcsolatban is. Megítélése szerint a reformiskolák a meglévő formáktól eltérő iskolák, amelyeknek valamilyen: „...új gondolat megvizsgálása, igazolása a céljuk. Alaptermészetük a kísérletezés: vagy régi feladatnak új

¹⁶⁶ ANGYAL Malvin, *Engedelmesség*, Kisdednevelés, 1906/2, 39.

¹⁶⁷ KENYERES Elemér, *Az új iskola és pedagógiája*, Magyar Pedagógia, 1926/37, 10-26.

¹⁶⁸ Wilhelm MÜNCH, *Zukunftspädagogik: Utopien, Ideale, Möglichkeiten*, Berlin, Reimer, 1904; Peter PETERSEN, Peter, *Die Neuropäische Erziehungsbewegung*, Weimar, H. Böhlau Nachfolger Hof-Buchdruckerei und Verlagsbuchhandlung, 1926.; *A jövő útjain: pedagógiai folyóirat*, szerk. Nemesné M. Márta [et al.], Budapest, Hungária Ny., 1926-1939.

¹⁶⁹ Lásd ezekről bővebben *A nőnevelés és a lélektan* című fejezetben.

¹⁷⁰ IMRE, *Neveléstan*, i.m., 139.

módon való megoldását vagy új szükséglet kielégítését kísérik meg. Ide tartoznak azok a nagyon különböző intézmények, amelyeket a meglévő közoktatási szervezet és iskolai nevelési rendszer hiánya és hibái idéznek elő. Az újítás mértéke sokféle lehet: néha csak a tanulmányi anyag, néha a módszer új, néha azonban az iskolafaj belső szervezete, tanítók és növendékek viszonya, néha az egész külső és belső szervezet, sőt az alapul szolgáló neveléstudományi álláspont is újszerű egy-egy reformiskolában. Az ilyen kísérletek jelentősége abban van, hogy lehetővé teszik az iskolaszervezet óvatos módosítását, új gondolatok vagy tudományos eredmények gyakorlati kipróbálását s valamely módosításra nézve határozott tapasztalatokat bocsátanak a közvélemény rendelkezésére. A nagy zökkenők nélküli, folytonos megújulás a reformiskolákat megkívánja; ezek útján lehet elejét venni annak is, hogy nagy erővel végrehajtott szervezeti módosítások vagy elrendelt belső újítások ellenére is éppen olyasmi maradjon a régiben, aminek megváltoztatása szükséges.”¹⁷¹

Egy szintén eddig nem vizsgált, azonban lényeges reformpedagógiai indíttatású kontextus, a századforduló első éveiben Imre Sándor nemzetnevelésében a nők képzésének ügye. Ugyanis azt találtuk, hogy ahogy a reformpedagógia mozgalom, így Ellen Key közvetett hatása érezhető a fiatal Imre Sándor Csiky Kálmánéhoz 1906. augusztus 29-én kelt levelében. A dokumentum tartalma számos kérdést vet fel a nőnevelés 21. századi narratívájáról, és a levélváltók szerepéről. Miután bemutatjuk alfejezetünkben a nagyrészt nyugatról, illetve Ellen Keytől örökölt századfordulós hazai nőképet az akkor zajló emancipációs törekvések tükrében, rátérünk a századfordulós nőnevelési hullám ismertetésére. Köztudott, hogy a női egyenjogúsításban, így az újságírásban és oktatásban is jelentős feladatot látott el az Országos Nőképző Egyesület, aminek elméleti (vonatkozó nyomtatott sajtó kiadása) és gyakorlati (intézetek alapítása) munkája hiánypótló vállalat volt a 19. századi magyar nőnevelésében, amikor a leánynevelés még meglehetősen gyermekcipőben járt hazánkban, de a zárt és korlátozott női szerep repertoár (anya, feleség, háziasszony) már engedett némi teret a kulturális kibontakozásnak.

Ahhoz, hogy a női oktatásról ma egyáltalán beszélhessünk, 19. század közepétől napjainkig nélkülözhetetlen volt azoknak a szereplőknek a kitartása, akik a női kérdés ügyét a szívükön viselték. Ezért mutatjuk be a későbbiekben részletesen is Csiky Kálmáné és társai önzetlen, jótékonyági munkáját. Csiky Kálmáné tevékenységével és az Országos Nőképző Egyesület tanintézeteinek, a leánygimnáziumnak és a Wlassics-kollégium történetével

¹⁷¹ IMRE, *Neveléstan, i. m.*, 138-139.

Gráberné foglalkozott munkáiban, amelyek nagyban segítették kutatásunkat.¹⁷² Mikrotörténeti elemzésünk ezen része egy feltáratlan kéziratban foglaltakból kiindulva közvetlen képet nyújt a fent vázolt társadalmi és oktatási kontextusban a magyar nőnevelés ambivalens útjáról, fókuszálva Csiky Kálmánné az Országos Nőképző Egyesületben folytatott működésére és Imre Sándor elsődleges forrásban napvilágot látott, témához kapcsolódó, eddig ismeretlen nézetére.

Imre Sándornak pályája kezdetén írt, Csiky Kálmánnéhoz 1906. augusztus 29-én kelt levele ugyancsak az Országos Széchényi Könyvtár állományában található.¹⁷³ Azelőtt azonban, hogy a levél Imre Sándorra vonatkozó tartalmáról és a magyar nőnevelés akkori állásáról szó esne, kifejtjük, hogy ki volt a megszólított asszony, akinek nem volt számottevő tudományos tevékenysége, csupán újságíró férje írásának posztumusz kiadásainál szerepel a neve.¹⁷⁴

¹⁷²GRÁBERNÉ Bősze Klára, *A Veres Pálné Gimnázium története, Az Országos Nőképző Egyesület tanintézetei és a leánygimnázium, 1869/70 - 1947/48*, Budapest, Veres Pálné Gimnázium, 2006.; GRÁBERNÉ Bősze Klára, *Nőnevelő intézmények a 19. század végétől a 20. század végéig – A Wlassics-kollégium*, Könyv és nevelés: az Országos Pedagógiai Könyvtár folyóirata, 2017/2., <http://folyoiratok.ofi.hu/konyv-es-neveles/nonevelo-intezmenyek-a-19-szazad-vegetol-a-20-szazad-vegeig-a-wlassics-kollegium#footnote-4> , letöltés: 2022. június 20.; GRÁBERNÉ Bősze Klára, *Gönczy Pálné és Csiky Kálmánné Gönczy Etelka – anya és leánya a nőnevelésért*, Könyv és nevelés, 2018/1, <http://folyoiratok.ofi.hu/konyv-es-neveles/gonczy-palne-es-csiky-kalmanne-gonczy-etelka-anya-es-leanya-a-nonevelesert> , letöltés: 2022. június 20.

¹⁷³ *Imre Sándor Csiky Kálmánnéhoz*, Hódmezővásárhely, 1906. augusztus 29., OSZK, Kt, Levelestár.

¹⁷⁴ CSIKY Kálmán, *Haditudósító levelek az 1870-71-iki német-francia háború színteréről*, Budapest, Lampel, 1914.

V. 4. A nőnevelés témakörének az Országos Nőképző Egyesülettel kapcsolatos, első fókuszált megjelenése Imre Sándor Csiky Kálmánné Gönczy Etelkának írt 1906-os levelében¹⁷⁵

A levél címezettje nem volt tudós, sem író vagy országgyűlési képviselő, mégis kiterjedt levelezést folytatott a kor nagy gondolkodóival (például pedagógusokkal; Gyertyánffy Istvánnal, Teleki Sándornéval, Tisza Kálmánnéval, politikusokkal; Szalay Imrével, Thaly Kálmánnal), és művészekkel, így Erkel Ferencsel és Mikszáth Kálmánnal is, aki egy írásában az egylet Apponyijának nevezte.¹⁷⁶

Az Országos Széchényi Könyvtárban található Csiky Kálmánné Mikszáth Kálmán 1910-es 40. írói jubileuma előtti ünneplésre készült beszédének eredeti kézírata is.¹⁷⁷ Az ünnepség az Országos Nőképző Egyesület (ONE) szervezésében zajlott, ügyeit Rudnay Józsefné Veres Szilárda, az ONE elnöke és Zsilinszky Mihályné intézte, de a kezdeményező Csikyné volt. Rudnayné idős korában így emlékezik könyvében az eseményről: „Kívántunk még egy, a pünkösdre tervezett országos nagy Mikszáth évfordulós ünnepét megelőző kedves ünneplést rendezni az Uránia színházban húsvét táján, mely Mikszáth egyik rajongó tisztelőjének, Csiky Kálmánnának eszméje volt, amely minden várakozást felülmúló módon sikerült, sőt még 2000 koronát is jövedelmezett a gyermekszanatórium javára, melyből két alapítványt tettek Mikszáth és Mikszáthné nevére.”¹⁷⁸

Csiky Kálmán felesége Gönczy Etelkaként látta meg a napvilágot 1851-ben Budapesten. Gyertyánffy István korábban említett szakmai támogatójának Gönczy Pálnak, és Végh Jozefának legnagyobb gyermekeként. Szülei szalonja állandó gyülekező helyévé vált a kor értelmiségi elitjének, megfordult a családnál Deák Ferenc, Csengery Antal vagy Imre Sándor azonos nevű, irodalomtörténész nagyapjának diákkori barátja, Arany János.¹⁷⁹ Gönczy Pál (1817–1892) pedagógus, a magyar népoktatásügy jeles képviselője, az MTA tagja, aki jeles cselekedeti között elsőként kezdeményezte az Országos Tanszermúzeum létrejöttét, amelynek mai jogutódja az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum. Édesanyja Gönczy Pálné Végh Jozefa (1827–1895) kezdetektől tagja az Országos Nőképző Egyesületnek, amelynek első

¹⁷⁵ A fejezet a szerző megjelent tanulmánya alapján készült: SZÜTS-NOVÁK Rita, *Imre Sándor Csiky Kálmánnéhoz írott levele a századfordulós társadalmi nőkép és nőnevelés kontextusában*, *Pedagógiatörténeti szemle*, 2019/1–2, 28–44.

¹⁷⁶ MIKSZÁTH Kálmán, „*Veres Pálné*” = Uő., *Cikkek és karcolatok* [elektronikus dok.] Szentendre, Mercator Stúdió, 2005, 1816.

¹⁷⁷ *Csiky Kálmánné Mikszáth jubileumon tartott beszéde*, 1910, OSZK, Kt, An. 955.

¹⁷⁸ RUDNAY Józsefné Veres Szilárda, *Emlékeim 1847-1917*, Budapest, Légrády, 1922, 228.

¹⁷⁹ GULYÁS Pál (szerk.), *Magyar írók élete és munkái*, Budapest, Argumentum Kiadó, 1992, 227–229.

hivatalos értekezlete 1867. május 24-én volt, és Veres Pálné Beniczky Hermin vezette. Gönczy Pálné Végh Jozefa neve már 1868-ban megjelenik nyomtatásban az igazgatói tagok között.¹⁸⁰

Ebben a szellemi és szociálisan érzékeny légkörben nevelkedett Etelka, aki tizenkét éves korában önálló jótékonyági hangversenyt adott a Magyar Nemzeti Múzeum dísztermében, ahol Beethoven szonátákat játszott zongorán.¹⁸¹ Ismert, hogy ebben a díszteremben ülésezett az 1848-as népképviselői országgyűlés felső háza. Az 1860-as években a képviselőház, illetve amíg az Országház fel nem épült, 1867-től 1902 között a felsőház működött itt. Szülei fiatal korában is nagy hatással voltak rá, a főbb társasági rendezvényeken szívesen vett, ahova olykor Veres Pálné lányával, a későbbi Rudnay Józsefnével érkezett.¹⁸² Gönczy Etelka 1878-ban férjhez ment Csiky Kálmán országgyűlési képviselőhöz, és ahogy a *Magyar írók élete és munkái* című sorozat szerkesztői fogalmaznak, onnantól már csak „családjának és társadalmi kötelezettségeinek élt.”¹⁸³ Szakmai tevékenysége mégsem elhanyagolható, alelnöke volt továbbra is több fontos jótékonyági szervezetnek is, mint a *Nagypénteki Református Társaságnak* és a *Lorántffy Zsuzsanna Egyesületnek*. Az elsődleges források (pl.: *A „Nőképző-Egylet” évkönyve, számos beszédének kézírata; Ünnepi beszéde az Erzsébet szobor leleplezésén, Beszéde Teleki Sándorné emlékünnepe*) tanúsága szerint azonban Csikyné legfontosabb pedagógiai tetteit édesanyja nyomdokain az *Országos Nőképző Egyesület* berkein belül végezte.

Az 1800-as évek második felében a korábban zárt és korlátozott női szerep repertoár már engedett némi teret a kulturális kibontakozásnak.¹⁸⁴ Az új női szerepfelfogásban az anya, a feleség, a háziasszony szerep és az otthoni munkavégzés (rajzolás, hímzés, zongorázás) mellett más tevékenységek is megjelenhettek. Ez azonban még nem jelentett parttalan szabadságot. A korlátok megfogalmazásában élen járt Gyulai Pál irodalom kritikus is, és az ő nézőpontja szintén meglehetősen szűk térre szorította be az irodalmár nők mozgásterét:¹⁸⁵ „Hajlaminál, kedélyénél fogva igen alkalmas meséket, beszélykéket írni gyermekek, kivált fiatal leányok számára, s talán jobbakat, mint a férfiak. Kár, hogy e tért annál inkább lenézi, mennél tehetségesebb és szellemdúsabb.” Vagy: „korlátolt helyzeténél fogva csak pár

¹⁸⁰ *A „Nőképző-Egylet” évkönyve*, 1868/69, Pest, Rudnyánszky Béla Nyomdája, 1869, 16.

¹⁸¹ GRÁBERNÉ Bősze Klára, *Gönczy Pálné és Csiky Kálmánné Gönczy Etelka – anya és leánya a nőnevelésért*, Könyv és nevelés, 2018/1, <http://folyoiratok.ofi.hu/konyv-es-neveles/gonczy-palne-es-csiky-kalmanne-gonczy-etelka-anya-es-leanya-a-nonevelesert>, letöltés: 2022. június 20.

¹⁸² RUDNAY Józsefné Veres Szilárda, *Emlékeim 1847-1917*, Budapest, Légrády, 1922, 103.

¹⁸³ GULYÁS Pál (szerk.), *Magyar írók élete és munkái*, Budapest, Argumentum Kiadó, 1992, 229.

¹⁸⁴ Ezt az időszakot dolgozza fel irodalom- és neveléstörténeti szempontból a szerző, lásd: SZÜTS-NOVÁK Rita, *Szendrey Júlia (1828-1868) költőné romantikus gyermekképe*, Korunk 2019/3, 84-96.

¹⁸⁵ TÖRÖK Zsuzsa (szerk.), *Angyal vagy démon: tanulmányok Gyulai Pál Íróknak című írásáról*, Budapest, Reciti, 2016.

gyöngédebb húr állhat rendelkezése alatt, ami nem ad nagyobb szerű költészetet”¹⁸⁶ Figyelemreméltó, hogy nem volt ez másképp a korabeli Angliában sem, ahol bár a nőírók száma ott 3–400-ra volt tehető, akiket nem korlátoztak az írásban, és még olvasóik is voltak, de a független tér és anyagi háttér hiánya szintén határt szabott a lehetőségeiknek.¹⁸⁷ A színésznőkkel kapcsolatos korabeli elvárásként szerepelt a hazafias kötelesség betartása is, és teljesen alapvető dolog volt a 19. század közepén hazánkban, hogy egy női közszereplő a szabadságharcot honleányhoz méltó módon anyagilag támogassa, vagy ha nem voltak felajánlható értékei, akkor ingyen szerepléseket vállaljon. A 20. században a nők egyre fontosabb szerephez jutottak a pedagógusi pályán, tevékenységükbe kevésbé avatkoztak be a kor nagy (főként férfi) gondolkodói, talán azért is, mert tevékenységüket a családi szerep kiterjesztéseként tartották számon.¹⁸⁸

Az általános szemlélet és az anyagi adottságok miatt a századforduló előtt csak a legtehetősebb nők számára adódtak lehetőségek a magasabb műveltség megszerzésére, de ez akkor még köztük sem volt gyakori. A társasági élet magánlakásokban helyet kapó szalonokban folyt, ahol gyakran folytattak kulturális vitákat, vagy tartottak irodalmi előadásokat, később Apponyi Albert volt, aki felkarolta és támogatta a szabadoktatást.¹⁸⁹ Egyre inkább belső igényként merült fel a nőkben az olvasni tudás vágya, ami egyenesen arányosan növekedett egy nagy könyvnyomtatási hullámmal, ami Magyarországon jó minőségű, és esztétikailag kiemelkedő, illusztrált díszalbumok kiadását jelentette. A polgárosodás erősödésével, a társadalmi átalakulással, a demográfiai és gazdasági fejlődés által egy paradigmaváltás játszódott le, aminek következtében már nem csak a vagyon és a nem számított, hanem egyenlőségre törekedtek a társadalom több szférájában, így a nemek közti különbségek is fokozatosan csökkentek.

Az Országos Nőképítő Egyesület munkája hiánypótló vállalkozás volt a 19. századi magyar nőnevelésében, amikor a leánynevelés még meglehetősen gyermekcipőben járt hazánkban. Bár több leánynevelő intézet és elemi iskola működött már, ezek a nagyobb lányok, és fiatal hölgyek felsőbb oktatását már nem foglalták magukba. A gyerek és személyközpontú reformpedagógiai iskolák hazánkban jóval később kapnak teret, pl.: Domokosné Löllbach Emma Új Iskolája (1915 és 1949), vagy Nemesné Müller Márta családi iskolája (1915–1943). Az Egyesület egyéb

¹⁸⁶GYULAI Pál, „Írónőink” = Uő., *Kritikai dolgozatok 1854-1861*, Budapest, Akadémia, 1908, 272–307.

¹⁸⁷BORGOS Anna, „Sélei Nóra: Lányká válik, s írni kezd, 19. századi angol írónők.” = Uő., *Nemek között: nőitörténet, szexualitástörténet*, Budapest, Noran Libro, 2013, 260.

¹⁸⁸WLASSICS Gyula, *A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszternek a közoktatás állapotáról szóló és az országgyűlés elé terjesztett huszonötödik jelentése*, Budapest, Magyar Királyi Egyetemi Ny., 1896, 14.

¹⁸⁹T. KISS Tamás, *Egy méltatlanul elfeledett európeér, Gróf Apponyi Albert politikusi magatartásáról és kultúrpolitikájáról*, Szín, 1999/2, 5-12.

emancipációs tevékenységekkel is foglalkozott, ide sorolhatjuk a *Magyar bazár mint a nők munkaköre* című hivatalos lap indítását,¹⁹⁰ ami az *Országos Nőképző Egyesület*, a *Magyar Gazdasszonyok Országos Egyesülete* és az *Országos Nőiparegylet* együttműködéséből jött létre, és írásokkal, programfelhívásokkal támogatta a női egyenjogúsítási törekvéseket. Hangsúlyozni kell, hogy az Országos Nőképző Egyesület munkája értékesebb része nem elméleti síkon működött a női neveléssel kapcsolatban, hanem tanintézetek és leánygimnázium tényleges felépítésével és fenntartásával gyakorlatban hoztak mérhető hasznot a magyar oktatáskultúrában.¹⁹¹

Veres Pálné Beniczky Hermin (1815–1895) már a 19. század közepén felfigyelt a nőnevelés elhanyagolására, ezért 1867-ben adományokból megalapította a *Nőképző Egylet*et (később: Egyesület). Az volt a célja, hogy elérhetővé tegye a nők megélhetéshez szükséges tudást. Az értelmiségi képzésben nagy gondot fordítottak az idegen nyelvek (angol, német, francia), tánc és zene oktatására, de tekintettel volt a szociálisan rászorulóakra is. A 1869-ben megnyitott nőnevelő intézete gyors fejlődésnek indult. Az ország első felsőbb leányiskolájában a képzés 1869-ben indult meg tizennégy növendékkel. Az intézet első igazgatója a már említett 19. századi nagy műkritikus, az esztétikát oktató Gyulai Pál lett. Az iskola első helye néhány évig Vachott Sándorné írónő lakásainak bérelt helyiségeiben működött a mai Múzeum körúton. Az egyre nagyobb iskola és a Nőképző Egyesület 1881-ben a Zöldfa utcába költözött. A Zöldfa utca ma Veres Pálné utca néven ismert. Először a Bástya utca névváltoztatása merült fel Csikyné részéről, de az elnökségi tagok nem értettek vele egyet.¹⁹² Itt az állami támogatásból később újabb épületeket alakítottak ki. Az Országos Nőképző Egyesület „tekintetes Székesfővárosi Tanácsnak” 1895-ben kelt levelében foglaltak szerint, bár 1885-ben valóban megkapták ingyen a Zöldfa utcai telket, de cserébe a főváros elvárta, hogy az ő ajánlásukra 3 ingyenes és 30 tandíjmentes növendéket vegyen fel az intézet, ezzel évi 3000–3500 forinttal károsították meg őket.¹⁹³

Veres Pálné volt az egylet első elnöke, de hamarosan alelnökökkel és tagokkal vette körbe magát. Nem csak anyagi patrónája volt az intézménynek, hanem szakmai ügyekben is döntött, például kiválasztotta az iskolájában tanító pedagógusokat. Veres Pálné volt az első igazi magyar női lobbista is, hiszen tanintézményei létrehozásához minden követ megmozgatott

¹⁹⁰ MÉSZÁROS Zsolt, *Női hálózatok és a 19. századi divatlapok— A Magyar Bazár és olvasóközönsége*, Magyar könyvszemle, 2017/3, 297-313.

¹⁹¹ GRÁBERNÉ Bősze Klára, *A Veres Pálné Gimnázium története, Az Országos Nőképző Egyesület tanintézetei és a leánygimnázium, 1869/70 - 1947/48*, Budapest, Veres Pálné Gimnázium, 2006.

¹⁹² *Országos Nőképző Egyesület történetére vonatkozó kéziratok, nyomtatványok [ONE]*, OSZK, Kt, An. 4537. 10.

¹⁹³ ONE, OSZK, Kt, An. 4537. 3.

politikai körökben is. Először báró Eötvös József kultuszminiszterrel és Deák Ferencsel is vette fel a kapcsolatot, akik elsősorban elméletben támogatták tanintézetei létrehozását, ezért az Egyesület nekiállt a szervezésnek.

1873-tól az Eötvös után következő Trefort Ágoston kultuszminiszter segítségével a már internátussal rendelkező felsőbb leányiskola, és a négyosztályos alsóbb népiskolai oktatás közé beillesztették be a polgári iskolai képzést, majd 1875. október 25-én megnyílt Budapesten az állami hatévnyelvényes felsőbb leányiskola. Veres Pálné segítségével Molnár Aladár országgyűlési képviselő volt, ő dolgozta ki és terjesztette elő Trefortnak egy új nőképző tervét.¹⁹⁴ 1894-ben az egyesület meghozta a döntését, hogy átalakítja tantervét, ezért Csiky Kálmán, Gönczy Etelka férje elnöklété alatt bizottságot alakított. A bizottság a női középfokú oktatás megszervezését vállalta magára. Mivel ez nem valósulhatott meg rövidtávon, 1895-ben az Egyesület polgári iskola IV. osztály fölé kétéves továbbképző tanfolyamot állított és főzéssel egybekötött háztartási tanfolyamot nyitott.

A képzést, mint sikeres újítást említi az iskolaalapító az ebből az évből származó, a „tekintetes Székesfővárosi tanácsnak” írott, Veres Pálné és Teleki Sándorné nevével fémjelzett beszámolója is,¹⁹⁵ ami részletesen bemutatja az intézmény működését, anyagi gondjait, és azokat orvosolandó, állandó évi segélyezését is kéri az egyesület a fővárostól. Ez alapján az 1894/1895-ös évben az elemi iskolában 78, a polgári iskolában 168, a négy felső (tanítóképző) iskolában 92 tanuló járt. Ez utóbbiak között szerepelt 24 rendkívüli tanuló, akik nem szerettek volna tanítónői oklevelet szerezni, de a polgári iskola után folytatni kívánták tanulmányaikat. Ehhez kellett elvégezni a polgári négy osztálya után a felső tanfolyam két osztályát.

1896-ban Wlassics Gyula kultuszminiszter megnyitotta az egyetemek bölcsész és orvosi karát a nők előtt, továbbá vegyészképzésbe is beiratkozhattak. Mint az közismert, az egyesület választmánya Beöthy Zsolt vezetésével kidolgoztatta a női középiskola tantervét, s ez éven megnyitotta az első nyilvánossági joggal felruházott női gimnáziumot, ahol már érettségi vizsgát is tehettek a lányok. Végül Wagner Lajos igazgató tájékoztatása alapján, 1903 nyarán megérkezett a hivatalos értesítés is a vallás és közoktatás minisztertől, hogy a gimnázium a nyilvánossági és az érettségiztetési jogot véglegesen megkapta. A leánygimnázium mint iskolatípus viszonylag lassan terjedt Magyarországon. A statisztikák még az 1912/13-as tanévben is csak 1070 rendes leánygimnáziumi tanulót regisztrálnak. Ezen kívül 739 fő volt fiúgimnáziumok, 32 a fiú-reáliskolák magántanulói voltak, vagyis a leányok beiratkozhattak

¹⁹⁴ PUKÁNSZKY Béla, *A nőnevelés története*, Budapest, Gondolat, 2013, 123.

¹⁹⁵ ONE, OSZK, Kt, An. 4537. 3.

ugyan fiúiskolába, de a tanteremben szeparáltan ülhettek és nem vegyülhettek sem érkezéskor és távozáskor, de még szünetekben sem.¹⁹⁶

Bár a női oktatás teljes elterjedésére és egyenjogúságára több évtizedre volt szükség Magyarországon, az Egyesület tevékenysége létfontosságú állomása volt a folyamatnak. Meghatározó lépés volt a kultuszminiszerről elnevezett Wlassics-kollégium megszületése is,¹⁹⁷ amelynek nyolc pontos szabályzata magában foglalja az intézmény célját: „Az Országos Nőképző-Egyesület Wlassics-kollégiumának célja, hogy tagjai (a budapesti királyi magyar tudományegyetemen főiskolai tanulmányokat folytató nőhallgatók) számára otthont nyújtson s őket egyetemi pályájuk alatt tanulmányikban irányítsa, vezesse, támogassa.”

Ahogy korábban jeleztük, Veres Pálné nem egyedül volt a nőművelődés élharcosa, a 19. század második felében többen számos hölgy és támogató férjeik csatlakozott hozzá. A köztudatban azonban mégis sok pártfogó alak neve nem szerepel, pedig Veres Pálné lányával együtt például Gönczy Etelka is egészen fiatal korától sokat tett a nőképzés intézményesüléséért. Ezt mi sem bizonyíthatja jobban, mint az alábbi kézirat megszületésének apropója. „Az Országos Nőképző egyesület f. évi április hó 1-én tanintézete javára hangversennyel egybekötött társas estélyt rendezvén– Nagyságod a jótékony cél iránti tekintetből kegyes volt a hangversenyen szíveségből közreműködni, ’s ez által az Orsz. Nőképző egyesület célja elérésében ’s tanintézete fenntartásában támogatni. Az Országos Nőképző egyesület Nagyságodnak ezen nemes tényét hálásan ismeri el, s hálás elismeréséről és köszönetéről e sorokban értesíti.” - írja Csikynének köszönő levelében Veres Pálné elnök és gróf Teleki Sándorné alelnök. Az asszony több mint fél évszázados jótékony, háttérben végzett egyesületi munkájának jelentősége az évkönyvek alapján könnyen rekonstruálható. Tizenhét éves, amikor 1868-ban már az egyesület-alapítók között szerepel a neve, és 1888-ban jelen van az ONE házfelavató ünnepélyén.

Híres volt igényesen megírt és kiváló érzékkel előadott beszédeiről. Nemcsak Mikszáthot köszöntötte az ONE nevében, de ő állt a pódium mögött a Jókai-jubileumon, és 1896-ban szerepet kapott Rudnay Józsefnével együtt a *II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus* nőnevelési szakosztályának munkájában. 1896-tól munkatársaival pedig már mint alelnök dolgozik a millenniumi kiállítás megszervezésén.

¹⁹⁶ PUKÁNSZKY Béla, *A nőnevelés története*, Budapest, Gondolat, 2013, 173-174.

¹⁹⁷ GRÁBERNÉ Bősze Klára, *Nőnevelő intézmények a 19. század végétől a 20. század végéig – A Wlassics-kollégium, Könyv és nevelés: az Országos Pedagógiai Könyvtár folyóirata*, 2017/2., <http://folyoiratok.ofi.hu/konyv-es-neveles/nonevelo-intezmenyek-a-19-szazad-vegetol-a-20-szazad-vegeig-a-wlassics-kollegium#footnote-4>, letöltés: 2022. június 20.

Csikyné pedagógiai tevékenységét a *Vasárnapi Ujság* 1899. szeptemberi száma is kiemelte, ahol a közlegő *Gyermekvédő Kongresszus* kapcsán megemlékeztek a kisdednevelés és nőképzés úttörőiről: „Veresné Beniczky Hermin elhunytá után mint elnök gr. Teleki Sándorné s mint alelnök, az alapító leánya, Rudnay Józsefné állt a nőképző-egyesület élére, ki elnöktársai, Csiky Kálmánné és Emich Gusztávné úrnőkkel páratlan lelkesedéssel és ügybuzgalommal vezeti az egyesület ügyeit.”¹⁹⁸ Az Elnökség 1910. július 31-én kiadott határozata értelmében Csiky Kálmánné vezette az Országos Nőképző Egyesület III. tanügyi bizottsága; Veres Pálné felsőbb leányiskolájának ügyeit.¹⁹⁹ Fejezetünk tárgyául választott levél tanúsága alapján már évekkel a kinevezés előtt is aktívan részt vett az intézet e részének szervezési munkáiban, de erre még a kézirat elemzése során visszatérünk.

Csiky Kálmánné Gönczy Etelka 1937. április 20-án bekövetkezett halálakor a Veres Pálné Leánygimnázium értesítőjében rövid nekrológban emlékezik meg róla: „Rövid beszámolóink nem volna teljes, ha végül meg nem emlékeznénk arról az újabb gyászról, mely intézetünket 1937. április 20-án özv. Csiky Kálmánné Gönczy Etelka úrnőnek, Fenntartó Hatóságunk tiszteletbeli örökös társelnökének elhunytával érte. A Gondviselés hosszú élettel és ritka emberi értékekkel áldotta meg őt. Széles látókörű, nagyműveltségű, fennkölt lelkeségű nagyasszony volt, otthonában hűséges feleség és melegszívű családanya, a közpályán erős akaratú, fáradhatatlan vezető egyéniség. Tiszta értelmének, átfogó gondolatainak termékenyítő hatása a művelt társadalmi élet sokféle vonatkozásában érvényesült és maradandó emlékü.”²⁰⁰

A fejezet beharangozójában említett levél Imre Sándor válaszát tartalmazza Csiky Kálmánné korábbi megkeresésére. Az üzenet megírását azonban vélhetően nem előzte meg az asszonytól származó, hivatalos írásbeli üzenet, hiszen Imre Sándor „Pap Károly tanár urat” jelöli meg levele apropójának forrásául. Pap Károly (1872–1954) későbbi irodalomtörténész, egyetemi tanár 1894–1895-ben még helyettes tanár volt a kolozsvári kereskedelmi akadémián, vélhetően innen már ismerhették egymást Imre Sándorral és annak családjával. Pap Károly a következő évben, mint gyakorló tanár a budapesti tanárképző-intézeti gimnáziumban tanított, majd állami ösztöndíjjal két évig külföldi tanulmányúton járt Olaszországban és Németországban. Miután hazatért, Beöthy Zsolt kurátor meghívására az *Országos Nőképző Egyesület* budapesti leánygimnáziumának rendes tanára lett, ahol a polgári iskolában ókori irodalmat, a felsőbb leányiskolájában magyar irodalomtörténetet oktatott.

¹⁹⁸ V-K, *A kisdednevelés és nőképzés úttörői*, *Vasárnapi Ujság*, 1899/38, 631.

¹⁹⁹ ONE, OSZK, Kt, An. 4537, 16.

²⁰⁰ STRAUB L. Gyula (szerk.), *Az Országos Nőképző-Egyesület budapesti „Veres Pálné” leánygimnáziumának értesítője az 1936/37 iskolai évről*, Budapest, Bethlen ny., 1937.

1906 nyarán Pap Károly továbbítja Imre Sándornak Csiky Kálmánné egyesületi alelnök megkeresését a felső leányiskola igazgatói állásának betöltése ügyében. Ezekben az években több változás zajlott le az Országos Nőképző Egyesület intézetében. Az ONE elnöksége 1905/1906-os tanévben a következőként alakult: özv. gr. Teleki Sándorné gr. Teleki Jozefin volt az elnök, az alelnökök Rudnay Józsefné Veres Szilárda, Emich Gusztávné Tormay Etelka, és Csiky Kálmánné Gönczy Etelka.²⁰¹ Az 1904-ben létesített felsőbb leányiskola vezetését Enzt Jolán távozását követően 1905. januártól az ONE elnöksége Gombocz Miklós gimnáziumi igazgatóra bízta, aki mellett az írásbeli teendőket Genersich Klotild mennyiségtan tanár végezte.²⁰² Ő volt az igazgató 1906 nyarán is, amikor Imre Sándor megkapta a felkérést, és válaszában, udvarias hangnemben szólította meg Csiky Kálmánnét, majd részletesen beszámolt szakmai előmeneteléről és rátért az anyagiak tárgyalására is.

Imrét váratlanul érte a megkeresés, vonakodott a gyors döntéstől, de a „nagy fontosságú intézmény” hírneve - ahol levele megírásáig személyesen nem járt, de újságokból ismert, sokat nyomott a latban, ezért megfelelő tájékoztatás után megfontolja az állás elfogadását. Megjegyzi, hogy leányiskolában még nem tanított, de oktatási tapasztalata és 29 éves kora alapján képesnek érzi magát az új területen való helytállásra. Imre Sándor ekkor gimnáziumi tanár volt a kolozsvári református kollégiumban, és már öt éve magántanár az ottani egyetem bölcsészeti karán, ahol magyar neveléstörténetet oktatott. Egy Pintér Jenő irodalomtörténésznek írt levele tanúsága szerint, szerette a hivatását, és ha ebben az időben több szakmai támogatást kapott volna, „akkor aligha hagyta volna abba azt, ami voltaképpen mindig elsősorban érdekelte: a magyar nevelői gondolkodás történetével való foglalkozást.”²⁰³ A 20. század elején már több írását közölték,²⁰⁴ ezért, hogy tudományos törekvéseire összpontosíthasson, lemondott 1902-ben megkezdett kollégiumi felügyelői állásáról, ahol a mellé rendelt segédnevelők fölött önálló igazgatói hatáskört töltött be. Szakmai jövőjét a továbbiakban egyszerre a gyakorlati és elméleti pedagógiában képzelte el. Mindazonáltal a nőneveléssel kapcsolatos motivációja sem hiányzott válaszeleléből: „paedagógiai tanulmányaim közben igen komolyan erősödött meg bennem a nőnevelés jelentőségének tudata úgy, hogy ily irányú működésben örömmel vennék részt.”²⁰⁵

²⁰¹LÁNG Margit, *Az Országos Nőképző-Egyesület Wlassics-kollégiumának értesítője az 1905-1906. tanévről*, Budapest, Athenaeum ny., 1906.

²⁰²MILLER Anna, *Az Országos Nőképző-Egyesület Veres Pálné leányiskolájának (elemi, polgári és felsőbb leányiskolájának) értesítője az 1905–1906. iskolai évről*, Budapest, Athenaeum ny., 1906, 1-2.

²⁰³Imre Sándor Pintér Jenőnek, 3., Budapest, 1932. december 6., 1., OSZK, Kt, Levelestár.

²⁰⁴IMRE Sándor, *Gróf Széchenyi István nézetei a nevelésről*, Budapest, Politzer, 1904.;

IMRE Sándor, *Magyar vonások nevelésügyünkben: visszhang a Magyar Pestalozzi Társaság törekvéseire*, Budapest, Schmidl Ny., 1906.

²⁰⁵Imre Sándor Pintér Jenőnek, 3., Budapest, 1932. december 6., 1., OSZK, Kt, Levelestár.

Imre Sándor válasza azért is tartjuk lényeges momentumnak a nőnevelés történetében, mert közismert, hogy ebben az időszakban új hullámokat vert a nővita, amely kérdés a nők egyetemi tanulmányainak dilemmájával is bővült. A levélváltás utáni évben, 1907 januárban például nagy port kavart Kmety Károly (1863–1929) jogásznak, a budapesti egyetem professzorának felszólalása, amely szerint nem liberalizmus, hanem egyenesen vandalizmus, ha engedélyezik, hogy a nők egyetemen tanulhassanak. Nála is visszatér az a női nemmel kapcsolatos toposz, amely a nők helyét a családon belül definiálja. Véleménye szerint a „a házias nő angyal, a művelt nő szörnyeteg.” Imre Sándor ebben az időben kolozsvári Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem egyetemi magántanára, ami azért is különösen figyelemreméltó, mert Kmety antifeminista kirohanása után különösen erőteljes, felháborodott válaszreakciók érkeztek a kolozsvári egyetem hallgatóitól és professzori gárdájától. Kosutány Ignác (1851–1940) jogász professzor az *Erdélyi Hírlap* hasábjain azt nyilatkozta, hogy a kolozsvári egyetem „az ő nőhallgatóit mindig szeretettel fogja fogadni.” Álláspontját statisztikai adatokra támaszkodva nyomatékosította, miszerint a nők tudományos pályákra lépését azért is lehetővé kell tenni, mert egy jelentős részüknek nincs esélyük arra, hogy a férjük eltartsa őket.²⁰⁶

Lehetséges, hogy a kolozsvári egyetem légköre hatással volt Imre Sándor pozitív hozzáállására, hiszen anyagi okai nem voltak egy opcionális munkahely váltásnak. A pedagógusnak hat év munkaviszony után 1906-ban a fizetése 2800 korona és 200 korona korpótléka, amin felül lakást is biztosított az intézmény. Az 1900-as évek elején érvényes árfolyam alapján egy pénzláb (ami 1 kg színaranyra felelt meg) osztrák-magyar koronában 3280 volt. A felsorolt pénzügyi tételek anyagi biztonságot jelentenek neki, ezért tájékoztatást kér Csiky Kálmánétól, hogy „vajon a szóban levő igazgatói állás mennyiben érne fel épen e biztonság tekintetében?”

Csiky Kálmánné válaszát sajnos nem ismerjük, de *Az Országos Nőképző Egyesület* történetére vonatkozó kéziratok között találtunk, egy, az elnökségtől származó, ceruzával készült számítást, ami feltételezésünk szerint a levél születésével egyidőben, akár a bértárgyalás előtt is készülhetett.²⁰⁷ Ezt arra alapozzuk, hogy a kéziratban az összegek hasonlóak az Imre Sándor levelében leírtakkal. A jegyzet a tanári fizetést 2600 koronában állapítja meg, az ötödéves korpótlék 400 korona, a lakáspénz 800 korona, az igazgatói tiszteletdíj 1000 korona. Összesen 4800 korona, ami a kor viszonyaihoz képest méltányos fizetésnek számított. A

²⁰⁶ KÉRI Katalin, *Kmety képviselő úr és a „női szörnyetegek” —Egy 1907-es parlamenti felszólalás sajtóvisszhangja*, Iskolakultúra, 1996/3, 101-103.; id. PUKÁNSZKY, *A nőnevelés évezredei*, i.m., 138.

²⁰⁷ ONE, OSZK, Kézirattár, An. 4537, 9.

feljegyzés azonban 5 éves korpótlékról szól, ami nem egyezik Imre Sándor hatéves tanítási előzményével, de lehetséges, hogy ekkor ebbe a besorolási bérsávba tartozott. Szintén itt olvasható, hogy az igazgató köteles óraszámát heti 10 óra.

Vélhetően az új állás vagy a szakmai elvárások nem feleltek meg a 29 éves Imre Sándor finansziális igényeinek, de elképzelhető, hogy az Egyesület döntése miatt hiúsult meg igazgatói kinevezése. Tény, hogy a pedagógus soha nem dolgozott a felső leányiskolában, és adataink szerint az ONE más tanintézményében sem. A leányiskola 1906–1907-es évkönyve egyébként már a harmadik oldalon, a legfontosabb hírek között említette az igazgatóságban történt változásokat. Beszámoltak arról, hogy Gombocz Miklós elhagyta ideiglenes leánygimnáziumi igazgatói állását a felsőbb leányiskolánál, és átadta a helyet Mórotz Kálmán, fiatal okleveles középiskolai tanárnak, műegyetemi adjunktusnak, akit „megbecsülhetetlen útbaigazításokkal” látott el a távozása után is.²⁰⁸ Mórotz Kálmán történelem, mennyiségtan, természettan, biológia, lélektan, neveléstan, filozófia tanár, 1906-tól két évig volt a felsőbb leányiskola igazgatója. Személye vélhetően megegyezik a Szinnyei-lexikonban említett, azonos nevű íróval: „Mórotz Kálmán, a soproni ág. ev. lyceumban a főgymnasium VIII. osztályának tanulója volt és a gyorsírókör titkára, midőn a következő munkáját kiadta: A soproni ág. hitv. ev. lyceum főgymnasiumi gyorsírókörének története. Irta a kör levéltára alapján. Sopron. 1896.”²⁰⁹ Valószínűsíthető ez az egybeesés az alapján is, hogy amikor Mórotznak az említett munkáját Sopronban kiadták, az igazgató ugyanaz Gombocz Miklós volt, akitől jelen esetben átvette az igazgatói széket.

Fejezetünk elsődleges célja volt, hogy betekintést nyújtsunk a 20. század elejének magyar nőnevelésébe, és tágítsuk a nőtörténevről alkotott tudásunkat. Az elemzéshez segítségünkre volt két közélet iránt érdeklődő személy; Imre Sándor és Csiky Kálmánné alakja, akik saját munkájuk során hasonlóan fontosnak ítélték meg a nők minél magasabb szintű és színvonalú oktatását. Írásunk egy levél megírásának körülményeit, az író és címzett kapcsolatrendszerét és az őket körülvevő szociológiai lehetőségeket vizsgálta a teljesség igénye nélkül, számos aspektust figyelmen kívül hagyva, vagy csak részben utalva rá. „A tanulási folyamat és a tanulási környezet állandó és dinamikus változása folyamatos megújulásra [...] sarkallja a neveléstudomány képviselőit,”²¹⁰ ezért véleményünk szerint a dolgozat megszületésével, a női neveléstörténevről szóló diskurzusnak is folytatódnia kell. Jelen rész is

²⁰⁸ MILLER Anna (szerk.), *Az Országos Nőképző-Egyesület Veres Pálné leányiskolájának (elemi, polgári és felsőbb leányiskolájának) értesítője az 1906–1907. iskolai évről*, Budapest, Athenaeum ny., 1907, 7.

²⁰⁹ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, Budapest, Hornyánszky, 1903, 316.

²¹⁰ MOLNÁR György, *Tanulmányok a neveléstudomány köréből, 2013 – Tanulás és környezete*, Opus et Educatio, 2014/1, 80., <http://opuseteducatio.hu/index.php/opusHU/article/view/14/443>, letöltés: 2022. június 20.

igazolja, hogy a pedagógia kutatás számára kiemelkedő fontosságú ez a korszak. Írásunk ezen része hozzájárulhat ahhoz is, hogy Imre Sándor meghatározó értékű pedagógus életpályáját, nevelési gondolatait, szakmai karrierjének alakulását differenciáltabban láthassuk. További vizsgálatok alapja lehetne a korabeli tanárok vagy egyesületi tagok munkájának részletesebb tárgyalása, akár kísérletet téve az akkori tanár-diák kapcsolatok rekonstruálására,²¹¹ vagy az Országos Nőképző Egyesület elméleti és gyakorlati tevékenységének alaposabb feltárása.

Nem szabad figyelmen kívül hagyni azonban, hogy a nevelés a kor kihívásaira választ adó reformja Magyarországon a kezdetektől összefonódott a magyar nemzeti érzés, a magyar nyelv és a hazával szembeni felelősségvállalás kérdésével. A változás mindenképpen elkerülhetetlen volt, kérdéses csupán az lehetett, mely társadalmi réteg legyen a mintaadó. Ebben a folyamatban a 19. század közepén az arisztokrácia szerepét éppen a két főrangú származású útkereső, gróf Teleki Blanka és gróf Dessewffy Aurél fogalmazta meg. Eszerint a főrangúaknak kell a folyamatban az első lépést megtennie az átalakulásban, hogy mintát adjanak a társadalom többi rétegének is, azaz megnyissák az utat, hogy ne csupán művelt arisztokratákról, hanem művelt magyar társadalomról lehessen beszélni. Ezt a nézetet képviselte gróf Széchenyi István és Fáy András is. Dessewffy ebben kijelölte az arisztokrata hölgyek szerepét, az új nemzedék főrangú ifjainak hazafiúi nevelését.²¹² Tehát amennyiben elfogadjuk az Virág Irén leíró felvetését, úgy le kell vonnunk a konzekvenciát azzal kapcsolatban is, hogy a nevelés kérdése Imre Sándor gondolatrendszerében nem csupán reformpedagógiai gyökerekkel, hanem a hazafiasság kérdéséhez is tartozhatott, ahogy Dittes *Módszertanában* is olvashattuk.

Imre Sándort a továbbiakban is foglalkoztatta a nevelés ügye elméletben és gyakorlatban egyaránt. A fenti Imre Sándor levéllel kapcsolatban, és lenti vonatkozó tanulmányának előzményeként említhető az eredetileg *Magyar Népművelők Első Országos Kongresszusa* címen indult kezdeményezés, amely 1906 nyaráról a *Szabad Líceum* és az *Erzsébet Népakadémia* igazgatósága részéről származott. A Szabad Tanítás Magyar Országos Kongresszusa nevet felvevő tanácskozás intéző bizottságába meghívást nyert Pikler Gyula egyetemi tanár, a Társadalomtudományi Társaság elnöke, aki kapcsolatait értékesítve képviselést biztosít a Társaság szabad iskolájának, a szakszervezeteknek és a földművelő munkások szövetségének. Ezek több képviselője, így Jászi Oszkár, Jászai Samu, Jócsák Kálmán helyet kapott az intéző bizottságban, és nyomukban számos szociáldemokrata politikus

²¹¹MOLNÁR György, *A tanár-diák kapcsolat javításának alternatív módszerei*, Szakoktatás: az Országos Pedagógiai Intézet Szakképzési Igazgatóságának pedagógiai folyóirata, 2010/1, 26-29.

²¹²VIRÁG Irén, *Nőnevelés - arisztokrata tradíciók*, Iskolakultúra, 2010/3, 71.

részt vett a kongresszuson. Beöthy Zsolt, a kongresszus későbbi elnöke, már előzetesen meghirdette, hogy a kongresszusnak az egységes nemzeti szempontokat kell követnie és hozzá kell járulnia ahhoz, hogy a küldöttek között fennálló ellentétek megszűnjenek, a szabad tanítás tartalma egységes nemzeti irányt öltjön. Pécsre azért esik a választás, mert ott 1907-ben országos kiállítást szerveztek, amelynek keretében több - tudományos, technikai, igazgatási, ipari, mezőgazdasági témákkal foglalkozó - értekezletet is tartottak. Pécs egyébként is élen járt a kongresszus témáját adó iskolán kívüli művelődésben, mivel ekkor a fővároson kívül itt folyt a legszélesebb keretek közötti szabadoktatás.

A kongresszus nem volt mentes politikai csatározásoktól sem, szemben helyezkedett el a Társadalomtudományi Társaság a szociáldemokratákkal, és a katolikus atyák vezette keresztény szociálisták a Széchenyi-szövetség ifjú tagjaival. A konzervatív oldal képviselői azt tervezték, hogy a kongresszus méltatja Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi minisztert a záróülésen, amikor viszont a kongresszus megnyitása során a dolgozatunkban már említett, Szász Károly miniszteri osztálytanácsos a miniszter üdvözetét tolmácsolta, a jelenlévő küldöttek egy része nemcsak zajos ellenzéssel fogadta a miniszteri küldöttet, hanem jelezte, hogy ha kitart kezdeményezése mellett, meg fogják támadni a minisztert, aki ezután távozni kényszerült. A „józan szemlélők”, így például Imre Sándor is tárgyias hangú recenziójában nyíltan megfogalmazta, hogy a Társadalomtudományi Társaság tagjai bizonyultak erősebbnek a „pécsi csatatéren”. Kiemeli, hogy a kongresszuson kemény bírálatban részesült a korabeli magyar kultúrpolitika, amelybe elsőként kapcsolódtak be a nyílt plénumon a radikális értelmiség mellett a munkásság képviselői²¹³

A megnyitót és plenáris ülést követően párhuzamosan öt szakosztályban folyt az ülések. A legszerteágazóbb munka már csak azért is az első szakosztályban bontakozott ki, mert itt négy csoportban nemcsak az egyes tudományágaknak az ismeretterjesztésben betöltött szerepéről vitatkoztak, hanem olyan kérdésekről is, hogyan képezzék tovább a munkásnőket.

Külön jelentősége a kongresszusnak, hogy olyan kérdésekben is állást foglaltak a pedagógiai eszmék hirdetői, mint az iskolai oktatás tartalma és módszerei, az iparostanonc-oktatás,²¹⁴ az esztétikai és a testi nevelés, és nem utolsó sorban a nőnevelés. A *Népszava*

²¹³ IMRE SÁNDOR, *A Szabad Tanítás Magyar Országos Kongresszusa*, Erdélyi Múzeum, Kolozsvár, 1907/5, 273—285.

²¹⁴ A lányneveléshez hozzátartozik, hogy a gyermekvédelem szempontjából aggályos helyzetben voltak az iparitanonc tanulók a századfordulón. A gyermekmunka korhatárának 12-ről 14-re való fölemelését kívánta a közvélemény is, és tarthatatlannak bélyegezte a tanonciskolák akkori helyzetét, ugyanakkor mégis úgy vélte, hogy „maguk a munkások sem veszik komolyan a gyermekvédelmet.” — „A munkásmozgalmak erkölcsös értékét nagyban fogja emelni — írta később egy újságíró —, ha a munkások jogos követeléseik sorába a gyermekmunka törvény által megszabott határainak pontos betartását is besorozzák, és ezeket minden-kor ellenőrzik.” Lásd DOBOS LÁSZLÓ, *A pedagógia a gyermekvédelem szolgálatában*, Pedagógiai Szemle, 1959/1, 16-30, 17.

tudósításából szerezhetünk tudomást arról, hogy például Pelczéder Ágoston a munkásnők helyzetét ecsetelve kijelenti, hogy nem lehet beszélni a munkásnők továbbképzéséről addig, amíg nagyon nehéz körülmények között dolgoznak. A nők gazdasági oktatásáról szóló előadáshoz kapcsolódva, a nőmunkásmozgalom képviselői a nők politikai jogaiért szálltak síkra. Élénk figyelmet keltett Glücklich Vilmának (1872–1927), a *Feministák Egyesülete* ügyvezetőjének előadása a munkásnők továbbképzéséről.²¹⁵ Különösen a baloldali küldöttek helyeselték a nők egyenjogúsítása érdekében elhangzó felvetéseket. Kiemelték, hogy a nők az iskolai oktatásban és a munkában is hátrányban vannak a férfiak mögött.²¹⁶

A felkérés és a pécsi kongresszuson tapasztaltak hatással voltak Imre Sándorra is, aki néhány év után, Kolozsvárról Budapestre költözve, újfent felvette a fonalat a nőnevelés ügyében. 1913-ban *A nőnevelés és lélektan* címmel megjelent tanulmányában a német *Bund für Schulreform* nagygyűlése 1913. okt. 4–6. között Breslauban (ma: Wrocław) zajló konferencia ambivalens és hiányos eredményeiről számolt be keserű hangon.²¹⁷

V. 5. *A nőnevelés és a lélektan összefüggései Imre Sándor gondolatrendszerében a jelentősebb vonatkozó nemzetközi és hazai kongresszusok fényében (1913)*

Az évszázadok óta berögzült, rossz oktatási módszereket igazán eredményesen csak a gyermektanulmány befolyásolta, amely, mint a máig az egyik legnagyobb hatással bíró pedagógiai-pszichológiai mozgalom a 19. század utolsó évtizedeiben indult útjára az Egyesült Államokból. Az irányzat Magyarországon összefonódott a reformpedagógiai mozgalom (Nagy László megfogalmazásával) térhódításával. Tekintélyes szerepet játszott ebben a már említett, 1896-ban Budapesten megszervezett *II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus*. Ezen az eseményen már erős elvárásként merült fel, hogy a gyermeki lélek sajátosságait a kísérleti

²¹⁵ Glücklich Vilma (1872-1927) Glücklich Ignác hivatalnok és Einhorn Sarolta lányaként látta meg a napvilágot. Gyermekkorában családjával Budapestre költözött. Reáliskolát végzett, majd tanítói végzettséget szerzett. 1893-tól 1896-ig a fiumei felső leányiskolába járt, majd 1896 februárjában kezdte meg tanulmányait a Budapesti Tudományegyetem bölcsészeti karán, ahol fizikát és matematikát hallgatott. Ő volt az első Magyarországon, aki nőként egyetemi diplomát szerzett. Ezt követően a Budapesten tanított. Sokat tett a nők érdekeinek érvényesítéséért, a gyermekvédelemért és jelentős irodalmi munkássága volt. Először a Nőtisztviselők Országos Egyesületének elnökségi tagja, majd 1904-ben Bedy-Schwimmer Rózsával megalapították a Magyar Feministák Egyesületét, amelynek hosszú ideig ügyvezető elnöke. Legfőbb céljuk volt a nők választójogának kiharcolása. Az első világháború idején aktív szerepet vállalt a pacifista mozgalomban. Kun Béla „burzsoá ideológiai csökevénynek” tekintette a feminizmust, végül a fehérterror idején ellenük irányuló zaklatás miatt az egyesület vezetőinek el kellett hagyniuk az országot. Glücklich Vilmát fegyelmi úton mozdították el állásából és nyugdíj nélkül bocsátották el. 1922-ben a Nők Nemzetközi Ligája a Békéért és Szabadságért genfi központjának főtájkára lett. Ebben a minőségében rendezte az egyesület Washingtonban megtartott 1924. évi kongresszusát, egy év múlva tért vissza Magyarországra.

²¹⁶ FELKAI László, *Századunk első országos kultúrvitája Magyarországon*, Pedagógiai Szemle, 1982/ 11, 1009-1017.

²¹⁷ IMRE Sándor, *A nőnevelés és a lélektan*, Magyar Pedagógia, 1913/22, 623-628.

lélektan eszközeivel is vizsgálni kell. Ennek köszönhetően az első kísérleti lélektani laboratórium 1899-ben kezdte meg működését, ami a budapesti orvoskaron, a pszichiátriai klinika mellett jött létre, Ranschburg Pál vezetésével, egy beteg adományából, Laufenauer Károly klinikai egyetemi tanár támogatásával.

A hazai reformpedagógia legfontosabb képviselőinek egyike volt Nagy László (1857–1931), aki 1903-ban alapította meg a *Gyermektanulmányi Bizottságot*, amely a *Magyar Gyermektanulmányi Társaság* létrejöttét (1906) készítette elő. Nagy László és Imre Sándor sorsa nem csak az érdeklődésük azonos iránya miatt - hiszen Imrét is foglalkoztatta a gyermektanulmányozás - forrt össze, hanem ahogy a Donáth Péter által feldolgozott, 8 vonatkozó levélből kiderült, baráti kapcsolatot is ápoltak.

Imre Sándor a polgári iskolai tanítóképző és az Apponyi Kollégium tanáraként és igazgatójaként került szoros kapcsolatba tanítóképzőt végzett hallgatókkal, illetve a tanársággal. A nála húsz évvel idősebb Nagy Lászlóval való együttműködése azonban nem korlátozódott erre a területre, hiszen utóbbi javasolta, hogy Imre Sándort már 1912. június 10-én a gyermektanulmányozók első kongresszusa előkészítő bizottságának tagjai közé válasszák és a tanulók értékeléséről előadást is tartott a kongresszuson. Kapcsolatuk ettől kezdve folyamatos volt, ami fennmaradt leveleik és írásaik kölcsönös megküldésében is megmutatkozott. A Tanácsköztársaság létrejötte előtti évben, 1918. március 21-én Nagy László így köszöntötte Imre Sándort: „Szívemből üdvözöllek a Pedagógium élén, amelyre, mint azt hiszem, Európa legszerencsésebben megkomponált tanárképző intézetére, még nagy jövő vár. Adja Isten, hogy kedvezzenek az idők azon reformoknak, amelyek az intézetet a Te vezetésed alatt méltó szerephez fogják juttatni.” Erre számítottak a társaság vezetésében is, amikor 1922. december 22-én Imre Sándort a társaság társelnökévé választották.²¹⁸

A kisebb megszakításokkal 1944-ig működő társaság alapszabálya szerint a csoport célkitűzései között szerepelt az, hogy a „gyermektanulmányozást hazánkban tudományosan művelje, s e tanulmányok eredményét főleg a nemzeti nevelés számára értékesítse”, továbbá, hogy „a gyermekszerepet minden körben mélyítse”. A vizsgálódásokat „rendes és rendellenes fejlődésű gyermekekre” egyaránt kiterjesztették. A *Gyermektanulmányi Társaság* szakosztályai a következők voltak: kísérleti lélektani (Ranschburg Pál), adatgyűjtő (Pekár Károly, 1869–1911), pedagógiai (Weszely Ödön), jogi és gyermekvédelmi (Nemes Lipót vezetésével). Fontos megemlíteni, hogy ebben az időben számos más intézmény is létesült, pl.:

²¹⁸ DONÁTH Péter, *Adalékok Nagy László pályájához: publikálatlan önéletrajza, iskolareformterv, a Gyermektanulmányi Társaság, az egyetemi gyermektanulmány-oktatás s a lélektani laboratóriumok dokumentumai 1918-1922-ből*, Budapest, Trezor, 2007, 152.

Kísérleti Lélektani és Gyógypedagógiai Laboratórium, amelynek célja, hogy a gyermekek is idegorvosi ellátásban részesüljenek, továbbá a *Székesfővárosi Pedagógiai Szeminárium*, ahol felnőttek továbbképzése (szülők, pedagógusok stb.) zajlott, illetve a Gyermektanulmányi Múzeum, amely tárlataival internacionális sikereket ért el. A Gyermektanulmányi Társaságnak egyre több fiókköre lett a vidéki városokban is, így 1914-ben már 10 fiókkör működött 4000 taggal. A társaság univerzális tevékenységet fejtett ki a gyermekközpontú tanítási szellem propagálása érdekében, például továbbképzéseket szerveztek pedagógusok és szülők részére, köteteket, újságokat adtak ki. Ekkor alapították a Nagy László által 1907–1943 között szerkesztett *A Gyermek* című folyóiratot is, és később több jelentős reformpedagógiai lap jelent meg, például a szegedi *A Cselekvés Iskolája* (1933–1944). A reformpedagógia és ezen belül a gyermektanulmányozás elveit akarta a gyakorlatba átültetni az első világháború éveiben alapult két neves budapesti iskola. Az egyik Domokos Lászlóné Löllbach Emma vezetésével 1915–1949 között működő *Új Iskola*, a másik pedig Nemesné Müller Márta 1915–1943 között fennálló intézete, a *Családi Iskola* volt, ami minden gyermek kibontakozását segítette, és nem csak a fiúk képzését tartotta evidenciában.²¹⁹

Imre Sándor a századfordulón német egyetemeken (Heidelberg, Lipcse, Strassburg, Berlin, Jéna) járt tanulmányúton. Miután hazatért, a Kolozsvári Református Főgimnázium tanára, 1904/1905-től habilitált egyetemi magántanára lett. 1925. március 9-én elmondott szegedi beköszöntőjében ezt mondja: „az egyetemi tanszék arra kötelez, hogy a professzor szinte szakadatlanul hitet tegyen meggyőződéséről a tárgyra nézve...” Szegeden született írásai erről tanúskodnak. Mindvégig elkötelezett híve a liberalizmus eszméinek, a demokráciának, a személyiség erejének. Már 1926. október 20-án indítványozta a pedagógiai-lélektani tanszék felállítását, megteremtve a helyszínt a kísérletek folytatására, átvéve a szerepet a filozófiai tanszéktől. Az indítványt Málnási Bartók György is segítette, de Klebelsberg Kuno vallás-és közoktatásügyi miniszter nélkül a projekt nem sikerült volna. A miniszter a Pedagógiumot és az Erzsébet Nőiskola főiskolai tagozatát 1928 őszén Szegedre telepítette, és így már nem fenyegette megszűnés az egyetemet a csökkenő létszám miatt.

Imre Sándor nem csak elméleti síkon, külső támogatóként érdeklődött a pszichológia iránt, hanem már az 1910-es évektől foglalkoztatta a téma, sőt mi több tanította is a Paedagogiumban eltöltött évek alatt. Ennek legfőbb bizonyítéka, hogy Imre Sándor 1910–11. évben tartott lélektan előadásainak anyagát az 1911-12. évben tartott előadások anyagával a

²¹⁹ NAGY Sándor, *Mába nyúló történelem: a harmincas évek pedagógiai irányai*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1988.; PUKÁNSZKY Béla, *Reformpedagógia Magyarországon = Pedagógiai lexikon III.*, szerk. BATHORY Zoltán, FALUS Iván, Budapest, Keraban, 1997, 256-258.

tanítóképző-intézeti tanárjelöltek kiegészítették és megjelentették. Az előadó figyelembe vette, hogy a jelöltek már az elemi iskolai tanítóképző-intézet II. osztályában tanultak lélektan. A különböző iskolákban különböző szintű ismeretekre tettek szert, ezért a növendékek lélektani ismereteit egy színvonalra kívánta hozni és a lélektan egész anyagát vázolta fel. Az előadó külön kiemelte a lélektan pedagógiai jelentőségét és a neveléstanal való kapcsolatát, a gyermeklélektan vizsgálatok eredményeit kiemelte. De alapvetően orvosi megközelítést is alkalmazott óráin, ugyanis beszélt például az idegrendszer és a szellemi élet kapcsolatáról is.²²⁰ Nagy elődjait, Felmérit és Schnellert követve foglalkozott az értelem, az érzelem, az akarat lélektanával.

1908–1918 között volt a Budapesti Polgári Iskolai Tanítóképző pedagógia tanára, majd igazgatója, ekkor lett az intézet tanárképző főiskolává. Közben 1913–1918-ig a *Magyar Paedagógia* szerkesztője. Ez időszakban jelenik meg *A nevelés sorsa és a szocializmus: az iskolai nevelés lehetősége és a szocialisták nézetei a nevelésről* (1909), valamint *Nemzetnevelés: jegyzetek a magyar művelődési politikához* (1912) című könyve is. Írásaiban már 1904-től találunk lélektanral kapcsolatos gondolatot, hiszen első nagy művében, *Gróf Széchenyi István nézetei a nevelésről* című munkájában is már különös gondot fordított a gyermek-, elsősorban a serdülő- központúságra. Azt tartotta, hogy a család szerepe a kamaszkorral egyre csökken, ezért nagyon fontosnak ítélte meg az iskolai fejlesztést, azon belül is az önálló személyiség kibontását és a saját vélemény megalkotásának képességét, a sulykoló tanulás helyett: „Fontos, hogy a nevelés öntudatosan folyjék, meggyőződés hassa át. De ne határozott fölfogást akarjon diktálni, hanem képessé tegye a serdülőket egészséges világnézet önálló megalkotására. Ehhez önálló felfogású nevelőkre van szükség. [...] Nem egész elmélet követése a fontos, hanem alapelvek felállítása.”²²¹

Imre Sándor hangsúlyozta, hogy a gyermekre hatással vannak az *öntudatlan, természetes nevelők, a környezetük*,²²² így a nevelés során ezekkel is számolni kell. Ez olyannyira korszerű gondolat, hogy mai napig tárgyalja a szakma a tanítási-tanulási formák és az életkor kölcsönhatásait, a kisgyermekkor tanulás új felismeréseit, valamint a kisgyermek, és a serdülőkor fejlődés érzékeny szakaszait.²²³ Legfontosabb és legérettebb vonatkozó írása azonban kétségkívül a halála előtti évben Budapesten töltött időszak végén, a Mernöki

²²⁰ TÓTH Gábor, *Imre Sándor és a paedagogium*, Magyar Pedagógia 98, 1998/2. 99–122, 105.

²²¹ IMRE, *Gróf Széchenyi István nézetei a nevelésről*, i.m., 4-5.

²²² A dőlt kiemelések a lélektanral kapcsolatos főbb összefüggések szemléltetésére Szűts-Novák Ritától származnak.

²²³ MOLNÁR György, *Tanulmányok a neveléstudomány köréből, 2013 – Tanulás és környezete*, Opus et Educatio, 1, 2014/1, 80-83.

Továbbképző tanfolyamon elhangzott anyagok nyomtatásban megjelent *Az emberekkel bánás lélektani alapjai* (1944) című írás.

Kétségtelenül a könyv mondandójának egyik központi mozgatórugója, a hatásokról való vélekedés: „A hatások kölcsönössége néha szembetűnő, néha észrevétlen, néha csak később válik tudatossá. Apró-cseprő eseményekre gondoljunk most, egy-egy jó vagy rossz szóra, a hanghordozásra, arckifejezésre, más mozdulatra; mindez hat az emberre, ugyanúgy, ahogyan az életünk valamennyi mozzanata alakít bennünket valahogyan. Az embernek emberre tett hatásánál maradva, egészen nagyjából azt mondhatjuk, hogy a kölcsönös hatások alakítják két ember személyes viszonyát és tárgyi kapcsolatát.”²²⁴

A jövőbe tekintő pedagógus iránymutatással szolgál az egyén és a társadalom számára: „Az a jó társ, aki mindig igyekszik érvényesíteni a saját értékeit, de sohasem felejt el csökkenteni jelentkező hiányait; az ilyen tudniillik jó példa a másoknak. S az ilyen jó társ azért is, mert éppen magából kiindulva elismeri a másoknak értékét. [...] Ennek egyetemes emberi magatartásnak kellene lennie, azaz mindenkinek törekednie kellene arra, hogy növelje a maga körében az önérték és szerénység egymást kiegészítő erejét, a társak között az egybehangzást, a békeséges együttműködés lehetőségét.”²²⁵

A munka rávilágít arra, hogy Imre Sándor az oktatásban is fontos szerepet szánt a lélektanról szóló diszkurzusnak, hiszen mindmáig érvényes a megállapítása, miszerint akkor „léphetünk közelebb a társadalom békés életéhez, ha az emberek tudnak bánni és igyekeznek jól bánni egymással.” Nem ő volt az egyetlen, aki feladatokról beszél, *A neveléstudomány magyar feladatai* című könyvét Várkonyi Hildebrand Dezső (1888–1971) ismertette a korszak egyetemhez kapcsolódó folyóiratában, a *Szellem és Élet*-ben,²²⁶ akinek lélektannal kapcsolatos tevékenységéről Pelesz Nelli szerzőtársunkkal egy korábbi, vonatkozó tanulmányunkban már kifejtettük.²²⁷

Kevésbé ismert, de számunkra érdekes momentum, hogy Imre Sándort is foglalkoztatta elméletben és gyakorlatban egyaránt, a századfordulót és az amerikai egyenjogúsági törekvéseket követő időszakban divatos téma; a nőnevelés ügye is. 1913-ban megjelent tanulmányában például *A nőnevelés és lélektan* címmel egy német konferencia ambivalens és hiányos eredményeiről számolt be szkeptikus hangon, ahol az Imrét jellemző kulturális

²²⁴IMRE Sándor, *Az emberekkel bánás lélektani alapjai*, Budapest, Budapesti Műszaki Egyetem, 1944, kiad. 1982, 263.

²²⁵IMRE Sándor, *Az emberekkel bánás lélektani alapjai*, i.m., 279.

²²⁶VÁRKONYI HILDEBRAND Dezső, *Imre Sándor: A neveléstudomány magyar feladatai*, *Szellem és Élet*, 1936/1, 91-92.

²²⁷M. PELESZ Nelli, SZÜTS-NOVÁK Rita, *A pedagógiai és lélektani intézet 1929-es megalapítása, szellemi előzményei és működésének*, OXIPO 2019/2. 9-24.

nyitottsággal, de szükséges építő kritikával találkozunk. A német Bund für Schulreform 1913. okt. 4–6. között Breslau-ban tartott harmadik nagygyűlése a szokásokhoz híven ismét olyan kérdéssel foglalkozott, amely jó idő óta általános érdeklődés és változatos megítélés tárgya. A nemzetközi konferencia „a nemek között levő különbség és ennek köznevelési jelentősége” -re hívta fel a figyelmet. A cél a tudományos kutatások eredményének előadása, kiállításon bemutatása és megvitatása volt, továbbá az iskola szervezetére vonatkozó következtetések levonása. Beigazolódott azonban, aminek az előző évi, II. gyűléssel kapcsolatban is voltak előzményei, hogy a téma pontos megjelölése nem elég a megbeszélés sikeressé tételére. A második, gyakorlati rész nem épült az első napi eredményekre, az előadások csak címükben, és nem tartalmuk szerint egészítették ki egymást. A sorrend is hibás volt, ezért az utolsó napon a vita előlről kezdődött, mert a gyűlés végén merültek fel nagy számmal olyan kérdések, amelyek megvitatása lett volna a főkérdés, a nemi különbségek vizsgálata szempontjából.

Imre óvatosan közelített a témához még ekkor is, mert úgy véli, hogy a kérdés természeténél fogva sem szabad még a teljesség igényével a konferencia témáját összefoglalni, mert a kutatások még nagyon kezdeti stádiumban vannak, így még az is kétséges, hogy miként lehetett ezzel a tárggyal már ilyen korai szakaszban hitelesen a nyilvánosság elé állni, és megállapításokat tenni. A kongresszus eredményeként könyvelhető el, hogy a diskurzus során az előadókban számos esetben önreflexió ment végbe, illetve ráébredtek, hogy kutatásai eredményeik még ideiglenes megoldásokkal szolgálnak. Mind az előadások vázlatából, a kiállítás leírásából, és az egyéb dokumentációkból kiderül, hogy nem volt megfelelő számú a forrás a vizsgálatokhoz, és azokban főleg a lelki különbségekről és nem a testiokról esett szó. Az orvosok és a legismertebb kutatók felszólaltak az egyoldalú vizsgálatok ellen, amelyek nagy részének eredményei nem kielégítőek. Az elégedetlenkedők nagy jelentőségű szempontok mellőzésére világítottak rá, mint például a társadalmi állapotok és a nőnevelés viszonya. A témával bár foglalkozott külön előadó, de pszichológusok nem számoltak ezzel a tényezővel, ezért a vitában okkal hangzott el az a figyelmeztetés, hogy ez a kérdés mennyire függ össze az általános közállapotokkal, és hogy a fiúk-leányok sajátosságainak megértése, helyes megítélése érdekében a társadalmi tényező hatását alaposabban számításba kell venni. A résztvevők különböző módszerekkel és sikerrel közelítettek a témához, továbbá gyakori volt a konfliktus és bizalmatlanság az előadók között. A kérdés voltaképpen egyaránt vonatkozott mindkét nemre, mégis inkább csak a női sajátosságokat taglalták, mintha a fiúké nem nemi sajátosság volna, hanem a mértékadó. Így könnyű volt szem elől téveszteni az adott problémát, és csupán az együttes nevelés kérdéséről szólt a diskurzus. Imre Sándor álláspontja szerint csak akkor lehet elsajátítanunk az elhangzott nézeteket, ha fenntartással kezeljük, és csak a kutatás korai,

ideiglenes eredményeit látjuk bennük. Ezután Imre Sándor kifejtette a saját maga számára releváns elképzeléseit a nemi különbségekről, amelyeket az elhangzott előadások is megerősítettek.

A lélektani eredményeket három szempontból közelítették meg a kongresszuson: 1. a különbségek fejlődése, 2. a gyermek- és ifjú korban megnyilvánuló sajátosságok, 3. az együttes nevelésnek a nemekre való hatása. *A nemek között a lelki különbség* olyan korán észlelhető, amikor erre még sem a biológiai és kulturális feladatoknak, sem a nevelésnek nem lehetett hatása. Az első 6 év fejlődése bizonyítja, hogy a nemek általános lelki típusa a gondolkodásban, érzésekben, érdeklődés irányában, az akarat formáiban már a legelső években kezd kialakulni. Ezért nagy részben velünk születettnek tekinthető. Előbb általános jelekben nyilvánkozik, lassanként fejlődik és az éres korban jelentkezik határozottan. A fiúk és lányok teljesen szabadon írt dolgozatai tartalom és hangulat tekintetében határozottan különböznek, ebből következik, hogy különbözőnek kell lenni a lelki alapoknak is. A lelki fejlődés tempója is azt mutatja, hogy a két nem lelkileg különböző törvények szerint fejlődik.

A két nem sajátosságaira vonatkozóan az általános eredmények alapján a női nemből nagyobb a homogenitás, a férfi nemből a variabilitás, azaz a férfiak között nagyobb a változatosság: „A fiúk között több a normálisnál különbség, leányok között kevesebb a normálisnál gyengébb; minél nagyobb különbséget akarunk megállapítani, annál kevesebb tulajdonságra lehet annak vonatkoznia; a nemek között helytelen rang vagy érték szerint tenni különbséget, mert egyik sajátosságban egyik, másikban a másik nemé az elsőség; a két nem tevékenységében és érdeklődésében van ugyan eltérés, de azért lelki életükben tárgyi tekintetben sem lehet alapvető különbséget kimutatni, mert ami észlelhető, jórészt külső okokból származhatik; a nemi különbségek lényegét a képesség és tevékenység módjában kell keresnünk.”²²⁸

Egyes eredmények tekintetében Imre Sándor szerint „a fejlődés, előhaladás, a munka értékének fokozódása a fiúkban általában sokkal egyenletesebb, a leányoké ingadozó, többször hanyatlást is mutat; a nőkben erős a befogadás képessége, ami az elsajátításra és megtartásra való készségben, az átérzés finomságában, utánczó hajlamban, mintaképekhez való kötöttségben, mások véleményéhez, akaratához, érdeklődési irányához való alkalmazkodásban nyilvánkozik; a fiúkban nagyobb a produktivitás, ami határozottabb önállóságban és eredetiségben, újító hajlandóságban, szintézisre (szerkesztésre, tervezésre, elmélkedésre) való nagyobb képességben jut kifejezésre, és nagyobb bennök az ellenkezésre való hajlam (harci kedv, bíráló és szatirikus hang); a fiúk tárgyiasabbak s erősebb bennök a tevékenység vágya; a

²²⁸ IMRE, *A nőnevelés és a lélektan*, i.m., 625.

leányok szubjektivebbek s inkább az érzelem uralkodik bennök; a leányok főként a házban, a családban, a fiúk kinn a közéletben látják mintaképeiket; ezekben a társadalmi emelkedés vágya is erősebb, terveik többnyire hosszú időre, néha egész életre szólnak, a leányoké rendszeren feltűnően rövid időre és a társadalmi érdeklődés ezekben úgy szólván alig is jelenik meg; a fiúk között több a reális, a leányok közt az esztétikai típus.”²²⁹ Ezeket az egyes eredményeket még gyarapítani kell, de a felsoroltak tekinthetők még a leginkább igazoltaknak az ott előadottak alapján.

Együttes nevelést folytató intézetekben azzal a gondolattal végeztek vizsgálatokat, hogy van-e hatása az ilyen nevelésnek a nemi különbségek nyilvánulására? Az eredmény alapján a nemek itt is különbséget mutatnak, amelyből következtethetünk arra, hogy a különbségek tehát nem a nevelés különböző megközelítéséből származnak.

A pedagógus ebből nem tud arra következtetni, hogy a fiú-lány diákok együtt oktatása során nehéz differenciálni. Az iskolaszervezeti kérdést tárgyaló két fő előadó (férfi és nő) egyenesen kimondta, hogy a lélektani eredmények erre nem adnak elég alapot, a lélektani szempont önmagában nem is lehet döntő, mert hozzájárul a cél, a társadalmi szükséglet gondolata is. Egyik azt hangsúlyozta, hogy egyetlen, határozottan felismert nemi különbség a szellemi fejlődés tempójában van a 12–17. évek között, egyébként a két nem között nagyobb az azonosság a különbségeknél. Mivel nem igazolja semmi, hogy valamelyik tárgy a leányok érdeklődése körén kívül esne, avagy abban kiváltságos helyet foglalna el, elhamarkodottnak látja a tárgyaknak a nemek szerint való különleges csoportosítását. A módszerben nem a nemi sajátosságoknak, hanem *általános lélektani irányelveknek* kell érvényesülniük. A nevelési eljárásban azonban, a bánásmódban, igenis kell különbséget tenni a fiúk és leányok között, mert ezek érzelmi élete más. A másik előadónak az a kiindulási pontja, hogy elméletileg ugyan lehet beszélni nemi sajátosságokról, de ezek a valóságban sohasem választhatók külön az egyéni vonásoktól; ki kell tehát kutatni a nemi és egyéni sajátosság vonatkozásait, mert ha a nemi különbségekre építenek iskolaszervezetet, veszélybe jut az egyén. Különösen nők hangoztatták itt a későbbi élethivatás szempontját, amelyre a nevelésnek tekintettel kell lennie, a nőnevelés célját tehát csak a mai társadalmi viszonyokra gondolva lehet jól kitűzni.

A középpontban az a gondolat volt, hogy *együtt lehet-e nevelni a két nemet?* Erre nézve három álláspont szerepelt egymás mellett: 1. Főként női részről szükségesnek mondták az együttes nevelést, a már ismeretes érveléssel, amelyet nem győztek le a gyűlésen elhangzott lélektani eredmények. 2. A pszichológusok a női sajátosságra hivatkozva az elkülönítés mellett

²²⁹ IMRE, *A nőnevelés és a lélektan*, i.m., 625.

szóltak. Ezt Imre Sándor, Willam Stern német pszichológusra (1871–1938) hivatkozva, így fejezte ki: a lélektan igazolja azt a törekvést, amely jogosan a leányok nevelését a fiúkéval egyenlő rangúvá akarja tenni és a leányokat a kultúra minden tárgyához hozzá akarja juttatni; óv azonban attól, hogy a két nem nevelése azonos alakban történjék, mert ez csak akkor lehetne megoldani, ha fiúk és lányok felfogási módjuk megegyezne, és fejlődésük rendje is azonos volna. 3. Egyes felszólalók nem a nemek, hanem a tehetségek szerint való megosztást kívánták. A többség kétségtelenül az elkülönített nevelés mellett volt, jóllehet az együttes nevelés némelyik szószólójának érvelését is érdeklődéssel hallgatták. E kérdésben nyíltan lemondtak arról, hogy lélektani alapon dönteni lehessen, mert a nemeknek egymásra való hatása semmiféle kísérlettel és statisztikából meg nem állapítható.

Ez a vallomás megerősíti azt a másik, pszichológusok által is elfogadott véleményt, hogy ez a gyűlés *a lélektan pedagógiai illetékességének korlátoltságát* mutatta ki, és aki laikusként egyrészt eredményeket, másrészt közvetlen tájékozódást keresett a gyűlésen, nem sikerült meggyőzni, és az eddigi eredményeket inkább másféle okok miatt (általános tapasztalat, régebbi kutatások) tarthatja követendőnek. Imre Sándor fenntartással kezelné a tanítók véleményét, miszerint az osztályzatokat tekintsék alapnak, hiszen a tanítók mérésének, értelmiségének különbségei miatt ezt venni alapul teljesen értéktelen. Stern után kiemeli azonban a pedagógus a tanító lélektanának fontosságát, amelyet olyan fontosnak tart, hogy a megvizsgált tanulók tanítóit előzetesen alávetné ugyanannak a vizsgálatnak. Nem látszik, hogy számba vették volna: milyen hatást gyakorol az eredményre maga a kérdésfeltevés módja, a vizsgálat végzőjének személyes vagy éppen nemi sajátossága, a gyermekekhez való viszonya, a kérdésre nézve elsajátított álláspontja. A főbb személyiségi jegyeket meg lehet állapítani, de ez anélkül, hogy a hatásokat, - amelyek közt azok kifejlődtek-, nem ismerjük, keveset érnek. A tanító is csak életük bizonyos szakaszában ismeri a gyermekeket; az pedig, aki a vizsgálatot végzi és az eredményeket értelmezi, sok esetben egyáltalán nem ismeri. Esetleg azt a tanítót sem ismeri, akinek adatait más, szintén ismeretlen emberek adataival összehasonlítja. Minden egyes fiúnak és lánynak lehetett a vizsgálat percében valami különleges állapota, amely őt társainál többé vagy kevésbé alkalmassá tette éppen arra a munkára. Sehol sem látszik annak a figyelembevételre, milyen hatású a társadalmi helyzete, a családnak a sorsa, szülei személyisége. A környezetnek a nemi sajátosságok kialakulásában is lehet hatása.

Imre véleménye szerint az eddiginél sokkal bővebb vizsgálatot kíván az a kérdés, hogy része van-e a lányok jellemző vonásai kifejlődésében *a nőnevelési tradíciónak*, például a kis gyermekhez is annyiszor intézett figyelmeztetésnek;” te leány vagy, neked nem illik”. Lehetséges, hogy ez összefüggésben van azzal, az egyik leghatározottabb eredménnyel, hogy a

lányok kevésbé aktívabbak. Megkérdőjelezi a kongresszus másik fő eredményét, ahol a fejlődés egyenletességét kutatva egyszerre vizsgáltak különböző életkorúakat és így következtettek a fejlődés tempójára. Fontos hangsúlyozni, hogy Imre Sándorban korát meghaladva, már ekkor, 1913-ban egy empirikus, longitudinális vizsgálat igénye fogalmazódik meg. Szerinte az lenne bizonyító erejű, ha bizonyos vizsgálatot több éven át végeznének ugyanazokon az fiatalokon, ekkor látnák valódi fejlődést: „Ez vezet ahhoz a kérdéshez: általában mi a jelentősége az ilyen kutatásoknak? A bresloui gyűlést megelőző, más tárgyú értekezleten szinte aggodalmasan hangzott el többször is a figyelmeztetés, hogy a gyermektanulmányi irodalomban nagyon sok a tudománytalanság. Valóban, az egész mozgalomra nézve itt is ideje ennek a hangnak, mert a nagy áradat már elmosással fenyegeti az értékes részleteket is. Ezért fontos Meumann-nak a távolléte miatt elő nem adott dolgozata, mely a nemi különbségek lélektani vizsgálatára ad útmutatást és biztosítani igyekszik annak tudományos értékét.²³⁰ Ez világosan megérteti, hogy itt a kutatásról van még szó, nem határozott eredményekről. Ezért az ítélettel nem szabad sietni. Egyet azonban teljes nyugalommal végleges érvényűnek mondhatunk már ma is: a különbségek lélektana (a differenciális pszichológia) remélhetően nagy eredményeket ér el, amelyekből általános érvényű pedagógiai intézkedések is következhetnek, p. o. a leányok nevelésének sajátos elrendezése, – de csak az átlagost tudhatja megállapítani. Az egyéniség felismerése és térhez juttatása mindig a tanító személyes feladata lesz, amelyet személyi arravalósága szerint tud elvégezni.”²³¹

A pedagógusnak a kongresszus kapcsán felmerült gondolatai sokkal árnyaltabb képet eredményeznek, mint a korábbiak. Lényeges eleme, hogy nem hitt a koedukált oktatásban, mert nem tartja lehetségesnek, hogy a fiú és lány diákok fizikai és lelki különbségeiből fakadó igényeit egy közösségen belül megnyugtatóan kezelni tudják a tanárok. A családon kívül a pedagógus *szerepét* továbbra is nagyon nagyra tartja, ahogy ezt későbbi munkáiban is hangoztatja: „Satnya testű, ügyetlen ember nem végezheti jól a testnevelést; korlátozott eszű ember nem nevelhet önálló gondolkodásra; erkölcsi fogyatékosok képtelenné tesznek mindenkit a jellem fejlesztésére. Meg kell lennie a tanítóban azoknak a tulajdonságoknak, amelyek méltók arra, hogy a növendékek öntudatlanul kövessék, vagy éppen például vegyék: önállóság és határozottság, helyes ítéletre való törekvés, új tapasztalatok alapján a vélemény

²³⁰ Imre Sándor a következőként hivatkozott erre, pontosabb adatot nem találtunk: 1. Z. für päd. Psych, u. exp. Päd. 1913. okt.

²³¹ IMRE, *A nőnevelés és a lélektan, i.m.*, 628.

felülvizsgálása, sok irányú érdeklődés, önmagával tanítványaival, emberekkel és eseményekkel szemben tárgyiasságra való törekvés, ragaszkodás a régihez és fogékonyság az új iránt.”²³²

Az Imre Sándor által sajátosan felállított nemzetnevelés-koncepció központjában a "nevelői gondolkodás" megteremtése és elterjesztése állt, amit a pedagógus gazdag ismeretterjesztő munkásságával kívánt elérni. Elméleti művei célközönsége az összes iskolatípus. Előadások, folyóiratcikkek, tanulmányok és könyvek szóltak a családi nevelésről, a kisdédóvó intézetekről, a népiskoláról, a polgári iskoláról, a középiskoláról, az egyetemi tanárképzésről, az egyetemi nevelésről. Szintézisteremtésének legfőbb bizonyítékaként szolgál a szegedi esztendők alatt, 1928-ban megjelent átfogó alapműve, a *Neveléstan*, amit nagy küzdelmek árán írt hallgatói számára, magyar nyelvű szakirodalom gyanánt.²³³

Erről számolt be barátjának, Lőrinczy György (1860–1941) írónak, a Kisfaludy Társaság és Petőfi Társaság tagjának 1927 őszén kelt levelében: „... itt várt a szegedi »behívó« is, kezdődik vigéckedésem, itthon mától fogva ismét csak átfutó vendég lehetek. S ez az életmód azt sem engedi, hogy megírjam, amit - úgy gondolom - kötelességem lenne megírni, mert nem tudok magyar könyveket ajánlani a hallgatóimnak, - de az íráshoz idő kell, belemélyedés, az pedig nekem immár nem áll módomban.”²³⁴ A kéziratból kitűnik, hogy Imre Sándor célja volt didaktikai vonatkozású munkái elkészítésével diákjainak a tanításra alkalmassá nevelése is.

Kronológiailag két évtizeddel későbbi, de tematikailag a lélektani részhez illesztendő az a kezdeményezés, amely a *családvédelemmel függött össze és a nőnevelés* terén indított harcot a serdülő lányok érdekeinek védelmében. A *Gyermekvédelem* 1936-os évfolyama ankétet indított a témában. Az ankét résztvevői a továbbiakban főleg a *női lelkiiséget* óvták, vagyis továbbra is fókuszban maradt a tradicionális nő anyai szerepe. Úgy gondolták, hogy az ipari életforma a nőt is munkára kényszerítette, ami nem felel meg a természetének. A nőnevelés kenyérkeresetre képesítő oktatássá változott és hiányzik belőle az asszonyi és anyai hivatásra való nevelés. A nőnevelés ügyének ilyen széleskörű megvitatása voltaképpen függvénye volt egy nem kevésbé központi pedagógiai kérdésnek, mint egy újabb középiskolai reformnak. Máday István olyan leányiskolát kívánt, amelynek tanulmányi anyaga az *anyai szív* fejlesztésének irracionális célkitűzését szolgálná. A jezsuita Csóvossy Elemér ugyanúgy a „női lelkiiség” ápolását tartotta fontosnak, mint a modern pedagógiai törekvéseket követő Nemesné

²³² IMRE Sándor, *Neveléstan: bevezetés az iskolai nevelés munkájába*, Budapest, Studium, 1928, 195-196.

²³³ PUKÁNSZKY Béla, *Imre Sándor neveléstana = IMRE Sándor, Neveléstan: bevezetés az iskolai nevelés munkájába*, Budapest, OPKM, 1995, 3-4.

²³⁴ *Imre Sándor Lőrinczy Györgyhez*, Budapest, 1927. szeptember 5., OSZK, Kt, Levelestár, 1.

Müller Márta. Szentmihályiné Szabó Mária író nő olyan leányközépiskolát kívánt, az anyaságra való nevelés érdekében, amelyikhez egy menhely tartozzék, s ebben a leánytanulók inspekciós közben megtanulhatnák a csecsemőgondozást és gyermekápolást. Karácsony Sándor szerint a leányközépiskolát úgy kell szervezni, hogy annak elvégzése után leány ne legyen a nő karikatúrája, de ne legyen a férfié sem, hanem a férfi élet- és munkatársa, amelyre sokak szerint az azonos tantervű, azonos tanulmányi anyaggal dolgozó, koedukált középiskola lehet a legalkalmasabb.

Nagyon lényeges momentum, hogy Imre Sándor a vitában gyökeres reformot sürgetve szinte egyedülállóként, innovatív módon indítványozta, hogy *a nőnevelés foglalja magában az általános műveltség tartalmát, a nemzeti tudatosságot, a női szaktudományokat és a családi élet kérdéseit.*²³⁵

V. 6. „Leányoktatásunk egységes szervezése”: a nőnevelés kérdése a Magyar Pedagógiai Társaság szerint (1914)

Imre Sándor minden bizonnyal a fenti, nőnevelést érintő reformgondolatait vitte magával a Magyar Pedagógiai Társaság azon felolvasó gyűlésére, amelyet 1914 február 21-én tartottak és a lányoktatás szervezésének kérdését tűzte ki célul. Az ülés a témát tekintve ebben az időszakban mérvadónak számított, és hogy a kontextust tisztábban lássuk, nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt ott történteket.

Imre Sándor mellett jelen volt a gyűlésen még: Mosdóssy Imre, Berta Ilona, Bursics Ernő jegyző, Fodor Márkus, Friml Aladár, Glücklich Vilma, Gockler Lajos, Gyulai Ágost, Kornis Gyula, Kovács János, Krammer József, Málnai Mihály, Quint József, Somogyi Géza, Székely István, Székely György, Telmann József, Volenszky Gyula, Zelenka János. Miután Módosy Imre elnökként bejelentette, hogy a Magyar Pedagógiai Társaság elnökének [szerk.: Finánczy Ernő] hivatalos elfoglaltsága miatt távollétében az ülést ő nyitja meg, rámutatott a középfokú oktatás terén a társadalomban és a pedagógiai körökben egyaránt fellobbanó igényre, amely nőnevelésünk reformálását is sürgeti.²³⁶

²³⁵DOBOS László, *A pedagógia a gyermekvédelem szolgálatában*, Pedagógiai Szemle, 1959/1, 24-25.

²³⁶ A nőnevelés megreformálása ügyének sürgető igénye az 1912-es év pedagógiai irodalomról készült repertóriumból is kiderül. Az irodalom a következő tizenhárom témát ölelte fel: 1. Elméleti és gyakorlati paedagogia és didaktika, 2. Módszertan, 3. Iskolai törvényhozás, szervezet, felügyelet, 4. Tanító- és tanárképzés, 5. Testi nevelés, 6. Kisdnevelés, 7. Nőnevelés, 8. Szakoktatás, 9. Gyógypedagógia, 10. Külföldi tanügy, 11. Neveléstörténet, 12. Iskolán kívüli oktatás, 13. Vegyes. Mint látjuk, a nőnevelés kérdése előkelő helyet foglalt el a felsorolásban. A vizsgált évben a nőnevelés tárgykörben a következő könyvek jelentek meg, amelyek még címeikben is nagyban jelzik, hogy mi foglalkoztatta aktuálisan a közvéleményt, szó volt a leányok jövőjéről, az iskolai fegyelmzéséről, vallás-erkölcsi nevelésről, úrilányok tanítónőképzéséről, leányok pszichés problémáiról,

A Módossy Imre felkérte a meghívott előadót ezirányú dolgozatának bemutatására. Krammer József (1858–1935) pozsonyi polgáriskolai igazgató felolvasta *Leányoktatásunk egységes szervezése* című székfoglaló tanulmányát, amelyet a jelenlevők érdeklődéssel hallgattak, és amelynek anyaga később a Magyar Pedagógiában is helyet kapott.²³⁷ Hozzá szólt a diszkurzushoz Somogyi Géza is, aki abbéli vágyának adott hangot, hogy a férfiakat és a nőket ugyanazokban az iskolákban oktassák, és a reformok ne a középiskolából, hanem a népiskolából induljanak. Volenszky Gyula a leányiskolák gyakorlati irányú fejlesztését, internátussal való ellátását, nőfelügyelők alkalmazását és külön leányiskolái törvény alkotását kívánta. Az előadót - válasza után - az elnök üdvözölte és átnyújtotta neki a rendes tagságról szóló oklevelet.²³⁸

Krammer József székfoglalója kiváló szociográfiai képet ad az 1910-es évek nőnevelési törekvések okairól és helyzetéről, illetve társadalmi nőképéről, továbbá nem utolsósorban a Magyar Pedagógiai Társaság, így annak tagjainak, köztük a Magyar Pedagógia folyóiratot szerkesztő Imre Sándornak és vélhetően a korábban ugyanebben a közegeben szocializálódó Gyertyánffy Istvánnak a véleményéről is. Ezért mikrotörténeti kutatásunk számára lényegesnek tartjuk az alábbiakban a téma ismertetését. A székfoglaló fókuszában a különböző típusú leányiskolák korszerű reformjai álltak, mivel a leányiskolák szervezésének kérdése a nők századfordulón megváltozott viszonyaival még sürgetőbbé vált. Egyre többen vélik úgy, hogy csekély azoknak a száma, akiknek nem kell pénzkereseti lehetőség után nézni, ezért az oktatásnak igazodni kell az igényekhez. Az a tendencia, hogy még a férjhezmenetel sem nyújt a nőnek minden esetben elég biztosítékot a megélhetésre, hiszen sok családban az anyának magának is hozzá kell járulnia keresetével az életfenntartáshoz elengedhetetlen jövedelem gyarapításához.

A gyors reformokat indokolta, hogy a leányiskolák csaknem félszázados szervezete a közgazdasági és társadalmi átalakulás ellenére semmit sem változott. Készültek ugyan az egyes iskolák számára új tantervek, és megnyílt a lányok részére egy-egy leánygimnázium és női felsőkereskedelmi iskola, de mindez a leányoktatás szervezete tekintetében korántsem tekinthető lényeges változásnak, és az ország lakosságának csak nagyon kis részére nézve jelentett előrehaladást.

gazdasági szempontú nőnevelésről. Lásd HELLEBRANT Árpád, *A magyar pedagógiai irodalom 1912-ben*, Magyar Pedagógia 22., 1913, 373-460.

²³⁷ KRAMMER József, *Leányoktatásunk egységes szervezése I-II.*, Magyar Pedagógia 23. 1914, 257-263.; 335-351.

²³⁸ Magyar Pedagógiai Társaság, *Felolvasó ülés 1914 február 21-én*, Magyar Pedagógia 23., 1914, 255.

A felszólaló az újjászervezés mértékével kapcsolatban a fokozatos fejlődés híve volt. Úgy vélte, hogy fogadjuk el alapul a már meglevő iskolákat és ne vessék el az aktuális oktatásszervezetből azt, ami a jövőben is hasznosnak mutatkozik. Mindenekelőtt is tisztában kell azonban lennünk a leányoktatás különböző fokainak céljával és feladatával. Ha általános nézőpontból tekintjük az iskola feladatát, akkor egyet kell értenünk Georg Wilhelm Rein pedagógussal (1847–1929) abban, hogy az iskola egyik főfeladata a *jellemképzés* hiszen a társadalom bármely rétegének oktatásával arra kell törekednünk, hogy minden egyes erkölcsi jellemmé és egyúttal a társadalom értékes tagjává neveltessék. Eszerint a társadalom minden rétegének ifjúsága számára ugyanolyan szervezetű iskolára lenne szüksége. A közös iskolázás kétségkívül ellenszere lenne annak a szakadásnak, amely a társadalomban országszerte jellemzővé vált.

A közös iskolázás ideális elvével azonban ellenkeznek az egyes néprétegek anyagi viszonyai és a különböző életpályák sajátos követelményei mellett a növendékek egy részének alkalmatlansága, illetőleg az elméleti tanulmányok iránt tanúsított közömbössége, hanyagsága, amivel számolni kell az egyéni boldogulás érdekében. Ez okból elengedhetetlen, hogy az egyes *társadalmi rétegek oktatási igényeihez és sajátlagos életfeltételeihez*, valamint a *növendékek tehetségéhez* más és más irányú és fokú iskolákat szervezzünk. Krammer részletekig menően bemutatta, hogy a korszak társadalmi és közgazdasági nevelési viszonyai mellett a *különböző néprétegek* igényeihez képest milyen típusú iskolák fenntartása szükséges. E szerint az ország lakossága a különböző hivatások, foglalkozások szerint megfelelő átmenetekkel, *három főcsoportra* osztható 1914-ben, a háború kirobbanása előtti hónapokban.

A legnagyobb csoport a lakosságnak az a rétege, amelynek tagjai az iskolai képzettség minimumával beérő gyakorlati foglalkozásokkal, főként fizikai munkával keresik a kenyerüket. A lakosságnak ezt a legnépesebb csoportját alsó népréteg vagy alsó néposztály elnevezéssel illetik. Iskolai képzését ellátja a mindennapi és az ismétlő *népiskola*. Közülük kevesen vannak abban a helyzetben, hogy leányaikat 12–15 éves korukban is még iskolába küldhessék.

Ennek másik pólusa az a csoport, amely szellemi alkotásra utaló tudományos és művészi tevékenységet igényel. A lakosságnak ez a rétege főként szellemi munkát végez; feladata egyfelől a tudomány és a művészet önálló művelése, másfelől pedig a tudományos kutatás és a művészi alkotás vívmányainak gyakorlati értékesítése. A társadalom e magasabb képzettségű rétegét a műveltek osztályának nevezhetjük; a tudósokon, művészekon kívül ide soroljuk a főiskolai és felső szakiskolai képzettségű, művelt földbirtokost, gyárost és nagykereskedőt is, amennyiben valóban szellemi munkát végeznek, amely a természettudományok, a technológia és gazdaság problémáinak ismeretén és szakszerű alkalmazásán alapul. Képzésükre a *főiskolák*

és a *felső szakiskolák* szolgálnak, valamint a megfelelő előtanulmányok szerzésére az azokra jogosító *középfokú iskolák*.

A lakosság e két rétege között helyezkedik el a középosztály, amely közvetítő kapocsként érintkezik mind a „műveletek” osztályával, mind pedig az alsó néposztállyal. A csoport zömét a városi polgárság, valamint a köz- és magántisztviselők alkotják, amelyek műveltsége meghaladja ugyan a középfokú iskolák alsó tagozatában elsajátítható mértéket, de alatta marad a főiskolákon nyerhető tudományos színvonalnak.

Korunk gazdasági és társadalmi viszonyaihoz alakítva tehát leányiskoláink szervezésében is három fokot kell megkülönböztetnünk; és ha megmaradunk a mai elnevezések mellett, akkor a leányoktatás ezen háromféle iskolája lenne: a *népiskola*, a *polgári leányiskola* és a *felső leányiskola*. A főiskoláktól a szerző eltekint, arra hivatkozva, hogy ilyen az Erzsébet-Nőiiskolán kívül, külön leányok számára nincsen. Nyilvánvaló azonban, hogy a polgári leányiskola a fentebb kifejtett okokból – jelenlegi félszázados alakjában ép oly kevéssé felel meg mai középosztályunk nőnevelési igényeinek, mint a felső leányiskola a műveltek osztálya követelményeinek; mind a kettőnek korszerű fejlesztése tehát halaszthatatlan, sürgős feladat. Éppen így szorul városokban és népes nagyközségekben bizonyos átalakításra a népiskola is. A nőnevelési intézetek külön, negyedik csoportjaként határozza meg Krammer a különböző női *szakiskolákat*.

A falu lakóinak túlnyomó többsége, és a város alsó- néposztályának legszegényebb rétege, leánygyermekai iskoláztatásában teljesen beéri az ismétlő iskolával kiegészített népiskola hat osztályával. Szűkös anyagi viszonyai között ugyanis a város szegény népe egyáltalában nem gondolhat arra, hogy leányai 12. életévük betöltése után is még mindennap iskolába járjanak. Az apa itt szolgálatba adja, avagy gyárba küldi a leányt, hogy a saját keresetével is hozzájáruljon az életfenntartás szükségleteinek fedezéséhez. Ugyanígy cselekszik a falu »szegény népe« is; a jobb sorsban élő falusiak pedig házi gazdaságukban foglalkoztatják a serdülő leányt és amellet maximum heti néhány órára terjedő ismétlő iskolába járatják. Eszerint a népiskola, a hatosztályú mindennapi és három évfolyamú ismétlő iskolai alakjában, a szóban forgó népréteg leány oktatása terén a jövőben is fenntartható; gondoskodni kell azonban arról, hogy mindenütt a kor színvonalán álljon és országszerte eleget tegyen a tantervnek és központi utasításoknak.

Új követelményekkel találkozunk azonban az alsó néposztály tehetősebb, városi rétegéhez tartozó serdülő leányok iskolázása tekintetében. Itt ugyanis az alsó néposztály keretében egymástól két réteg különül el: az egyszerű viszonyok között élő munkásnép mellett van a munkáslakosságnak egy olyan rétege is, amely nagyobb kereseténél fogva valamivel jobb

helyzetben van, és nem szorul serdülő leányainak keresetére, hogy a leányt 15–16 éves kora előtt dolgozni küldje. Krammer talál is megoldást az ilyen lányok továbbképzésére: „az kellene tehát a leánynak, aki 12. életévét betöltötte és sikerrel végezte a népiskola hat osztályát, hogy megtanulja valahol a főzést, mosást, vasalást, meg a fehérnemű és a legegyszerűbb felsőruha varrását, hadd váljék belőle azután ügyes szakácsnő, szobaleány vagy varrónő, hogy jómódú családok körében háztartási munkával, avagy varrással keresse meg kenyerét, amíg nem akad hozzáillő ember, aki elveszi feleségül.”²³⁹

Felmerül a kérdés, hogy mivel a népiskola keretében egyáltalában nincsen munkaiskola, amely a vázolt célból a nép rendelkezésére állna, ez esetben mit tegyen az egyszerű munkásnál valamivel mégis csak jobb keresetnek örvendő szakmunkás, szolga, altiszt a serdülő leányával? A polgári leányiskola több okból sem töltheti be ezt a szerepet, és nem vezetne semmi jóra, ha a *szegénysorsú leány* illet végezne, legalábbis így gondolta Krammer. A szegénysorsú leánynak se kedve, se tehetsége nincsen ahhoz, hogy polgári leányiskolát végezzon, illetve, ha mégis, akkor elszakad a szegényes családi tűzhelyétől, az élet forgatagában arra az útra téved, amely ellenállhatatlanul a züllésbe taszítja őt. Ellenben jól beválna a teljesen gyakorlati irányú háztartási és nőipari népiskolában, mint igazi munkaiskolában.

Erre szolgálna a háztartási és *nőipari népiskola* szervezése, amellyel elsajátíthatnék ezek a lányok a háztartás gyakorlati munkakörébe tartozó kenyérkereseti foglalkozásokat, és ezáltal megmenekültek volna az erkölcsi bukástól. A szakácsnő, szobaleány és a házi varrónő ellátást élvez az adott családban, amellet pedig a jobbeneveltetésű, tisztességes és ügyes lányoknak jobb fizetésük is van, mint a legtöbb alsóbbrendű hivatalnoknőnek. Tehát a gyakorlati munkakörüknel fogva az ilyen jóra való cselédek inkább fognak férjhez menni, mintsem az urak között különböző hivatalokban forgolódnó és viszonyaikhoz képest nagy igényeket támasztó kisasszonyok. A népiskolai tanítónők feladata lenne, hogy az alsó néposztályhoz tartozó szülőket a háztartási és nőipari népiskolai képzés jelentőségére figyelmeztessék, tájékoztatót is osszanak ki közöttük, amelyben ki lenne fejtve, hogy mennyivel jobb sorsra számíthatnak a leányok a munkaiskola révén, mintsem azok, akik a gépírói és irodai szolgálatra törekcszenek, de munka hiányában, vagy egyre gyarapodó igényeik ki nem elégítése folytán sok esetben az elégedetlenség és benső meghasonlás áldozataivá lehetnek.

A *polgári leányiskolák* megszervezése óta eltelt csaknem fél évszázad alatt megváltozott a középosztály nőnevelési igénye is. Eleinte a négy osztály elvégzése után a lányok jó háziasszonnyá avanszáltak anyjuk oldalán, de ez már nem fedi az elvárást, kenyérkereső pályát

²³⁹ KRAMMER, *Leányoktatásunk, i.m.*, 260.

szeretnének a szülők lányaiknak. A megélhetési viszonyok egyre rosszabbodnak sokan fordulnak az államhoz segítségért, pedig a család nőtagjai fizikai és szellemi munkaképességük értékesítésével lendíthetnének a család jólétén.

Ennek alapfeltétele azonban a serdülő leányoknak a jelen követelményeihez illesztett képzése. Alkalmat kell nyújtani a leányoknak az iskolában arra a tudományos és gyakorlati felkészülésre, amely elengedhetetlen ahhoz, hogy felnőtt korukban - akár a házban, akár azon kívül - jövedelmet hajtó tevékenységet folytathassanak. Szükséges, hogy a polgári leány-iskolát gyakorlati irányban valamely életpályára, azon belül is produktív foglalkozásra minősítő hétosztályú intézetté kifejlesszük. Amellett azonban nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a nőt mindenekfelett arra utalja élethivatása, hogy házasságra lépve, mint anya és háziasszony teljesítse feladatát.

Minden körülmény számbavétele arról győzte meg Krammert, hogy *a kiegészített polgárral a jelenlegi négyosztályú polgárit* – a helyi körülmények kívánalmaihoz képest – *gazdasági, ipari, és kereskedelmi irányú, háromosztályos felső tagozattal* kell bővíteni. A helyi viszonyokhoz képest természetesen az is megengedhető, hogy egy-egy iskola az V. osztálytól kezdve kettéágazzon.

Mind a három irányú felső tagúaknak közös tárgyai lennének azok, amelyek a középosztályhoz tartozó nők igényeihez alkalmazott *általános műveltség*, valamint *a nő természetes rendeltetésének sikeres betöltéséhez szükséges ismeretek* elsajátítása végett elengedhetetlenek. Az egyes ágak többi tárgyainak megállapításában pedig számot kell vetni azzal a követelménnyel, hogy a hétosztályú polgári leány-iskola bizonyítványa egyúttal bizonyos életpályákon a nőknek megfelelő foglalkozási kör, illetve kenyérkereső állás betöltésére is minősítsen. Azonkívül még figyelemmel kellene lenni lehetőleg arra is, hogy a növendékek tantervkülönbözeti vizsga alapján átléphessenek a leányközépiskola megfelelő osztályaiba.

A *gazdasági* irányú polgári leányiskola szervezése az Alföld és más földművelő vidékek népes városaiban és nagyközségeiben van helyén. A közös tárgyakon kívül tanítani kell az iskolák felső osztályaiban azokat az ismereteket, amelyek a házi gazdaság, kertgazdaság és a kisebb birtokok mezőgazdaságának észszerű vezetéséhez szükségesek.

Az *ipari* irányú polgári leányiskola a fehérneműk és felső-ruhák szabásán és varrásán kívül kiterjeszkedhetnek különböző nő-ipari munkanemekre, amilyenek pl. a műhímzés, gépi ímzés, csipkeverés, kalapdíszítés s más divatárú- és díszítő-cikkek; továbbá bőr- díszmunkák; kesztyűvarrás és nyakkendőkészítés; montírozás; művirágkészítés. A közös tárgyak tanítására természetesen ezekben az iskolákban is kell figyelmet fordítani. Ebben különböznek a női

szakiskoláktól, amelyekben a szorosabb értelemben vett szakképzés az uralkodó. Nagyon szép keresethez jutnának a szakszerűen képzett nők az otthonukban végzett nőipari munka révén; azonkívül pedig az arra rátermettek önálló üzletet is nyithatnának, amelyet, már asszonyként is vezethetnének. Gyakori eset a nyugati kultúrállamokban, hogy hivatalnokok feleségei is tartanak fenn üzletet, amely érezhetően fokozza a család jövedelmét.

A *kereskedelmi* irányú polgári leányiskola olyképpen szervezendő, hogy a középosztályhoz tartozó leányok, akik nem készülnek főiskolai tanulmányokra, de gazdasági vagy ipari foglalkozásokra minősítő tanulmányokban sem akarnak részesülni, elsajátíthatják a kereskedelmi szakismereteket, hogy bizonyítványuk bizonyos közhivatali, vasúti-, postai- és ipar- vagy kereskedelem-üzleti irodai állások betöltésére jogosítsa őket. Nagy számmal vannak ugyanis a jómódú és művelt családok leányai, akik előreláthatólag sohasem szorulnak kenyérkereső foglalkozásra; tanulásuk célja tehát elsősorban az, hogy általános műveltségre és a természetes élethivatásuk betöltésére szolgáló ismeretekre tegyenek szert. Az a kereskedelmi és közgazdasági tudás pedig, amely a kereskedelmi irányú polgári révén a nők között elterjedne, határozottan javára szolgálna még azoknak a nőknek is, akik házasságra lépve sohasem fognak tisztviselői állást betölteni, „hiszen társadalmunknak egyik nagy baja éppen az, hogy a nők általában véve a gazdálkodási érzék hiányában szűkölködnek, és a család jövedelmét meghaladó költségeikkel akárhányan romlásba viszik családjukat. Egy kis közgazdasági tudás, gyakorlati érzék, produktív munkálkodás és takarékos életmód: erre van szüksége mindenekelőtt társadalmunknak. Éppen ezért nem sürgethetjük eléggé a polgári leányiskolának a jelzett módon való kifejlesztését, még mielőtt a febris gymnasialis a nőnevelés terén is uralkodóvá lesz.”²⁴⁰ A tiszt és vagyonos polgári családok is örömmel küldenek leányaikat a kereskedelmi irányú polgári leányiskolába, miután többnyire az a törekvésük, hogy jómódú üzletemberhez adják feleségül, akik ebben az esetben nagyon jó hasznát vehetik majd az iskolában szerzett gyakorlati háztartási képzésüknek és kereskedelmi ismereteiknek egyaránt. Kereskedelmi szaktudásuknak köszönve nem kerülnek kiszolgáltatott helyzetbe akkor sem, ha férjük beteg lesz, vagy özvegységre jutnak.

A múlt század hetvenes éveiben az indította Trefort minisztert a felső leányiskolák létesítésére, mert a művelt és vagyonos családok részére - a zárdákon és néhány magániskolán kívül - egyáltalában nem volt internátussal kapcsolatos leánynevelő intézet. Az úri családok tehát arra voltak utalva, hogy külföldön neveltessék leányaikat, avagy idegennyelvi nevelőnőkkel taníttassák őket otthon. (A kellő nyelvismerettel bíró, művelt magyar

²⁴⁰ KRAMMER, *Leányoktatásunk, i.m.*, 339.

nevelőnőkben akkoriban még szintén nagy hiány volt.) Molnár Aladár ösztönzésére tehát ennek a tarthatatlan állapotnak akarta elejét venni Trefort az *internátussal egybekapcsolt felső leányiskola* szervezésével.

A leányiskolái internátusokban még jelenleg is nagy a hiány; de nem annyira a felső leányiskolákkal, mint inkább a polgári leányiskolákkal kapcsolatosan. Krammer állítja, hogy vidéki szülők szívesebben taníttatnák leányaikat a *polgári leányiskolában*; de kénytelenek őket felső leány-iskolába adni, mert zárdába nem akarják, állami vagy községi polgári leányiskolával kapcsolatos internátus pedig kevés van. Az is kétségtelen, hogy az egyházi iskolák falai közé is kevésbé kíváncznának a leányok, ha az állami és községi polgári leányiskolák internátussal lennének kapcsolatosak. Így például a más felekezeti leányok valóban csak a megfelelő állami és községi internátusok hiányában kerülnek a zárdába tanulni.

Az egyszerűségre, takarékoságra, gyakorlati érzékre és munka-szeretetre való nevelés nagyon is helyén való társadalmunkban, ahol a nők között nagyon erős hajlandóság mutatkozik a „nagyzolásra, fényűzésre, hiúságra és az ezekkel járó oktalan költsékezésre”. A felső leányiskolába járó vagyonos úri leányok társaságában nagyon könnyen elsajátítják ezeket az emberi gyarlóságokat a kevésbé jómódú leányok is. Nyilvánvaló tehát, hogy magának a társadalomnak rajta kell lenni, hogy a középosztályhoz tartozó vagyontalan leányok inkább a gyakorlati irányú polgári leányiskolában tanuljanak; és azért elengedhetetlen, hogy a polgárral kapcsolatosan a különböző vidékek szükségleteihez képest megfelelő számú internátust szervezzenek.

Abban az időben, amikor a felső leányiskolákat a vagyonos úri családok leányai számára szervezték, szó sem lehetett még arról, hogy úri leány valaha kenyérkereső pályára lépjen. Így tehát az a cél és feladat, amelyet abban az időben a felső leányiskolák elé tűztek, teljesen megfelelt a kor igényeinek. Azóta azonban a viszonyok gyökeresen megváltoztak ebben a társadalmi osztályban is. Kevés az olyan vagyonos úri szülők száma, akik gondos előrelátásból ne törekednének arra, hogy leányaik valamilyen életpályára is jogosító képzésben részesüljenek. Ezért alakult úgy, hogy az úri leányok is *tanítónőképzőt* vagy *felső kereskedelmi iskolát* végeznek, vagy a felső leányiskola után legalább még az *egyéves női kereskedelmi tanfolyamot*.

Fontos lenne tehát, hogy az általános műveltség és a nő természetes élethivatásának szolgálatában álló tárgyak tanítása mellett a felső-leányiskola is bizonyos életpályák betöltésére képesítse a nőket. Át kell alakítani ezeket az iskolákat néhány nagyobb városban *nyolcosztályú reform-középiskolákká*, még pedig az V. osztálytól fogva kettéágazással, hogy az egyik ág a társadalom felsőbb rétegéhez, a műveltek osztályához tartozó vagyonos családok nőnevelési

igényeinek kielégítése mellett egyúttal tisztviselői állások elnyerésére is minősítsen, a másik ág bizonyítványa pedig főiskolai tanulmányokra jogosítsa a nőket. A görög nyelv, és az ábrázoló geometria tárgyakat egyelőre mellőzni kellene a női középiskola tanítástervében. A latin nyelv tanítása pedig az V. osztálytól fogva kerülhetne sorra, még pedig kizárólagosan csak az intézetnek főiskolára jogosító ágában, a másik ágon az angol nyelv lépne a helyébe. Eszerint az egységes leányközépiskolában az I. osztálytól fogva a német, a III. osztálytól a francia, az V.-től kezdve pedig a latin nyelvet (vagy az angolt) tanulnák a növendékek; a többi tárgy pedig - a görög nyelv és az ábrázoló geometria kivételével - a lényegét nem érintő módosítással ugyanaz lehetne, mint a fiú-középiskolában.

Számunkra nagyon érdekes konklúziót tesz Krammer a nőnevelés ügyében, amelyet a jelenlevők a sajtó szerint örömmel és egyetértéssel fogadtak. Azon az állásponton van, hogy a szóbanforgó bifurkációt annál is inkább javasolt, mert „szerencsére nem érkezünk még el a társadalmi átalakulásban addig, hogy a hajadonok kivétel nélkül törekednének kenyérkereső pályára”. A művelt és vagyonos családok körében akadnak még olyan leányok, akik teljesen megnyugszanak abban, hogy a feleség, anya és háziasszony tiszte legyen kizárólagos élethivatásuk. Ők tehát a felső leányiskola IV. osztályának végeztével a felső foknak azt az ágát fogják látogatni, amely a latin helyett az angolt kultiválja; amellet azonban elérhetik azt is, hogy a VIII. osztályból nyert bizonyítványuk bizonyos életpályákra is jogosítsa őket, „de nem is kívánatos, hogy a leány világ hamarosan elárassza a főiskolai tanulmányokon alapuló életpályákat. Örülünk annak, ha minél többen lesznek a reformált felső leányiskolában azok a növendékek, akik az V. osztálytól fogva az iskolának azt az ágát látogatják, amely nem jogosít főiskolai tanulmányokra”. Azért csak hadd maradjon meg a reformált felső leányiskolában a nevelőtanítás egyik irányelvül a jövőben is, hogy a nő természetes élethivatására nevelje a serdülő leányokat.

Tapasztalat szerint, jövedelemmel rendelkező hajadonok nagyobb valószínűséggel mennek férjhez, mint a keresettel nem bíró vagyontalan leányok; éppen azért a természetes élethivatásra való képzésük elengedhetetlen. Még ha a felső leányiskolát végzett és kenyérkereső foglalkozást űző leány pártában marad, javára szolgálhat a háztartási képzettsége; saját háztartást vezethet, mert ha cselédséggel végezteti is a háztartási teendőket, akkor is értenie kell hozzájuk, hogy ne legyen kiszolgáltatva a cselédnek. A háztartási gyakorlatokban való részvétel azonban itt ne legyen kötelező; a szülők döntésére kell bízni. Krammer József meg van győződve, hogy a szülők és a serdülő leányok közül nem sokan fognak felmentést kérni.

Ezek után fölmerülhet még az a kérdés, hogy a középiskolai szervezetű felső leányiskola tanítástervének megállapításában milyen követelményeket támasztanak a női nem testi és lelki sajátosságai, szemben a fiú-középiskolák tanítástervével - veti fel a kérdést Krammer. Ennek részletes tárgyalása helyett az előadó arra hivatkozik, hogy Oroszországban a nők már régóta látogatják az egyetemet és az államférfi, Rumjancev szerint a tudományos pályák különböző köreiből kiváló munkaerőknek bizonyulnak. Különösen a női orvosokra és pedagógusokra igaz, hogy tanújelét adják annak, hogy tudományos munkára való képességük egyenértékű a férfiakéval. Moszkvában már évekkel ezelőtt alapítottak olyan leánygimnáziumot, amely a főgimnáziumok tanítástervét követi. Ezekben az iskolákban a leányok előrehaladása nem marad le a fiúkétól.

Komoly probléma, hogy hazai viszonylatban a leányok hátrányt élveznek, hiszen közülük csak a tehetséges és szorgalmas növendékek kerülnek középiskolába, holott a fiúkat válogatás nélkül szokták iskoláztatni. Krammer kiemeli, hogy a lélektani vizsgálódások eddigi tanulságai arra mutatnak, hogy a két nem lelki képességei között van ugyan árnyalati különbség, de szó sem lehet arról, hogy *a nő lelki tehetsége* az iskolai tanulmányokban csekélyebb értékű lenne, mint a hasonlókorú férfiaké.

Ő is a *Bund für Schulreform* kongresszusának eredményeire hivatkozik, amelyek alapján megállapítható, hogy a két nem lelki tehetségeiben mutatkozó különbség korántsem olyan mértékű, hogy az a tudományos pályákra jogosító leányiskolák tanítástervére döntő befolyással lehetne. Majd rátér három évtizedes saját tanári impresszióira, és hat éves leányiskolái igazgatói működésére, amely szintén azt támasztja alá, észrevehető különbség a lányok és fiúk között csakis a matematikában és a grammatikában mutatkozik a leányok rovására. Viszont ennek a megítélésében nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a fiúk három éven át tanulják a nyelvtant a polgári iskolában, a leányok csak két éven át; szám- és mértanra, valamint mértani rajzra pedig a fiúiskolában heti 6–7 óra esik osztályonként a leányiskolai 3–4, majd pedig heti 2 órával szemben. Különben nyilvánvaló, hogy a két nem tehetségeiben mutatkozó különbségre vonatkozó kutatások még nagyon is kezdetlegesek. Az eddig megállapított eredmények és a saját megfigyelései alapján azonban bízik abban, hogy a további kutatások eredményei nem fogják lényegesen módosítani az eddigi megállapításokat. Másfelől pedig az is vitathatatlan, hogy a nő lelki világának egyes sajátosságaiból, például, hogy nagyobb fokú náluk az érzelem és a szubjektivitás, egyáltalában nem következik, hogy a számukra szervezett iskolákban az értelmi műveletek gyakorlását fokozó és objektív gondolkozást igénylő tárgyak esetleg kevesebb teret kapjanak.

Az előadó szerint nyilvánvaló tehát, hogy a leányiskolák új szervezetének és tanítástervének megállapításában mindenekfelett az illető iskolák célját és feladatát, valamint a nők számára alkalmas életpályák és egyáltalában a női élethivatás követelményeit kell szem előtt tartani. Ellenben a két nem lelki képességeiben mutatkozó különbség inkább csak a tanítás módjára lesz kihatással. Utal még annak a jelentőségére, hogy az új szervezetű felső leányiskolát az arravaló városokban csakis akkor állítsák fel, amikor ugyanott hétosztályú polgári leányiskola már szervezve van. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a nőkérdés helyes megoldása, észszerű irányítása megköveteli, hogy a leányok túlnyomó többsége a hétosztályú polgári leányiskola útján elérhető gyakorlati életpályák felé orientálódjon; de ez csak akkor történhet, ha ezen iskolák átszervezése megtörténik. Azokban a városokban pedig, ahol a lakosok száma nem kívánja meg, hogy kétféle állami vagy községi közép fokú leányiskolát létesítsenek, leghelyesebb lenne az ott esetleg már fennálló felső leányiskolát internátussal egybekapcsolt hétosztályú polgári leányiskolává átalakítani (Trencsén, Máramarosziget, Mezőtúr stb.)

Krammer szerint mindenképpen reformok kellenek, a felső leányiskolák jelenlegi alakjukban teljesen céltalan intézetek. Külön tanulmányt kíván a *női szakiskolák* kérdése, amely szakkörök bevonásával lenne megoldható. Sürgős ez a feladat azért, mert a) közgazdasági és szociális jelentősége van nemcsak annak, hogy a nők fizikai és szellemi energiáját családjuk (és közvetve az állam) javára megfelelően értékesítsék, hanem egyúttal annak is, hogy a nők a rendelkezésükre álló életpályákat arányosan felosszák egymás között.

Ezek a *női ipariskolák* a polgári és a felső leányiskola IV. osztályából vennék föl a diákokat és gyakorlati ipari szakképzésben részesítenék őket, ellentétben az iparirányú polgári leányiskolákkal, amelyek bizonyos határok között a középosztály igényeihez mért általános műveltség követelményeihez is alkalmazkodnak. Eszerint a női ipariskolába azok a szülők fogják küldeni leányaikat, akiknek az a céljuk, hogy a leányok az ipari pályán keressék meg boldogulásukat. A budapesti és esetleg egyik-másik vidéki városi női ipariskola egyúttal szaktanítónőket képezne a polgári és a felső leány-iskolák női kézimunka, illetőleg nőipari tanszékeinek betöltésére; ezért meghatározott számban olyan tanítónőket venne fel, akiknek fogékonyak a szóbanforgó szakképzettség elsajátítására.

Krammer valóban időszérű kérdés taglalásába fogott, amikor a leányoktatás korszerű újjászervezésének elodázhatatlan feladatát vette górcső alá székfoglalójában. A kérdés megvitatására megfelelő társaságot választott arra, hogy az illetékes körökben is figyelmet keltsen és sürgesse a megoldást. Krammer József pozsonyi polgáriskolai igazgató székfoglalója hemzseg az amúgy a kort jellemző, a nőnevelésre vonatkozó ambivalenciától; beszédében

egyaránt megtaláljuk a nőkép romantikus elemekkel tarkított, hagyományos női szerepekről szóló toposzait, de a szakmák megválasztásával kapcsolatban már modernebb, „engedékenyebb” álláspontot képvisel. Miközben a különböző társadalmi rétegek tanulási lehetőségeiben nem lát átjárást, és őszintén reméli, hogy a hajadonok nem törekednek tömegesen kenyérkereső pályára jutni, eközben a történelmi változások tükrében elismeri a tanulás létjogosultságát. Éppúgy fókuszál a háziipari tevékenységek oktatására, mint a négy évtizeddel korábbi Dittes könyvet alapul vett Gyertyánffy-Kiss, de részben a kongresszus hatására belátja, hogy mind a kutatások, mind a külföldi, hazai és még saját tapasztalatai is azt igazolják, hogy a nők bár lehetőségeikben hátrányt szenvednek, de képességeikben nem maradnak alul a fiúkhoz képest. Továbbá hangsúlyozza, hogy Oroszország példaként jár el azzal, hogy ott a nők már régóta látogatják az egyetemet, és kiváló orvos és pedagógus szakemberek kerülnek ki közülük. Noha a világháború kitörése megghiúsította a leányoktatás átszervezését, a nőket különleges *lehetőségekhez* juttatta.

VI. A nő ambivalens hivatása a közgondolkodásban az I. világháború éveiben (1915–1918)

A történelem pikantériája, hogy a nők számára az igai kibontakozás lehetőségét a 20. századi világháborúk hozták meg. Amíg a férfiak harcolni mentek, a nőknek a homefront-on kellett csatát vívniuk. Voltak, akik megfelelő szakképzettség híján betanított munkásként keresték a kenyerüket, volt, akik a csatatéren ápolónőként vagy otthonról küldött, jótékonyági csomagokkal gondoskodtak a katonákról, mint az 1848–1849-es szabadságharc idejében. Vitathatatlan, hogy a háborús esztendők számos nő munkába állását megkönnyítették, felgyorsították. Például a háborúba indult férfi pedagógusok helyét felváltották a tanítónők. Pukánszky utal könyvében arra, hogy ebben az időszakban érdekes kettőség figyelhető meg a közgondolkodásban is a nőképpel kapcsolatban.²⁴¹ Míg egyfelől a munkában, csatatéren helytálló nőket látva átértékelődött, átalakult a hagyományos női szerep, másfelől továbbra is számos ellenzője akadt a modern nőnek, akit szerettek rossz erkölcsű szörnyszülőtként bemutatni,²⁴² vagy egyszerűen tudomást se venni róla.

Ugyancsak ezzel az ambivalenciával találkozunk a *Magyar Nőnevelés* hasábjain is, ahol Imre Sándor régi barátja, a már említett Szász Károly miniszteri osztálytanácsos, jogtudományi doktor ekként ír a nők háborúban betöltött *magasztos* feladatáról: „Kissé furcsa, hogy az úgynevezett feministák éppen most, a háború alatt különös nyomatékkal és türelmetlenséggel hangoztatják azt a nézetem szerint különben is teljesen tarthatatlan felfogást, hogy a nőket az ország dolgainak intézésében a férfiakéval egészen egyenlő jogok illetik meg, mikor az ország dolgának intézése nagyrészen a harcterekre szorult, ahová a nők ugyebár nem is akarják követni, de természetesen nem is követhetik a férfiakat. Azt ma már csak valamennyire is művelt emberek előtt talán fölösleges is hangsúlyozni, hogy a nő egyáltalán nem alsóbbrendű teremtség a férfiaknál; ám kétségtelen az is, hogy úgy testi alkatában, mint lelki mivoltában - egészen más. Ebből az az eltagadhatatlan különbségből következik a női hivatásnak a férfiéval sok tekintetben elütő volta - következik egyrészt például az, hogy a nő nem való katonának s nem volna helyes őt politikai jogokkal felruházni, de következik másrészt az is, hogy a nő hivatása sok tekintetben szebb és magasztosabb, részben nehezebb és fontosabb is a férfiénál.”²⁴³

A Néptanítók lapjának 19. század végi éveit tanulmányozva arra jutottunk, hogy bár Gyertyánffy István húsz éven át szerkesztője volt a lapnak és a nőnevelés egy általa kedvelt

²⁴¹ PUKÁNSZKY, *A nőnevelés évezredei, i.m.*, 141-143.

²⁴² NÓBIK, *A pedagógiai szaksajtó, i.m.*, 70.

²⁴³ SZÁSZ Károly, *Családi nevelés*, Nemzeti Nőnevelés, 1916/1, 1-7, 1.

témának számít, mégsem foglalkozott vele újságja hasábjain. Nóbik Attila hasonló következtetésre jutott, amikor a *Néptanítók lapjának* későbbi feminizmusát vizsgálta. A kutatás során áttekintette a Néptanítók Lapja 1918 előtti évfolyamait. A feminizmussal kapcsolatos írások túlnyomó része 10 éves periódusban, 1904 és 1914 között jelent meg. Ő is azt találta, hogy a téma összességében nem jelent meg tekintélyes terjedelemben a lapban. Mindösszesen két tucat olyan írást talált, amely érintette a feminizmus témakörét. Osztozunk Nóbikkal azon a véleményen, hogy ez akkor és korábban is részben szerkesztői döntés is lehetett. Lapszámok végén megtalálható *Szerkesztői üzenetek* című rovatban Benedek Elek egyik üzenete a következő volt egy kéziratot beküldő szerzőnek: „A feministák téves tanításai ellen való harcban egy rövidke elmefuttatás gyenge fegyver”.²⁴⁴

Az bizonyítható, hogy a feminizmus kérdésével foglalkoztak a néptanítók ebben az időszakban is, különböző előadásokat tartottak és hallgattak, de azonban saját és Nóbik kutatása alapján megállapítható, hogy a Néptanítók Lapja sem a 19. század végén, sem a 20. század elején alig közölt a nőneveléssel, feminizmussal kapcsolatos írásokat. Tehát sem a laikusok, sem a folyóirat célközönsége, a néptanítóság egyre nagyobb részét kitevő tanítónők nem tájékozódhattak innen a női egyenlőség és a választójog érdekében vívott küzdelmeikről, a magyar feminista mozgalmak törekvéseiről. A Néptanítók Lapja ezekben az időszakokban maszkulin térnek bizonyult, ahol például Glücklich Vilma, a *Feministák Egyesülete* ügyvezetőjének kivételével a témához hozzászóló nők általában az adaptációs stratégiát választották.²⁴⁵ Így alapvetően a folyóirat a korszak elfogadott nőképek közvetítésében játszott szerepet, annak ellenére, hogy nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt sem, hogy mindinkább megjelent a sajtóban a női szerzők véleménye is, ahogy a következő részben is látni fogjuk két (újság)író nő bemutatásával.

²⁴⁴ BENEDEK Elek, Szerkesztői üzenetek, Néptanítók Lapja, 1908/13, 16.; id. NÓBIK, *A pedagógiai szaksajtó, i.m.*, 68.

²⁴⁵ NÓBIK, *A pedagógiai szaksajtó, i.m.*, 72.

VI. 1. Perczelné Kozma Flóra nőnevelő és Neményi Erzsébet újságírói tevékenysége
Gyertyánffy István a *Levelek a feminizmus és a nőnevelés kérdése köréből* (1917) című munkája kapcsán

A nők megítélésének ez kettőssége talán jobban érthető, ha kiemeljük, hogy a nő hivatását a korabeli közvélemény ekkor még mindig a keresztény elvekre és régi hagyományok alapján az anyaság, feleség szerep, illetve a „honleányság” mellett a háztartással való foglalatosságban határozta meg. A korábban már említett Ellen Key művei a 20. század első éveiben csak németül voltak elérhetőek, egészen a '20-as évekig, amikor az első fordítások megszülettek. Gondolkodása akkor radikális és újszerű irányt képviselt gyermeknevelésről, szerelemről és házasságról, és végső során a modern nőről. *A jövő nőalakjáról* írt esszéjében jól érzékeltette a különbséget az általa ideálisnak tartott - tökéletesen egyszerű, természetes, képzett, önmagával és a világgal harmóniában élő nő -, és a férfiaknak a nőkről alkotott gyakran irreális női eszménye között. A végső problémát abban látta, hogy a jövő nőideálja a valóságban nem létezik, csak a férfi álmaiban, de a nők megfelelési vágyból mégis megpróbálják az álmokképre szabni magukat.²⁴⁶

Key neve megjelent már életében a magyar sajtóban is, írásai foglalkoztatták a magyar közvéleményt. Ezt igazolja Neményi Ambrus publicista lánya, Neményi Erzsébet újságíró Ellen Keyről németül írt könyve 1904-ből.²⁴⁷ Az író a *Budapesti Napló*, *A Hét* és a *Pester Lloyd* munkatársa volt. Ő írta az első elismerő bírálatot Magyarországon 1901-ben Thomas Mannról. Politikai publicisztikáját és irodalmi kritikáit széles körű műveltség jellemzi. Külön figyelemre méltók feminista cikkei. A kezdeti feminizmus képviselője, Mary Wollstonecraft (1759–1797) követője volt: „Egy alapjában értékes és igazságos eszme felváltódott csörömpölő, lármás frázisokra, amiket most már úton-útfélen árulnak olyanok, akiknek az igazi nőmozgalomhoz semmi közük a világon. Annyira jutottak már, hogy a „feminizmus” valósággal divatos szóvá lett, mint amilyen volt például nemrég a secessió.”²⁴⁸ Tőle származnak az alábbi sorok is: „A mai feminizmus - ki kell végre mondani az igazságot - megrontja a családi életet. Elégedetlenséget teremt, beteg ambíciót, nagyzási lázat és nyughatatlanságot. A leányok lekicsinylik a nő természetadta családi hivatását és az asszonyok otthonukat feláldozzák

²⁴⁶ KEY, Ellen, *Das Weib der Zukunft*. In: *Aus drei Essays von Ellen Key*, Fischer, Berlin, 1905, 10-15.

²⁴⁷ NEMÉNYI Erzsébet, *Ellen Key (Moderne Essays)*, Gose – Tetzlaff, Berlin, 1904.

²⁴⁸ NEMÉNYI Erzsébet, *A feminizmusról (Társadalmi ismeretterjesztő cikkek, genreképek, leírások)*, Új Idők, 16. 1910/1-26, 208.

mindenféle intellektuális foglalkozásnak.”²⁴⁹ Az általa meghatározott hamis feminizmus fogalmát számtalanszor dolgozta fel témaként munkáiban, ahogy Key is.

Történeti érdekesség, hogy Neményi tervezte Key legsikeresebb könyvének korai fordítását is, ugyanis 1905-ben a következő, vonatkozó beszámolót olvashatjuk: „a fordítási jog védelmére Neményi Erzsébet, Ellen Key svéd író nő »Das Jahrhundert des Kindes« című művére jelentette be kizárólagos tulajdonjogát.”²⁵⁰ Mint tudjuk, a terve megghiúsult, elképzelhető, hogy az ez évben Mezei Pál budapesti ügyvéddel kötött házassága vagy az engedélyeztetési procedúra miatt. Utóbbi valószínűsíthető abból a körülményből, hogy Neményi Erzsébet férjhezmenetelét követően is tevékeny tagja maradt a Művészet és Művelődés Nőegyesületnek. Az ő meghívásukra 1906-ban egy kiállítás megnyitón olvasott fel *A nők ügyeiről*. Ebben az évben írt recenziót Ady Endre frissen megjelent kötetéről, az *Új versekről* is *A hét*-nek,²⁵¹ ami azért különösen érdekes momentum, mert Kiss József felelős szerkesztőnek szakmai konfliktusa volt akkoriban a költővel, mégis engedélyezte a megjelenést.

A kritikusok által tehetségesnek tartott Neményi 1908-ban férjét és kisfiát maga után hagyva, tragikusan fiatalon, huszonhét éves korában tüdővészben halt meg.²⁵² Ignotus kritikus Neményi Erzsébet nekrológiájában a következőket írta róla: „A nők társadalmi bátortalanságával függhet össze [...], hogy a nőírók közt nincs elég újságíró”, és mint újságírót a következőképp jellemezte: „friss, mindig kész, a nap dolgain hevülő, az örökkévalóságokat az események csapjára ütő, s okos és józan.”²⁵³

Neményi Erzsébet irodalmi hagyatéka első és egyben utolsó kiadásban két évvel halála után jelent meg; 1910-ben. Előszavában Ágai Adolf méltatja Key első magyar felfedezőjét, akinél Ágai szerint: „természetes, hogy elsőben is a mind sűrűbb hadoszlopokban sorakozó feminizmus szólaltja meg”, ám „egy csöppet sem suffragette, akit elitél, hanem inkább enyhe, méltányos asszony, aki nem akarja megkorrigálni a természet háztartását, nem kijebb tolni azokat a határokat, melyeken túl boldogság nem virul.” Jól látható Neményi Erzsébet és Ellen Key női hivatásról szóló gondolatai egyértelmű hasonlósága. Mindketten úgy tartották: nem

²⁴⁹ NEMÉNYI Erzsébet, *A feminizmusról (Társadalmi ismeretterjesztő cikkek, genreképek, leírások)*, Új Idők, 16. 1910/1-26, 208-210, 208.

²⁵⁰ *Írói és művészeti művek szerzői jogának védelmére szolgáló bejelentések jegyzéke*, Központi értesítő, 1905/72, 1416.

²⁵¹ NEMÉNYI Erzsébet, *Ady Endre: Új versek*, *A hét*, 1906/8, 126.

²⁵² KENYERES Ágnes, *Magyar életrajzi lexikon: 1000-1990*, Budapest, Arcanum, 2001.

²⁵³ BECK András N. E., *mint Neményi Erzsébet*, *Beszélő*, 14. 2009/3, <http://beszelo.c3.hu/cikkek/n-e-mint-nemenyi-erzsebet>, letöltés: 2022. június 20.

érdemes mindent alárendelni az olykor túlhajszolt feminista törekvéseknek; a munka és az anyaság összeegyeztethető.²⁵⁴

Magyarországon a nőnevelés is sokáig a feleség, anya, és gazdasszony szerepre való felkészítésre korlátozódott, és a közvélemény egy része helytelenül a keresztény hagyományokkal példálózva sokáig helytelenítette a nők érettségi vizsgára való bocsátását és egyetemre kerülését is.²⁵⁵ Éppen ezért fontos Neményi Erzsébet szellemi hagyatéka, mert bár a 21. századi ember számára már egyáltalán nem, vagy alig ismert, korai halála után még számos követője akadt. *A nőmozgalom egy kérdéséről* című tanulmányában Perczelné Kozma Flóra szintén elődjét méltatta. A szerző dr. Kenedi Géza cikkére volt kénytelen reflektálni írásával, amely szerint a nők mint anyaságra predesztinált lények oly szerencsétlen testi szervezettel és egészségi viszonyokkal rendelkeznek, amelyek időnként lelki világukban abnormális és diszharmonikus állapotokat szülve, 45 év körül pedig már nagyobb fokú bomlottságot teremtve, alkalmatlanokká teszik őket úgy a kitartó fizikai, mint a logikus és következetes szellemi munkára.²⁵⁶

Perczelné Kozma Flóra korát meghaladva hangsúlyozta, hogy „az egyéniségnél nem az dönt véglegesen, hogy erős-e a szervezet vagy gyenge, férfi-e az illető vagy nő, hanem hogy működő és teremtő-e a benne élő gondolat vagy sem.”²⁵⁷ Perczelné kiállása azért is egyedülálló volt, mert hívő keresztényként egyszerre vallott konzervatív, és reformgondolatokat a nők egyenrangúságával kapcsolatban: „nagyon merész dolog az emberiséget nem szerint két külön kategóriába osztani, és határozottan kimondani, hogy az egyiknek ez, a másiknak pedig amaz a hivatása, lévén a szabad fejlődésre predesztinált egyéniség az egész emberiség számára adva. Ezen isteni törvény alól joggal az asszonyt sem mentheti fel semmiféle emberi határozat.”²⁵⁸ Írásaival és határozott véleményével kivívta Gyertyánffy figyelmét is, aki *Levelek a feminizmus és nőnevelés kérdései köréből* című, Imre Sándor által szerkesztett, 1917-es könyvében méltatta Perczelné Kozma Flóra, nőíró *Felolvasások és közlemények* című könyvét, amely feminizmusát a saját, vonatkozó művei; a „Theano” és „Epilógus” feminizmusához viszonyítja.²⁵⁹

²⁵⁴ *Neményi Erzsébet irodalmi hagyatéka (Porzó előszavával)*, Budapest, Pallas Ny., 1910.

²⁵⁵ KÉRI Katalin, *Hölgyek napernyővel: nők a dualizmus kori Magyarországon, 1867-1914*, Pécs, Pro Pannónia, 2008.

²⁵⁶ *Boldogság: tematikus válogatás Perczelné Kozma Flóra írásaiból*, szerk. Chehadé-Boér Judit, Budapest, Bartók B. Unitárius Egyházközség Perczelné Kozma F. Nőegylete, 2016. 28.

²⁵⁷ u.ott., *Boldogság, i.m.*, 30.

²⁵⁸ u.ott., *Boldogság, i.m.*, 18.

²⁵⁹ A mű két kötetben jelent meg: PERCZELNÉ KOZMA Flóra, *Felolvasások és közlemények a modern vallásbölcsészet és sociológia terén*, Budapest, Pátria, 1908.; PERCZELNÉ KOZMA Flóra, *Felolvasások és közlemények. 2. köt.*, 1909-1915, Ipolyság, Neumann Ny., 1915.

Perczelné neve ugyancsak nem sokat mondhat azoknak, akik nem szakmabeliek, mint például Szász Adrienne teológus, aki 1998-ban őt választotta szakdolgozata témájául, vagy A Bartók Béla Unitárius Egyházközség Nőegylete, amely a nevét viseli. Munkásságát és életének fontos állomásait az alábbiakban az ő írásaikra támaszkodva végezzük el.²⁶⁰

Kozma Flóra 1864-ben született Kozma Ferenc és Domokos Judit gyermeként. Apja hosszasan harcolt a szabadságharcban, majd bujdosni kényszerült a Fejér megyei Baracsán, ahol feleségül vette egy ottani földbirtokos lányát, Domokos Juditot, majd országosan ismert és elismert személyiség lett a lótenyésztéssel. Nevéhez kötődik a bábolnai, kishéri, mezőhegyesi, fogarasi ménesek kitenyésztése, a szakemberek kiképzése. Férje felmenői, a bonyhádi Perczel-család nemzedékeinek ágaival számtalan neves személyiséggel gazdagította nemzetünket. Akadtak köztük királyhű-konzervatív, liberális, és republikánus szemléletű politikusok egyaránt, de Vörösmarty Mihály műzsája, Perczel Etelka is innen származott. Flóra férje, Perczel Ferenc is ebből a családból származott, aki nyolc évvel volt idősebb Flóránál, akivel annak huszadik születésnapján, 1884 június 22-én kötött házasságot, és négy leánygyermekük született.

1893-ban csatlakozott családjával együtt az Unitárius Egyházhoz, és annak legaktívabb tagjai közé tartozott. 1901-től a budapesti Dávid Ferenc Egylet alelnökévé nevezték ki, majd 1902 és 1909 között a kéthavonta megjelenő *Nők Világa* folyóirat fő munkatársaként és szerkesztőjeként számos újságcikk és felolvasás szerzője volt. Az 1910-ben létrejött Unitárius Nők Országos Szövetségének fővárosi elnökeként, valamint számos társadalmi és érdekvédő szervezet vezetőségi tagjaként, a felekezeti és nemzetközi kapcsolatok feltétlen híveként, fáradhatatlanul ontotta magából a nyilvános felolvasásra, a legkülönbözőbb egyházi vagy világi lapokban való közlésre szánt, időnként prófétai szellemiségű esszéket, máskor tudományos igényű, recenzió jellegű írásokat. Miközben elkötelezte magát a női emancipációért folytatott harcban, Neményi Erzsébethez és Gyertyánffy Istvánhoz hasonlóan elkerülte a *szélsőséges feministává* válást.

Kozma Flóra 1914 januárjában hosszú betegség után veszítette el az őt mindenben folyamatosan támogató, és családjának tisztességes, polgári életszínvonalat biztosító férjét. Ekkor rendszeres jövedelemforrás nélkül, egyedül maradt négy lányával. Helyzetét nem segítette, hogy bár pacifistaként cikkeivel küzdött ellene, de hamarosan kitört az első

²⁶⁰ SZÁSZ Adrienne, *Perczelné Kozma Flóra élete és egyházi munkássága (szakdolgozat)*, Egyetemi Fokú Protestáns Teológiai Intézet Unitárius fakultása, Kolozsvár, 1998, <http://missziohaz.hu/Noegylet/wp-content/uploads/2015/02/SzaszAdrienne-PerczelnKozmaFlora-elete-munkassaga.pdf>, letöltés: 2022. június 20.; CHEHADÉ-BOÉR Judit, *Ki volt P. Kozma Flóra?* = Perczelné Kozma Flóra Nőegylet – A Bartók Béla Unitárius Egyházközség Nőegyletének honlapja, http://missziohaz.hu/Noegylet/?page_id=774, letöltés: 2022. június 20.

világháború. Ötven éves korára már sokat betegeskedett, de a tragédiák ellenére is tartotta magát, nem panaszkodott.

Rendszeresen kijárt a Kerepesi (ma Fiumei úti sírkert) temetőbe férje sírjához, és közben sok, számára ismeretlen és elhanyagolt sírt is gondozott. Egy városi anekdota is közszájon forog, amely jótékony tevékenységéről, nemzetnevelő szerepéről ad tanúbizonyságot. Egy alkalommal szóba elegyedett a temetőben egy szerény anyagi körülmények között élő emberrel, aki a legtehetősebb sírokról levette a virágokat, és rátette a kopár nyughelyekre, így próbálva "orvosolni" az általa vélt társadalmi igazságtalanságokat. Kozma Flóra rendszeres találkozásai során megértette vele azt az ő általa vélt jézusi igazságot, hogy „a mások iránti szeretetnek halálunkat is túlélő érzete biztosítja számunkra az örök létezését.”²⁶¹ A találkozás neki is segített a férje elvesztésével járó gyászfeldolgozásban.

Írásait két vaskos kötetben jelentette meg 1908-ban és 1915-ben. Az utóbbi kiadvány bevételeit az első világháborúban megvakult katonák megsegítésére ajánlotta fel. A háborús idők alatt mind kevesebbet írt, inkább a kiszolgáltatott embertársai védelmében tevékenykedett. Például prostitúcióra kényszerített lányok megmentésén munkálkodott, vagy meleg térdvédőket varrt a fronton harcoló katonáknak. Női imakönyvet terjesztett *Szívemet hozzád emelem* címmel, melyet összeállítója, dr. Boros György püspök neki ajánlott. Trianon után, 1922-ben megszervezte a budapesti Unitárius Nőközösséget és Kis Bibliát állított össze kisiskolások számára. Élete végéig másokért dolgozott, 1925-ben tüdőgyulladásban hunyt el.²⁶²

Halála után hozzávetőleg tíz évig még élt Kozma Flóra példája. 1927-ben alakult meg a Perczelné Kozma Flóra Leányegyesület, és 1929-ben róla nevezték el a magyarkúti leányotthont. 1935-ben, halálának tizedik évfordulóján emlékünnepelet tartottak tiszteletére a Rákos-utcai (ma: Hőgyes-utcai) misszió-házi templomban. Később legkisebb lánya, az 1964-ben elhunyt Perczel Olga, egyedülálló nők befogadására ajánlotta fel végrendeletében a baracskai református egyháznak családi házukat, kívánsága azonban nem teljesült.

Nem túlzás állítani, hogy Kozma Flóra apostolává vált választott egyházának, és ha az nem is felejtkezett el róla teljesen, de sokak szerint semmit sem tesz emlékének fenntartásáért, időtálló eszméinek terjesztéséért. A nevét viselő Nőegylet elkötelezett tagjai ezért tűzték ki egyik céljuknak, hogy havi önképzőköri összejöveteleiken felolvasással, kommentálva írásait emlékezzenek meg Kozma Flóráról. Például az erkölcs, a szociális munka, a feminizmus, a nők

²⁶¹ CHEHADÉ-BOÉR Judit (é. n.), *Ki volt P. Kozma Flóra?* = Perczelné Kozma Flóra Nőegylet. A Bartók Béla Unitárius Egyházközség Nőegyletének honlapja. (blogbejegyzés). http://missziohaz.hu/Noegylet/?page_id=774., letöltés: 2022. június 20.

²⁶² *Rövid leírás Perczelné Kozma Flóráról*, Nemzeti Örökség Intézet honlapja, http://intezet.nori.gov.hu/nemzeti-sirkert/perczelne_kozma_flora/, letöltés: 2022. június 20.

és az egyház, a divat és az egyetemes béke témakörében idézték fel gondolatait, és vetették össze saját 21. századi tapasztalataikkal. Elindítottak egy Flóra-füzetek című időszakos kiadványt is, amelynek első száma a Perczelné Kozma Flóra és a *Nyitottság*, második a *Boldogság* alcímet viseli.

Egész életében arra törekedett, hogy írásain, szónoklatain és személyes példáján keresztül, kezdve a saját lányaival, nem formálisan, hanem tudatosan erényes és erkölcsi személyiségeket, neveljen, védje őket attól, hogy rossz útra térjenek, segítse őket, ha bajba jutnak, biztosítsa számukra a tanulás, munka és szabad párválasztás lehetőségét, ahol kiteljesedhetnek maguk és mások szolgálatában.

Írásunkban a továbbiakban a Perczelné könyvére reflektáló *Levelek a feminizmus és a nőnevelés kérdése köréből* című művére fókuszálunk, amely a korábbi nőnevelési munkák sikere után a Magyar Pedagógiai Társaság könyvtárának második köteteként jelent meg. Gyertyánffy és Perczelné szakmai kapcsolatára és nézeteik rokonságára a pedagógus a „*Levelek*” -ben tér ki.²⁶³ Teljes mértékben egyetértett a nőíróval abban, hogy nőneveléssel és a feminizmus térhódításával kapcsolatos gondolataik nem ellentétben állnak, hanem csak árnyalatnyi különbségek merülnek fel köztük. Bár a pedagógus tartotta magát a nők egyenjogúságával kapcsolatban számos diszkriminatív, és napjainkra megcáfolt megállapításhoz, legfőbb érdemei közé tartozott, hogy harcolt a nők mindazon életpályákra történő felkészítéséért, amelyek eddig a köznevelésben csak a férfiak számára voltak elérhetőek. Ezzel párhuzamosan azonban végig kiállt azon radikális elképzelése mellett is, hogy a nők képzésének továbbra is a családi életre felkészítő, de minden eddiginél pedagógiailag átgondoltabb oktatásnak kell lennie. Nem javasolta továbbá a nők tudományos életpályára való áttérését, hivatkozva a "női természet" sajátosságainak, testi-lelki organizmusainak figyelembevételére, amelyek átlépésére a nő hosszú távon sem biológiailag sem társadalmilag nem lehet alkalmas.

Gyertyánffy István Perczelné könyvének fejtegetései és saját tapasztalata alapján a feminizmusnak kétféle formáját különböztette meg.²⁶⁴ Az egyik csoport hívei amellet, hogy saját életkörükből teljes mértékben betöltik a nekik szánt feladatokat (anyai és feleség szerep), altruisztikus törekvéseiket kibontakoztathatják még a szociális élet és hazai közügyek egyéb területein is, amelyek összhangban vannak egy művelt, lelkes és önérzetes magyar nő számára hozzáférhető tevékenységi körrel. A pedagógus ennek a formának az őszinte híve, ezt tartja

²⁶³ GYERTYÁNFFY István, *Levelek a feminizmus és nőnevelés kérdése köréből*, Budapest, Lampel, 1917.

²⁶⁴ Nyilvánvaló, hogy a feminizmus kifejezés jelentése ebben az időszakban is és máskor is nagyon széles spektrumon mozgott, ezért nagyon sarkos Gyertyánffy kétféle csoportosítása.

valódi feminizmusnak, ahogy Perczelné Kozma Flóra és Neményi Erzsébet is ennek volt lelkes képviselője.

Ezzel ellentétben a feminizmus másik fajtája, amelyet Gyertyánffy elképzelése szerint a külsőségek, a szereplési vágy jellemez. A harcias feminizmusnak a követői azok az „erősen férfias természetű” ambiciózus nők, akik nem elégednek meg azzal, hogy a férfiak kiváltságába tartozó munkaköröket elhódítják, hanem a női szavazati jog és a parlamenti képviselői státuszért is harcba szállnak. Ezen a ponton eltérést tapasztalhatunk Gyertyánffy és Perczelné között, hiszen a Gyertyánffy által elutasított *női szavazati jog* benne foglalhatik a feminizmus minden ágának munkaprogramjában, így az amúgy harcias feminizmus ellen tiltakozó Perczelnénél is megtalálható. A pedagógus szerint a szavazati jog semmiképpen nem képezheti a valódi feminizmus lényegét, amelynek gondolatrendszere alig különbözik az övétől, így a Theano-pedagógiájától: „A valódi feminizmusnak, lényegesebb, nemcsak eszményi, hanem gyakorlati szempontból is magasabb rendű céljai kell, hogy legyenek annál, hogy: legyen-e a nőknek képviselőválasztási joguk vagy ne legyen. Mindezekből azt következtetem, hogy ez az ily érdelemben vett feminizmus nemcsak igen jól beilleszthető, hanem határozottan be is illesztendő a magyar nemzeti nevelés céljainak a rendszerébe.”²⁶⁵

Imre Sándor a könyvet megjelenése évében méltatta a Magyar Pedagógia hasábjain. Imre Sándor recenzióját azért is tartjuk fontosnak, mert a papírra vetett betűk mögött nem csak Gyertyánffy, hanem saját eszméi is megmutatkoznak. A recensens az alapgondolatot abban látja, hogy a nevelés legfőbb feladata a *családi életre való előkészítés*, amelyet más könyvekben is megfogalmazott, de jelen esetben az eddigi fejtegetéseit kiegészíti. Az egész nevelésben az *akarathajlesztését* és az *önállóságra való előkészítést* tartja a legfontosabbnak, mert csak így válhatnak a nők *az élet hadiszolgálatára alkalmassá*. Ezért az iskolai nevelés rendeltetését így foglalja össze: „a férfi jellemekkel versenyre kelni tudó, szilárd akaratú és erkölcsi önállóság elsajátítása”. Ezt azonban gátolja a mai iskolákban gyakori, külső kényszer és a külsőségek hajszolása; ennek az eredménye „nem lehet egyéb, mint erkölcsi és szellemi bénaság, ügyefogyottság és erkölcsi önállóságra való képtelenség”. Szükséges, hogy az iskolák vezetői is engedjék a tanító személyzetet önállóan dolgozni, mert csak a kellő rend és kellő szabadság okos egyensúlyban tartása esetén lehetséges a pedagógiai szempontból kifogástalan, valóban etikai értékű iskolai nevelés megteremtése. Szükséges, hogy okos, nevelői szellem töltse el a családot is, mert enélkül a *nők nevelése idomtalan* válik. E gondolat fonalán halad Gyertyánffy, aki *a család szelleméről, a férjnek nevére való nevelő hatásáról* és részletesen szól

²⁶⁵ GYERTYÁNFFY, *Levelek...*, 17.

a *cselédkérdés*ről is. A cselédekről pusztán azért beszél, mert nekik sokszor nagy részük van a gyermekek nevelésében. Gyertyánffy tiltakozik az ellen, hogy munkája *valamely tudományos jelleggel bíró értekezés avagy tanulmány* akarna lenni; a baráti levélnek egészen közvetlen formájában leírt, de mégis határozottan rendezett gondolatok sorozata. Tisztán érezhető, hogy a szerzőt sokat foglalkoztatja a feminizmus, és pedig nemcsak az általa adott tágabb értelmezésben, hanem abban a szűkebb, politikai értelmében is, amely ellen meggyőződéses, bár szelíd küzdelmet is folytat. Különösen a választói jognak a nőkre való kiterjesztését helyteleníti, mert ezt a törekvést *a női hiúsággal és hatalomvágygal* hozza összefüggésbe.

Imre véleménye ezen a ponton radikálisan eltér mesterétől, nem női hóbortként értelmezi a nők politikai ambícióit, hiszen „bizonyára vannak, akiket ez a gyanú méltán ér, de az egész mozgalmat ez éppen nem híven jellemzi s ha - amint a 98–99. lapokon a szerző is elsorolja - a nők munkája már olyan tág térhez jutott és ezután még tágabbhoz jut, eleve elgondolhatjuk, hogy a nők politikai törekvései nagyon megerősödnek anélkül, hogy ebben több hiúság és nagyobb hatalomvágy jelentkeznék, mint a férfiak politikai mozgalmaiban. Az egész női mozgalmat, annak irányeszméit, eddigi eredményeit, vezetőinek tudatos és kitartó munkáját, a különféle árnyalatú egyesületeknek a közéleti nagy kérdések megvitatásában és megoldásában való szerepét nemzetünk helyzetének, szükségleteinek a szempontjából kell megítélnünk. S ekkor, bármily szomorúan gondoljunk is a családi élet átalakulására, mégis kénytelenek vagyunk bevallani, hogy a társadalom egyik rétegének a leányait sem elég ma már pusztán a családi életre készíteni elő. Napjainkban sok-sok nő, éppen a *művelt családok* leányai és asszonyai közül, érzi a nyomasztó súlyát annak, hogy a mostani nemzedéket csak olyan hivatásra nevelték, melynek a betöltése nem az ő egyéni akaratukon fordul meg. Ámbár itt vissza kell térnünk a szerzőhöz s igazat adnunk neki abban, hogy igazában erre, a családi életre sem neveltük a lányokat. T. i. a nagy sokaságot. - Ezek a megjegyzések azonban nem érintik ennek a nemes aggodalomtól szült könyvnek azt az érdemét, hogy tanulságos olvasmány azoknak is, akik egy s más dolgot másként látnak. Gyertyánffy Istvánnak mindenik írása, ez a legutóbbi is, tele van az életet elevenen szemlélő, az iskola sikerének feltételeibe mélyen belátó, sokat tapasztalt és elmélkedő férfiú serkentő gondolataival.”²⁶⁶

²⁶⁶ IMRE SÁNDOR, *Gyertyánffy István: Levelek a feminizmus és nőnevelés kérdései köréből*, Magyar Pedagógia 26. 1917, 348-350.

VI. 2. A reformpedagógia aspektusai Gyertyánffy Istvánnál

„Az elmélet által elősegített gyakorlat... mindig újabb gazdag és jól értékesíthető tapasztalati anyaggal fogja elláthatni az elméletet”²⁶⁷

Gyertyánffy tapasztalati útkeresésének első nyomai már élete első éveiben is megmutatkoztak. Naplójában beszámol arról, hogy már kisgyerekként is nagyon szeretett iskolába járni, még annak ellenére is, hogy a „módszer [...] magoltató, a fegyelem pedig brutális” volt.²⁶⁸ Későbbi kortársai is úgy vélték, hogy Perczelnéhez hasonlóan Gyertyánffy István is a gyakorlat embere volt. Azonban ez nem azt jelenti, hogy nem volt érzéke az elmélethez, hanem azt, hogy tiltakozott minden olyan teória ellen, amely a világgal és valósággal elvesztette a kapcsolatot. Szerinte minden esetben a tapasztalatból kell az elméletet levezetni. Az elmélet és gyakorlat értékét velősen fejezte ki: „Barátom Plátó, barátom Aristoteles is, de legközelebbi barátom az öntapasztalat és az öngondolkodás.”²⁶⁹

Hozzáállásával csaknem fél évszázaddal megelőzte Ellen Keyt, aki szerint „Az elszigetelt reformok semmit sem érnek ... Özönvíznek kell következni a pedagógiában, és akkor csak Montaigne-t Rousseau-t, Spencert és az új gyermekpszichológiai irodalmat szabad majd a bárkába bevinni.” Ugyancsak ő az, aki az általa elképzelt „álmiskolát” szellemi étteremnek festi le, ahol a gyerekek szabadon választhatnak az érdekes, izgalmas tanulnivalók között.²⁷⁰

Tanítványait könnyen megnyerte magának és a tudománynak természetközeli látásmódjával. Diákjaihoz koruknak megfelelően közelített, tanítását inspiratívvá tette, miközben ragaszkodott a realitáshoz. Oktatási módszerének fókuszában rousseau-i természetközelség és a későbbi reformpedagógiára jellemző nyitottság állt. Szerette a természetet és azt tanította diákjainak, hogy azok törvényeinek megismerése megoldást jelenthet sok kérdésükre. Gyakran történt olyan is, hogy diákjaival együtt bejárta Székelyudvarhely környékét, miközben tanulmányozták a növény- és állatvilágot. Otthonában is számtalan növény kapott helyet, kedvenc elfoglaltságai közé tartozott azok gondozása. Zenekedvelő volt, ebben is hasonlított a jövődő, reformpedagógiával karöltve hazánkban is teret nyert életreform-mozgalmak művészetpártolóihoz.²⁷¹ Klasszikus darabokat játszott,

²⁶⁷ GYERTYÁNFFY, *Epilógus*, i.m., 84-85.

²⁶⁸ Gyertyánffy István *naplójegyzetei*, OSZK, Kt, fol Hung 2253/1, 11.

²⁶⁹ GYERTYÁNFFY István, *Az ellenzéki szellem az iskolában*, Budapest, Egyet. Ny., 1876. 4.

²⁷⁰ ELLEN KEY, *A gyermek évszázada*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1976, 145.; id. PUKÁNSZKY Béla, *A tizenkilencedik század gyermekfelfogása*, Iskolakultúra 2002/2, 28.14-29.

²⁷¹ Erről bővebben lásd: *Rejtett történetek: az életreform-mozgalmak és a művészetek*, szerk. NÉMETH András, Ehrenhard SKIERA, Budapest, Műcsarnok, 2018.

fuvolázott, diákjai körében énekkart szervezett, amelyet ő vezetett.²⁷² Nem volt tehát meglepő, hogy amikor leköszönt gimnáziumi posztjáról, a gyulafehérvári püspök szívhez szóló levélben búcsúzott tőle: „Vajha mindegyik gymnasiumhoz egy Gyertyánffyt tehetnék!”²⁷³

Pedagógiai nézeteire nagy hatással voltak a Svájcban és Németországban tett tanulmányútjának tapasztalatai. Személyesen Eötvös József küldte nyugatra a pedagógust 1869-ben, hogy megvizsgálja a népiskolák ottani helyzetét, és információkat gyűjtsön. Gyertyánffy mély elragadtatással tért haza útjáról, leginkább a svájci népoktatási rendszer, a népiskolák és tanítóképzők derűs légköre, és a kézimunka- és műhelyoktatás fejlettsége varázsolta el. Ez utóbbi alapos szervezettségét és nevelő hatását tartotta legtöbbször. Németországban megismerkedett Diesterweggel, és szemináriumával. Az erkölcsi nevelés kérdése kapcsán, Diesterweg-hez, és Perczelnéhez hasonlóan az „erkölcsi önállóságot és öntudatosságot” helyezte előtérbe. Nézeteiben is előbbi, illetve Comeniust, Pestalozzit és Dittest követte, anélkül, hogy olyan izmusok szűklátókörű hívévé vált volna, mint a herbartizmus, zillerizmus, fröbelizmus, liberalizmus. Egyik példakép rendszerét sem vette, és ültette át gyakorlatába egy az egyben, de a rá ható irányzatok között következetesen válogatott, és azok hazai megvalósításán munkálkodott.²⁷⁴

A reformpedagógiával kapcsolatban ő is óvatos volt, alapvetően veszélyt látott bennünk, amely nem a reformok létjogosultságáról, hanem az elhamarkodott döntésekről szólt. Megrémült attól, hogy az „ifjú Pedológia” hadat üzen a „régii Pedológiának”: „Csoda-e aztán, ha az a szegény tanító vagy tanár elvégre is beleszédülve az elméleteknek ebbe a kaoszába, végre is kénytelen így kiáltani fel: Ó, jaj nekem! Mind az a tudományom, amit eddigelé oly nagy bajjal, fáradsággal gyűjtöttem, most már úgy látszik, nem ér semmit.”²⁷⁵

Imréhez hasonlóan ő is a gyakorlat, mérések és objektív vizsgálatok híve, és nem hisz abban, hogy a nevelési gyakorlatnak jót tennének megalapozatlan változtatások: „Az elmélet csak világítani akarjon, de ne vakítson. Támogasson a járásban, de ne akadályozzon; segítsen a haladni akarásban, de ne bénítsen. Az elmélet által elősegített gyakorlat... mindig újabb gazdag és jól értékesíthető tapasztalati anyaggal fogja elláthatni az elméletet.”²⁷⁶ A pedagógus belátja, hogy szükség van újításra, de lassítaná a folyamatot, és apránként vezetné be. A

²⁷² DOMBI Alice, *Gyertyánffy István nevelői működése, a Theano-pedagógia = A XIX. századi magyar pedagógusok a polgárosodásért*, szerk. DOMBI Alice, OLÁH János, Gyula, APC-Stúdió, 2003. 163-172.

²⁷³ ROHN József, *Gyertyánffy István*, Magyar Pedagógiai Szemle, 1889/5, 143.

²⁷⁴ DRÖPPÁNNÉ DEBRECZENI Éva, *Gyertyánffy István*, Budapest, Budapest, OPKM, 2003, 17-18.

²⁷⁵ GYERTYÁNFFY István, *Epilógus a Theanohoz: gondolatok a Theano-nevelési eszmék gyakorlati megvalósításáról*, Budapest, Lampel, 1916.

²⁷⁶ GYERTYÁNFFY, *Epilógus, i.m.*, 84-85.

gyermektanulmányozást ő is nagyon fontosnak tartja, de helyét elsősorban az óvodában jelöli ki.

VI. 3. A *Theano*-nevelés a két pedagógus kapcsolatának és a Gyertyánffy-napló vonatkozásában²⁷⁷

Gyertyánffy ugyancsak kevésbé ismert, de figyelemreméltó, az általa ideálisnak tartott nőképpel foglalkozó munkájára Dombi Alice hívta fel a figyelmet. A *Theano* „nagyon jól rámutat a rendkívül nyitott, minden nevelési kérdés iránt fogékony ember gondolkozásmódjára.”²⁷⁸ Előre bocsátjuk, hogy bár időrendben a *Theano* megelőzi a „Leveleket” -et, de mivel legkomplexebb képet ebben az életrajzi művében fejtette ki, a *Theano* nem csupán pedagógiai vagy nőnevelési munkásságának kivételes eleme, hanem a dolgozatunk fő sodorában felvázolt mikrotörténeti megközelítés létjogosultságának legszínesebb bizonyítéka.

A theanoi gondolattal akkor találkozott legelőször, amikor az 1860-as években lefordította a művet. Már ekkor lejegyzí gondolatait, és élet-és –jellemrajzot is készít egy magyar Theanóról. Mintha egész életén keresztül ezt az ideát érlelte volna, hiszen bő hatvan évvel később megírja az *Epilógust* is, amely a theanoi eszmék gyakorlati megvalósításáról szól.

Már nagyon korán, az 1860-as években elkezdi foglalkozni a témával, rövid elmélkedést követően abbahagyja, és évtizedekig nem tér vissza hozzá. A jelenséget szemléltetésen leírja a *Theano* bevezetőjében egy kidolgozott metaforában: „Életének legdrágább emlékei: az édesek a keserűekkel, a fájókkal vegyesen. Egy ládába zárva őrzi azokat. Rajta ül már régtől fogva és nem tudja, hogy mittevő legyen velök. Beledobja talán ezeket is a hullámokba a többi után? Ne még! Nem tud' megválni tőlük! De felnyitni sem meri. Felbontogatni s napfényt bocsátani ezekre a megfakult papírnyalábokra: hisz ez szentségtörés! Olyan, mint a sírbontogatás, exhumálás! Nem! Erre nem érzi képesnek magát! Így ül évek hosszú során át a leveles ládáján s haladnak együtt szép csendesen a Nirvana felé. Ekkor véletlenül összetalálkozik egy másik hajóval. Ez is olyan vihartépte, rozoga bárka, minő az övé. Egy régi ismerőse ül rajta, kivel életüknek egy, bár rövid, de küzdelmes korszakát vívták volt meg együtt a saját szülőföldjükön. « Jer át a hajómra! Ülj le mellém ide, e ládára, hadd beszéljünk kissé a régmúlt időkről! »És

²⁷⁷ A fejezet a következő tanulmány kibővített, átdolgozott változata: SZÜTS-NOVÁK Rita, *A nőnevelés és feminizmus dilemmája Gyertyánffy István pedagógiájában = Tantárgy-pedagógiai kaleidoszkóp: 2021 - Pedagógiai, neveléstudományi és szakmódszertani tanulmányok*, szerk. MEDOVARSZKI, István, Békéscsaba, Magánkiadás, 2021, 15-29.

²⁷⁸ DOMBI Alice, *Gyertyánffy István nevelői működése, a Theano-pedagógia = A XIX. századi magyar pedagógusok a polgárosodásért*, szerk. Dombi Alice, Oláh János, Gyula, APC-Stúdió, 2003, 163-172, 166.

beszélgettek sokat és hosszasan! Régi ismerőseik, barátaik életéből a legszebb filmeket vetítették lelkük camera obscurájából emlékezetük ponyváira. Némelyet ezek közül a leveles láda rejtekeiből kellett előkeresniök. « Csak egy-két fakult levelet még, a mi régi kedves ismerőseink emlékének felújításául!» Ennek nem lehetett ellentállni. « Ugy-e, van ott még sok, ezekhez hasonló, a láda rejtekeiben? »²⁷⁹

A nőnevelési témához való visszatérését nem csak a nőképben bekövetkező társadalmi változások indokolják, hanem az ösztönző szakmai kapcsolatok, például Gyertyánffy és Imre Sándor a könyv megjelenési idejére kibontakozó barátsága, amely kétségkívül nem a túl gyakori találkozások, hanem az aktuálisan megjelent, egymásnak küldött, dedikált könyvek megosztásának és levélváltásaik hatására vált egyre szorosabbá.

Eleinte, az 1910-es években Imre Sándor, mint a *Magyar Pedagógia* folyóirat szerkesztője kereste fel az idős pedagógust, főként, hogy a folyóiratba publikációt (pl. Eötvös Józsefről és a Pedagógium megállapításáról)²⁸⁰ vagy előadást kérjen tőle a *Magyar Pedagógiai Társaság* ülésére. A korai levelek leginkább logisztikai adatokat (mikor jelenik meg az adott írás, miért késik a publikálás) tartalmaztak, és szigorúan alá-felé rendelt hierarchikus viszonyról árulkodtak az ekkor már nyugalmazott igazgató javára. Kapcsolatuk akkor válik igazán baráti, amikor Imre Sándor lesz a Pedagógium igazgatója. Az áttörést a Theano-kötet megküldése jelentette, amelyhez Gyertyánffy már hosszabb kísérő levelet is mellékel, így annak „rendkívül lekötelező sorait” olvashatta Imre. Aki pedig viszontválaszában nagy elismeréssel nyilatkozott a Theano-ról és mesteréről is: „A munkát nagy jelentőségűnek tartom több tekintetben; egészen tárgyiasan nézve is abból a szempontból, hogy egyrészt általános neveléstörténeti adalék, másrészt pedig olyan nevezetes intézményünk – a Paedagogium– első igazgatójának lelki fejlődésébe nyit bepillantást. Személyes tekintetben meg mélyen megható az anya emlékének ez a nemes felújítása. Vajha meglenne teljes hatása – éppen mostani szomorú életünkben, amikor igazán a nőktől kell várnunk belső megerősödésünket! Bennem e kötet elolvasása nagyon sok gondolatot ébresztett. Ezek közül csak azt említem fel, hogy nagyon kívánatos volna a láthatóan gazdag levélgyűjteménynek a magyar neveléstörténet számára való értékesítése.”²⁸¹

Imre Sándor leveléből tehát kiolvasható az a szubjektív, de szakami alapokon nyugvó igény–amelyet dolgozatunk módszerének és tartalmának kidolgozásával mi is megcéloztunk, - hogy az egodokumentumok; levelek, naplók hermeneutikai feldolgozásával a neveléstörténet-

²⁷⁹ GYERTYÁNFFY, *Theano*, 1915, 5-6.

²⁸⁰ GYERTYÁNFFY István, *A paedagogium: adatok múltjának ismeretéhez*, Budapest, Franklin, 1913.

²⁸¹ Imre Sándor Gyertyánffy Istvánnak, Kolozsvár, 1915. augusztus 4., fol 4.,2., OSZK Kt, Levelestár.

írás továbbfejleszthető és továbbfejlesztendő. Az alábbiakban mintegy lehetséges Theano-értelmezést, árnyaljuk a képet az egodokumentumokból nyert adatainkkal.

Gyertyánffy már korai éveiben inspiálták az önálló, intelligens nők, köztük leginkább édesanyja. Kovács Cecília, aki bár sohasem vált el, de mivel férje elhagyta a családját, az asszony, hogy fenntartsa két gyermekét, kézimunka iskolát vezetett. Anyja gondoskodó szeretete és nővére szorgalma és kitartása sokat jelentett Gyertyánffy István nőkről alkotott képének kialakításában.²⁸² Anyja gyermekeinek nevelésére nagy gondot fordított, Gyertyánffy István Tarcsafalván, gróf Pálffy Dénes fiai mellett tanulta meg az elemi ismereteket, és rövid időn belül Kovács Antal nevelő felügyelete alatt mestere is lett nekik. Gimnáziumi tanulmányait később Székelyudvarhelyen végezte. A család anyagi gondjai miatt, az 1853-as sikeres érettségi után kisebb kitérőt tett a kolozsvári orvos-sebész főiskolára, ahol azonban a kórházi rossz állapotok és a boncolás elvették kedvét a pályától. Ebben az időben ismerte meg másik női ideálját, amikor a Bornemissza családnál segédnevelőként kezdett tevékenykedni. A „nagyműveltségű és rendkívül energikus úrinő”, a báróné volt rá nagy hatással, hiszen miközben lenyűgözte Gyertyánffyt intellektusával, az asszony férje folyamatos távollétében kormányozta a család ügyeit, nem kis időt és energiát fordítva a gyermekek taníttatására.²⁸³

A Theano tulajdonképpen a Christoph Martin Wieland (1733–1813) a német felvilágosodás és rokokó költője, - írója művének a *Die Pythagorischen Frauen* című értekezését vette alapul. A mű eredeti példánya megtalálható az Országos Széchényi Könyvtárban, amely azon tizenhárom ezer kötet egyike volt, amellyel Széchényi Ferenc megalapította nemzeti könyvtárunkat.²⁸⁴ A történet szerint Theano a görög Püthagorasz filozófus-matematikusnak volt a felesége, és mintegy megtestesült Pygmalion-effektus; legjobb tanítványává is vált. Wieland munkájához mi sem szolgálhatott volna jobb forrásnak, mint Theano fennmaradt levelei, amelyek barátnőinek szóltak. A kéziratokat Aldus Manutius (1449–1515) 1499-ben Velencében publikálta, ezt használta Wieland értekezéséhez. Theano a lelkiismeretes, gondos családanya prototípusa, aki a nevelésben következetes és szigorú: „Tehát fogj komolyan hozzá -kedves barátnőm-gyermeknevelési eljárásod megjavításához; alkalmazzál szigorú nevelést a házában az elpuhító helyett....Mert a megedzés, a munka, és a testi bajok elviselése ugyanolyan hatásúak az ifjú kedélyére nézve, mint a timsóvíz azon kelmére, amelyet bíborszínűre akarunk festeni: minél jobban hozzá van szoktatva azokhoz a

²⁸² DROPPÁNNÉ DEBRECZENI Éva, *Gyertyánffy István*, Budapest, Budapest, OPKM, 2003.8-9.

²⁸³ *Gyertyánffy István naplójegyzetei*, OSZK, Kt, fol Hung 2253/1.

²⁸⁴ C. M. WIELAND, *Die Pythagorischen Frauen = Vermischte Aufsätze: literarischen, filosofischen und historischen Inhalts (C. M. Wielands sämtliche Werke)*, Leipzig, Georg Joachim Göschen, 1796, 175-214.

gyermek, annál mélyebben tud behatolni az erény.”²⁸⁵ Theano javaslata gyakorlatilag a problémák nagy részérének megoldására a lélek szépsége; az *erény* és a „legnagyobb menyasszonyi hozomány”; az *erkölcs* kettőse. Ha a nő még elég türelmet és tiszteletet is tanúsít, akkor minden élethelyzetben boldogulni tud, sőt akár nyertesként is távozhat némely szituációból.

Gyertyánffy írásának az értéke abban rejlik, hogy Theano leveleinek közlése mellett, publikálja Wieland magyarázatait és a saját észrevételeit is. Elsajátítja Wieland módszerét miközben őt olvassa, átveszi jegyzetelési stílusát, és reflexióit hasonlóképpen lejegyzi. Naplójában erről és a fordítási folyamatról is beszámolt: „Egy kis epilógust kezdettem írni W. cikkéhez. Mert jóllehet, hogy annyi honboldogítónk mindenfelé, mégsem látom egyiküknél sem, hogy oda akarnák terelni a közfigyelmet, ahol társadalmi bajaink fő forrása bugyog.”²⁸⁶

Meg volt győződve, hogy a nőneveléssel nagy problémák vannak, és hasonlóan Imre Sándorhoz, ő is egy holisztikus nemzeti nőnevelésben látta a megoldást. De míg Imre Sándor a nőket nemzetalkotó művelt szereplőkként határozta meg, Gyertyánffy a tradicionális hazafias toposzt hangoztatta, miszerint a nő nemzeti funkciója a hitvesi, anyai és háziasszonyi helytállás. Gyertyánffy dilemmájának a gyökere onnan ered, hogy ő a női emancipációt a szellemi műveltség egyenjogúsításában látja, de valódi egyenjogúságot és szavazati jogot nem adna a nőknek.

Tehát legyen művelt a nő, de neveljük őket úgy, hogy élethivatásuk a családi élet boldogságának megteremtése legyen: „ezek a nők csak a családban és a családnak akarnak élni; ami egyáltalában nem zárja ki azt, hogy oly szellemi műveltséggel ne bírtak legyen, mellyel a legkiválóbb férfiakéval is ne versenyezhetek volna.”²⁸⁷ Nem kisebb felelősséget szán a nőknek, minthogy feladatuk „a társadalom erkölcsi életének megújítása, a családi életben a harmónia megőrzése áldozatok árán is, a nő erkölcsileg tiszta, gyermekei nevelésének legfőbb tényezője, a gyermek számára élő példa, mélyen vallásos, műveltségét tekintve legyen férjének méltó társa, a család élet-hajójának okos kormányosa”.²⁸⁸

Gyertyánffy több javaslatot tesz arra nézve, miként lehet az elavult és elhanyagolt nőnevelési módszereken javítani. Példái mind az erkölcs és esztétika túlpozícionált szerepét erősítik, amikor kifejti, hogy a nők képzésének célja mindenekelőtt fogékonyá tenni őket az irodalom és művészetek iránt. Nőideálként állítja ki magyar nőnevelőinket, Karacs Terézt,

²⁸⁵ GYERTYÁNFFY, *Theano*, 1915, 25.

²⁸⁶ GYERTYÁNFFY, *Theano*, 1915, 42.

²⁸⁷ GYERTYÁNFFY, *Theano*, 1915, 8.

²⁸⁸ DOMBI, *Gyertyánffy István nevelői működése, i.m., 168.*

Brunszvik Terézt, Zirzen Jankát. De ahogy már említettük, a mű fókuszában, az *Egy magyar Theano* című életrajzi írása áll, amelynek főszerepét a sok nehézségen túljutott saját édesanyjának szánja. Ezen fejezet sajátos műfajjal bír, egyrészt életrajz, másrészt regény, stílusát tekintve realista, de romantikára jellemző események is megtalálhatók benne. Cecíliát így jellemezte: „tulajdonságai közül hármat kell kiemelnem: a szeretetet, a türelmet, a lelki vidámságot. Elméleti ismeretei a gyermeknevelés terén úgyszólván nem is voltak. Leginkább csak megfigyelései és tapasztalatai. De ezzel a három pedagógiai erényével bámulatos sikereket tudott elérni. Testi büntetésekre nem szorult soha. [...] A hosszú lére eresztett erkölcsi intelmek és dorgálások pedig éppen nem voltak természetében.”²⁸⁹

Az általunk felvetett dilemma, tulajdonképpen csak elsőre tűnik feloldhatatlan konfliktusnak: hogyan fér meg Gyertyánffy elméletében a kor által népszerűsített anya és feleség szerep a feminizmus és női munka elfogadásával? Kérdésünkre a pedagógus válasza átlátható logika mentén halad. A nőnevelés kérdése fontos részét képezi Gyertyánffy pedagógiájának, mégis kevesen foglalkoztak vele. Azért is jelentős ez nála, mert a nők társadalomban betöltött szerepének kulcsfontosságot tulajdonított, hiszen véleménye szerint a nőnek hivatása: „az emberiség erkölcsi regenerálása.”²⁹⁰ Továbbá joggal úgy gondolta, hogy a nőképzés a 20. század elején méltatlanul alacsony szinten volt, és háttérbe került mind oktatáspolitikai, mind társadalmi szempontból is.

Gyertyánffynak vitathatatlan érdeme, hogy e kérdésre felhívta figyelmet, több tanulmányban és könyvben is foglalkozott a témával. Korábban kevés híve volt hazánkban a feminizmusnak, különösen a férfiak körében. Valójában Gyertyánffy sem sorolható a valódi követők táborába, de foglalkoztatta a női szellemi egyenjogúság ügye, amelyet ő szorosán együtt kezelt a nőnevelés kérdésével. Droppánné Debreczeni Éva szerint Gyertyánffy úgy látta, hogy a feminizmus rossz irányba halad. Nem tudott azonosulni azzal a szemlélettel, amely alapján a nők háttérbe helyezik a családot, hogy elsősorban a munkájuknak éljenek. Az önmagában divatból való, tehetséget nélkülöző nőírói tevékenységgel nem értett egyet, mindazonáltal a nőnevelés megújítását hirdette teljes mellszélességgel. Szükség van ugyanis a nők számára egyenlő jogok biztosítására, ezek azonban a művelt anya és feleség szerep erősítését eredményezhetnék: „Én köznevelésünkben a férfi és a nő között a szellemi műveltség terén teljes egyenjogúsítást követelek; olyant, amely kellőképpen áthidalja azt a roppant űrt, mely most a két nem műveltsége között tátong. Ezt az egyenjogúsítást nem a nőiesség rovására, hanem éppen őérette kívánom; épp annak az eszményi kifejtését akarom általa

²⁸⁹ GYERTYÁNFFY, *Theano*, 1915, 113.

²⁹⁰ GYERTYÁNFFY István, *Theano három részben*, 1915. 54; *Epilogus Theanohoz*, 1916. 10.

megközelíteni.”²⁹¹ Aggodalmát fejezte ki azzal kapcsolatban, miszerint a családok szétesését eredményezhetik a feminista törekvések, de emellett lehetőséget szeretne biztosítani a nőknek, hogy választhassanak pályát, ha nem alapítanak családot, és egyedül maradnak. Ilyen helyzetekre kell felkészíteni őket a megfelelő képesítésekkel: „Életpályákat kell nyújtani azon nők számára, kik a családi életből bárminő okoknál fogva, kiszorulnak.”²⁹²

Gyertyánffy átfogó pedagógiai érzékét bizonyítja, hogy felismerte, milyen nagy jelentőségű társadalmunkban - még ha ma pejoratív jelentést is hordoz a kifejezés - a *jólnevelt nő*. A Theano című művéből kapunk képet arról, hogy melyek a nőneveléssel kapcsolatos fő vezérmotívumok gondolatrendszerében, amelyek között központi helyet foglal el az kevésbé modern gondolat, hogy elsődleges a *nők visszavezetése a családi életbe*. Gyertyánffy itt sorra veszi, skatulyázza a női típusokat, köztük gunyoros elnevezéssel illeti az általa Pató Pál-féle asszonyoknak ítélt nőket: „és, ha (a szándékos önámítás, a lelki tunyaság s a többi ellenére) mégis nagyon megfekszi lelküket az a gondolat, hogy jó volna már kissé többet törődni gyermekeik nevelésével, átalakulnak Pató Pálnékká: Eh, ráérünk arra még! Hiszen oly kicsinyek és gyöngédek még a lelkeink!”²⁹³

Véleményünk szerint Gyertyánffy István nőképéről a legfontosabb dokumentumnak tekinthetők az OSZK-ban fennmaradt naplói. Ezeket 1922 januárjában 88 évesen kezdte írni korábbi jegyzeteit felhasználva. Emlékiratnak szánja, de naplószerű elrendezésben, maga is sokat rágódik a formán és a funkcionális írás közben, nem mellőzve némi álszerénységet is, de alapvetően ezzel a tevékenységgel, gondolatai megosztásával szeretné megőrizni lényét az örökkévalóságnak: „Visszapillantás! ... de cui bono [szabad fordításban: na és?] ugyan kinek, és miért? Talán a hiuság bánt, zaklat - hogy ha életemben annyira *nem* - és annyira félreismertek, most - azaz életem legeslegvégén, avagy halálom után ha ezek a memoir-nak indult kusza sorok esetleg a másoknak is a kezébe jutnának, úgy életem, munkásságom és egész lelkivilágom az eddiginél jobb és igazibb megvilágításba helyeztessenek. És talán azért is, hogy az embereknek rólam való véleménye valamennyire kijavítassék?!? Nem! Nem a hiuság, sem a rólam való vélemények kikorrigálni akarása, sem egyáltalán semmi *külső* motívum.”²⁹⁴ „In „diesen heil’gen Hallen, Kennt man die Rache nichts! [Ezekben a szent csarnokokban nem ismerik a bosszút!]” - írja más helyütt Mozart Varázsfuvolájában Sarastro főpap szövegére utalva, amikor szent helynek titulálja a naplóját, ahol rosszakaróin nem áll bosszút. Ellenben

²⁹¹ GYERTYÁNYFFY, *Theano*, 1915, 51-52.

²⁹² Gyertyánffy, *Theano*, 1915, 52.

²⁹³ GYERTYÁNYFFY, *Theano*, 1915, 85.

²⁹⁴ Gyertyánffy István *naplójegyzetei*, OSZK, Kt, fol Hung 2253/1, 1.

megállapította, hogy édesanyja és nővére emlékének, és magának is tartozik az önéletírással. További motivációja ennek megírására a magány érzése: „a mostani szörnyű elhagyatottságomban ez az egyedüli gyámolítóm és vigasztalásom.”²⁹⁵

Naplójában kívánja kiegészíteni a Theanóban leírt önéletrajzi elemeket. Az édesanyja által ismert példaképe Dombi Alice említett tanulmánya óta ismert, de ha a Theano mellé hozzávesszük életrajzi írását akkor több női ideált is találhatunk benne. Ha nőkhöz fűződő különböző viszonyait vizsgáljuk, akkor azt kell mondanunk, hogy kéziratának már *Az önéletírás kezdete* című részében az első sorokban, születése körülményeinek tárgyalása között utal keresztanyjára, aki Török Ferenc földbirtokos özvegyeként, a Návai nemesi család sarjaként nagy műveltségű, kedves öreg úrnő volt, aki nem csak Tibódban, hanem az egész Udvarhely megyében híres volt virágkertészetéről, és szeretett édesanyja nagyon jó kapcsolatot ápolt vele. Gyertyánffy Takács [Takáts] Sándor régi nagy magyar asszonyainak egyik kiváló példányaként említi őt.²⁹⁶ Az asszony néhány évvel később Ugron Menyhérthez ment feleségül, és „e minőségben halt meg és hullott le e szép csillag gyermekkorbeli emlékeim egeről”.²⁹⁷

Családtagjai között édesanyján kívül más, sok erős nőt ismert meg hosszú élete folyamán. Édesanyja Brassót és szüleit hagyta ott, amikor Tibódra költözött, ebben szerepet játszhatott a férjével való meghasonlása, illetve székelyudvarhelyi nővérei (Keller Jánosné Kovács Júlia és annak férje Keller János Udvarhely megye főjegyzője, családjuk „leghivebb barátja és támasza”, Paál Lajosné Kovács Mária) közbenjárása. Anyai nagyanyja is komoly hatással volt a család életére, ugyanis Gyertyánffy kutatásaiból kitűnik, hogy Csíkbányai Kovács Józsefné Szeifertitz Emanuella bárónő kérése volt, hogy Gyertyánffy István Török Ferenc félreeső családi fészében szülessen meg. Ahogy az a körülmény is nagyanyja nagy családon belüli befolyását erősíti, hogy Kovács Cecília és Anna nevű nővére ugyanazon a napon ment férjhez választottjaikhoz, édesanyjuk házából indulva, és mindketten a székelyudvarhelyi római katolikus templomban mondták ki a boldogító igent. A horvát kapitányhoz nőül ment Kovács Annát később itt is temették el.

Kutatásaink során másik személyes női példaképet fedeztünk fel Gyertyánffy Országos Széchényi Könyvtárban található kéziratában, akivel segédnevelői tevékenysége során került szakmai kapcsolatba. A pedagógus időskorában írt visszaemlékezéseit, ahogy ő hívta, naplóját elemezve a Bonemissza-család belső dinamikájával és a gyermekek, köztük a bárókisasszony

²⁹⁵ Gyertyánffy István *naplójegyzetei*, OSZK, Kt, fol Hung 2253/1, 11.

²⁹⁶ TAKÁTS Sándor, *Régi magyar nagyasszonyok*, Budapest, Szépirod. Kvk., 1982.

²⁹⁷ Gyertyánffy István *naplójegyzetei*, OSZK, Kt, fol Hung 2253/1, 7.

tanításának rendjével kapcsolatban is számos érdekes pedagógiai adattal lettünk gazdagabbak. Bornemissza Ignác báró ugyanis „Falstaff” -i alakként csak időnként fordult meg a házi tűzhelynél, nem törődve a család ügyeivel és a gyermekek nevelésével, még kevésbé a nevelőkkel, így Gyertyánffy szerint Katona Klára báróné volt a bárói család életében „minden”: „Meg is maradt mind a mai napig emlékezetemben, e szellemes, de többnyire komoly, sőt komor és zárkózott asszonynak a képe. Elöttünk, nevelők előtt valódi Sphinx-alak. Elzártan titokszerű és ismeretlen. Mindig csodáltam később is, hogy még nem akadt életírója e Sphinx-nek. Nem könnyű feladat bármely írónak. Valamint az arcképének megfestése sem, akármely festőművésznek. Mint ő maga, épp oly elzárt és ismeretlen volt előttünk e család belső lakása is. A báróné csak naponta egyszer, a közös, emeleti ebédlőteremben lett előttünk láthatóvá. És leereszkedően beszédes, néha még velem is. Paál F-nek²⁹⁸ több alkalma volt behatolni az emeleti lakás belső szentélyeibe, mivel feladata volt órát adni Zsuzsika b. [báró]kisasszonynak a történelemből. Az ebédnél többnyire angolul folyt a társalgás. És – ha lehetett - még a vendégekkel is. A Zsuzsika k. a. [kisasszony] nevelőnője Miss Richardson igen előkelő szerepet játszott már ezért is a családban. Főleg velünk, a nevelőkkel szemben volt a Miss utolérhetetlenül nagy előnyben.”²⁹⁹

A pedagógus egyébként nem csak maga vezetett naplót, hanem előszeretettel ajánlotta másoknak is. Írásunk tematikájához kapcsolódva különösen fontos, hogy a lányok számára is követendő példaként állítja a naplóírást, mint az informális oktatás; az önnevelés és önművelés és az önismeret legfőbb eszközét. Unokahúgának, Pólinak a következő tanácsokat adja a naplóírás módszeres vezetésével kapcsolatban: „... a napló életed tükre, amelynek az a rendeltetése, hogy ismerd meg belőle lelkedet... Tavaly végképen elhagytak iskola, tanítók és tanítónők. Azt tanácsolnám, hogy ezentúl önmagadat tedd iskolává; a tankönyved is magad fognád megírni, címe: Napló... Ez a kezdedben lépvevessző, amellyel megfoghatod a röpké gondolatokat. E gondolatok megragadása értelmi önállóságra segít. Olyan legyen ez (t.i. a napló), mint egy szellemi persely, melybe minden nap beteszsz valamit. Az ne nyugtalanítson, hogy okoskodásaid, ítéleteid – gyengék, hiányosak, sőt éppen hibásak is lehetnek, amely úton születtek, ugyanazon módon helyre is igazodnak idővel... A napló nemcsak a gondolkodás gimnasztikája. Naplódnak a szint és életmelegséget akkor fogod megadni, ha benne érzelmeidet, kedélyedet is visszatükrözteted. A napló az egész élet tükre. Tehát nemcsak az észé, hanem a szívé is. Sohase akarj szebbnek látszani, mint amilyen vagy. Ne palástold soha, ha ismered hibáidat és fogyatkozásaidat, sőt inkább kutasd és hozd napfényre mindazt, amiről

²⁹⁸ Paál Ferenc magántanár, Gyertyánffy István barátja.

²⁹⁹ Gyertyánffy István naplójegyzetei, OSZK, Kt, fol Hung 2253/1. 87-88.

egy belső szózat azt mondja: ez nem jó. Valamint a kis Ilkát tetteiből és beszédeiből hiúnak ítélted, épen olyan, sőt százszorta olyanabb szigorral örködjél naplódban saját tetteid és szavaid fölött is. Szerencsés az, ki önvizsgálódás útján fel tudja fedezni magában a hibát. A hibafelismerés vezet az önismeretre, mely pedig minden emberi tökéletesség alapja, kezdete. Mindnyájunkban lakik tetteinknek egy szigorú, de részrehajlatlan igazságos bírása. Közönségesen lelkiösmeretnek hívják; nevezhetnéd bátran őrangyalodnak is. Engedd mentől többször szóhozjutni a naplódban ezt az őrangyalodat. Szent áhítattal lesd minden szavát. Amit tőle írsz, azt úgy tekintheted, mint egy külön, a te számodra készült Szentírást.”³⁰⁰

³⁰⁰ KISS, KOMÁROMY, PÉTERFFY, *Olvasókönyv, i.m.*, 241.

VI. 4. Berta Ilona működése és az *Epilógus* nőképe

Gyertyánffy régi naplóifeljegyzéseiben (1865–1870) olvashatók egyes leveleinek másolatai, amelyek dokumentálását azzal magyarázza, hogy ezek a legközvetlenebb életrajzi adatok az önéletíráshoz. Az utoljára írt naplójában utalt a számára legfontosabb három utolsó levelező társára is, akiket hozzá még közelebb álló jó embereinek nevez, és akikkel naplóírása napjaiban is tartotta a kapcsolatot magánlevelek formájában.

Bizalmasaiként Imre Sándor, Berta Ilona és Gyurman Emil egykori házi orvosa nevét említi. E három ember közül Imre Sándorral itt nem szükséges foglalkozni, Gyurman Emilről sem érdemes hosszan beszélnünk, még ha a magyar orvoslás egy jelentős úttörőjéről is van szó.³⁰¹ Viszont Berta neve írásunk korábbi részében is feltűnt már, hiszen a kor egyik jelentős nőneveléssel foglalkozó alakjaként jelen volt a Magyar Pedagógiai Társaság azon említett gyűlésén, amelyet 1914 február 21-én tartottak, és a nőnevelést állította a megbeszélés fókuszába.

Következő évben *A Néptanítók Lapja* 33. száma ismertette Gyertyánffy Istvánnak Theano című munkáját. A nőnevelés kérdéseinek abban foglalt fejtegetései, az ott felmutatott *nemes női alakok* meglehetősen széles körben keltettek érdeklődést és különösen sokat foglalkozott a művel Berta Ilona, az Erzsébet Nőiskola igazgatója a *Nemzeti Nőnevelés* egy másik számában. Ez indította a szerzőt arra, hogy ugyanabban a folyóiratban munkája kiadásának az indokait feltárja és részletekbe menően szóljon az első világháború alatt legfontosabbnak tartott nőnevelési feladatokról. Gyertyánffy a Theano-nevelés gondolatait (a lányoknak jó feleséggé, háziasszonyokká, gazdasszonyokká, egyszóval jó családanyákká történő nevelése) még részletesebben fejtette ki az *Epilógus a Theanohoz, gondolatok a Theano nevelési eszmék gyakorlati megvalósításáról* című munkájában, amelyet hálából Berta Ilonának, az Erzsébet Nőiskola egykori igazgatónőjének ajánlott.

Berta a Theano-t népszerűsítő írásában szintén a hagyományos női ideált pártolta, tehát tulajdonképpen azzal, hogy beállt az adaptációs stratégiát választók sorába, a legkisebb ellenállást választotta. Ez természetesen nem tudatos döntésként értelmezhető a részéről, nyilvánvalóan szavai vallási meggyőződésből és neveltetéséből fakadtak, ahogy Perczelné esetében is láttuk: „Hiszek abban, hogy ha a nőnek lesz ereje éppen a theanizmust, a nőiességet, a sophrosynét belevinni abba a munkába, munkakörbe, melyben önállóan dolgozik, akkor lesz

³⁰¹ Dr. Gyurmán Emil (1859-1923) a Szent János kórház Belgyógyászati osztályának főorvosa volt, akinek első felesége Clark Ilona [Clark Ádám lánya] Gyurmán Jenő nevű közös fiuk édesanyja lett.

ő méltó munkatársa a férfinak, kiegészítője társadalmi és nemzeti téren a férfi munkájának, mellette és vele dolgozó hű társa és a szó legszebb értelmében Istennek áldása.”³⁰²

Árnyalatnyi különbség már felfedezhető a női feladatkör meghatározásánál nála a korábbi esetekhez képest, ugyanis Berta már *önálló munkát és munkatársi szerepet* jelöl ki a nőknek, míg a korábban uralkodó narratívában csupán a férfi háttérországát képezhették az asszonyok. Azonban itt is feltételekhez köti a női emancipációt, ami nem lehetséges a női erkölcs és esztétika, tehát a *nemi sajátosságok megőrzése*, illetve a *férfi mint viszonyítási alap* nélkül: „Milyen szomorú is volna, ha a nőemancipáció végeredményében a női erények, a nőiesség, sophrosynének sorvadását, hanyatlását jelentené, sőt inkább azt kell jelentenie, hogy ezek nagyobb téren hódítanak és a férfiak által nagy tiszteletben tartanak.”³⁰³

Berta Ilona életútjának rövid bemutatását több szempontból a dolgozat elkerülhetetlen részének tartjuk. Az Erzsébet Nőiskola igazgatójaként a korabeli nőképzés megkerülhetetlen alakja, és a nőnevelés jelentős női képviselője volt, ennek ellenére nevét nagyon kevés lexikon említi. Négy évtizedes pedagógusi tevékenysége alatt lányok százainak adta át nőnevelési és nemzetnevelési gondolatait. Az alábbiakban legfontosabb életrajzi adatai után rátérünk az írásaiban kirajzolódó nőkép elemzésére.

Berta Ilona (1862–1945) Kisjenőn született római katolikus családban. Édesapja Berta János gazdatiszt volt József főherceg kisjenői uradalmán, édesanyja banai és rétlaki Hlatky Franciska. Tanulmányait Aradon és az Erzsébet Nőiskolában végezte, majd utóbbi intézetben 1883-ban munkába is állt. 1886–1887 között Angliában, majd 1893–1894-ben Németországban tartózkodott tanulmányúton. Berta Ilona később ismertetőt közölt a cheltenhami Ladies college szervezetről, az ott folyó életről és a leánytanulók magánlakás intézményéről, ahol ő maga is egy hetet töltött el tanulmányi útja alkalmával. 1911-től az Erzsébet Nőiskola és Apponyi-kollégium igazgatója volt, és az intézmények évente megjelenő értesítőjét is ő szerkesztette.³⁰⁴ A helyes magyar nyelv és a magyar irodalom ismertetése érdekében az iskolán kívül is széleskörű és eredményes tevékenységet fejtett ki évtizedeken át nyilvános felolvasásaival (Uránia, Mária Dorothea-Egyesület stb.) Számos értekezése és cikke jelent meg a *Nemzeti Nőnevelésben* és a *Magyar Asszony Lapjában*, amelyeknek hosszú időn keresztül szerkesztője is volt. A már általunk korábban jellemzett női gondolkodók is gyakorta felbukkantak szerzőként folyóirataiban, például Perczelné Kozma Flóra még halála évében, 1925-ben *Munka*

³⁰² BERTA Ilona, Gyertyánffy István: *Theano*, Budapest, Franklin Ny., 1915., 14.

³⁰³ Uő, *uott.*, 14.

³⁰⁴ *Berta Ilona (szócikk)* = *Pedagógiai lexikon/csehszlovákiai, magyar és más külföldi pedagógusok közreműködésével I.*, szerk. FINÁCZY Ernő, KORNIS Gyula, KEMÉNY Ferenc, Budapest, Révai, 1936., 217.; *Berta Ilona (szócikk)* = *Magyar asszonyok lexikona*, szerk. BOZZAY Margit, Budapest, Stephaneum, 1931., 150-151.

és hit címen írt vezércikket a *Magyar Asszony Lapjában*.³⁰⁵ 1892-ben már a Magyar Pedagógiai Társaság külső tagjának választották,³⁰⁶ és már ebben az évben november 19-én részt vett a felolvasó ülésen, ahol a harminc felsorolt férfin (köztük Gyertyánffy is) kívül negyedmagával szerepelt nőként; Thuránszky Irén, Lengyel Sándorné, Radnay Bella mellett.³⁰⁷

Berta Ilonának már a 19. század utolsó éveitől számos publikációja napvilágot látott, de ezek nagyrészt még irodalmi kontextusú, edukációs célú írások voltak.³⁰⁸ Neveléstudományi munkái legértékesebb anyaga az első világháború beköszöntével keletkezett. Írásai a *Nemzeti Nőnevelés* hasábjain kaptak helyet, de néhány különlenyomatként is megjelent. Ahogy igazgatónőként elmondott évnyitó és évzáró beszédei, tanulmányai is arra világítanak rá, miként idomuljon a nők feladata a háborúk viszontagságaihoz. Ezek a gondolatok ismerősek lehetnek nekünk az Imre Sándor esetében általunk korábban leírtak, illetve Tamusné Molnár Viktória is külön dolgozatban mutatta be Imre Sándor ezirányú publikációs tevékenységét.

Imre Sándor az 1915-ben készített *A háború és a paedagogia* című írásában a nevelésre és a pedagógusokra háruló feladatokat magasabb szintről, az oktatáspolitikával összefüggően szemlélte. Mondanivalóját szokásosan beillesztette a nemzetnevelés koncepciójába, amit pacifista megközelítésben dolgozott fel. Mivel a nevelés mindig a jövőre készít fel, arra a következtetésre jutott, hogy a nevelés nem készíthet fel a háborúra is, mert ezzel a békés jövőt tévesztené szem elől. A nevelésnek a háborús időszakban jelentkező feladatait a következőkben összegezte: átvezetni az ifjúságot a szörnyű korszakon és felkészíteni a háború utáni teendőkre, bizalmat kelteni a békés jövőben, az ifjúság gondolkodását a nemzeti eszmények felé fordítani, erkölcsi felfogását befolyásolni a békeszeretet érdekében, végül törődni egészségével. Meg kell gátolni, hogy a gyermekek „...egyedül a katonáskodást lássák az élet legnagyobb feladatának; hogy nagyszerűnek tartsanak mindent, ami a mienk, s lenézzék az ellenségét”.³⁰⁹

Berta hozzáállása annyiban különbözött Imréétől, hogy ő nem a háború utáni teendőkre koncentrált nőnevelési tanácsaiban, hanem arra, miként tudnák a lányok, nők segíteni a háború miatt méltatlan helyzetbe kerülőket; sérülteket, betegeket, árvákat, anyagiakban szűkölködőket. Az Erzsébet Nőiskolában már az 1914-ben megindult, majd a következő években is folytatódott a jótékonyági munka. A növendékek hozzáláttak a kötéshez, varráshoz a Hadsegélyező Egylettől kapott 100 kg pamuttal, amelyből 200 db férfing, 650 db zsebkendő, 150 törülközőt

³⁰⁵ BALGA Zsuzsó, *A Magyar asszony*, Néptanítók lapja, 1925/33-34, 29.

³⁰⁶ *Az 1892. február 30-án tartott rendes ülésről*, Magyar pedagógia, 1892/1, 119-123, 120.

³⁰⁷ *A M. P. T. felolvasó ülése 1892 nov. 19-én*, Magyar pedagógia, 1892/1, 639-640, 639.

³⁰⁸ Pl.: BERTA Ilona, *Deák Ferencz levele Vörösmarty Ilonához*, Budapest, Franklin Ny., 1897.; BERTA Ilona, *Deák Ferencz levele Vörösmarty Ilonához*, Budapest, Hornyánszky Ny., 1900.; BERTA Ilona, *Az ember tragédiájáról*, Budapest, Uránia M. Tud. Színház, 1901.

³⁰⁹ TAMUSNÉ Molnár Viktória, *Háború és nevelés*, Módszertani Közlemények, 2007/2. 84-87, 84.

varrtak, és 120 pár harisnyát, 40 érmelegítőt, 5 térdmelegítőt, 12 hósapkát kötöttek 2000 korona értékben már az 1915/1916-os tanévben. Az év jótékonyági csúcspontja volt a karácsony, amikor a lányiskola diákjai a pénzgyűjtés mellett, műsorral is készültek. Sokat elmond Berta elkötelezettségéről Gyertyánffy munkássága iránt, hogy a műsorban helyet kapott a Theano méltatása is, mondván: „mint amelynek a szellemével összeforr a mi intézetünk s amely iránynak egész nevelőmunkánkat, életünket széles e hazában át kellene hatnia”.³¹⁰ Tehát bár Gyertyánffy nem nyilatkozott a Theano-ban konkrétan a háborús viszonyokról, mégis hatott munkájával a jelen nőnevelésére is.

Berta Ilona *Nemzetünk nőnevelése kapcsolatban a háború tanulságaival* című munkájában minden olyan gondolat megtalálható, amely a hagyományos értékrendet követő, közép-, vagy felsőosztálybeli hölgyeket foglalkoztatta, és Berta igazgatónő nőnevelési eszmerendszerét tükrözte. Az előadás nyomtatott verziójában a magyar nőnevelés törekvései pragmatikus színezetet kaptak. Az üres szavakat tartalommal kívánja megtölteni, a frázisok helyett a *cselekvő formát* választja: „Kimondom, vágyom arra, hogy ne csak szavakat éljünk át, amikor nemzetünk nőneveléséről beszélünk a háború tanulságaival kapcsolatban, hanem meggyőződést szerezzünk célokról és módozatokról és tételünk véghetetlen fontosságáról.”³¹¹ A magyar nőnek hivatása, *küldetése* van a nemzet jövő életében, mint *aktív tényezőnek*. Szembeszáll a madáchi idézettel, amely azt sugallja, a nő passzivitást választja, *mert nőnek a jó sajátja, míg bűne a koré mely szülte őt*. Berta szerint nem szabad várnunk, hogy milyen bűnöket jelöl ki számunkra a korszellem, helyette aktív szerepet kell vállalnunk. A nőnek meg kell éreznie nemzetfenntartó kötelességeit, öntudatra kell ébrednie, hogy nemzete életében tényező legyen. A nőnek, a családanyának szociális kötelessége kifejleszteni már a családi körben a lányban a csíráját annak, hogy később a társadalomban *nemzetének hasznos, munkás tagjává* váljon. A tehetség sem ér önmagában semmit, ha nem ismerik fel, hogy értékét, erejét és egyéni színezetet is csak a közös hatások és visszahatások folytán nyerhetnek, szociális érzés nélkül nem bontakozhat ki az egyén. A család és a környezet, így a lányiskola is fontos szerepet játszik a gyermek egészséges fejlődésében, amely során a gyermekből először családtag, majd az egyénből a társadalomban *honleány vagy hazafi* lesz. Berta ezen a ponton jellegzetesen a 19. századi szabadságharc nő eszményéhez nyúlt vissza, de közben egy sokkal korszerűbb megközelítéssel.

³¹⁰ *A budapesti magy. kir. állami Erzsébet nőiskola, polgáriiskolai tanítónőképző és gyakorló felsőbb leányiskolai nevelőintézet, valamint a vele kapcsolatos elemi tanítónőképzőintézeti tanárképző Apponyi kollégium értesítője az 1915/1916 iskolai évről*, szerk. BERTA Ilona, Budapest, Hornyánszky ny., 1916, 4-6.

³¹¹ BERTA Ilona, *Nemzetünk nőnevelése kapcsolatban a háború tanulságaival*, Budapest, Orsz. Pedagógiai Könyvtár és Tanszermúzeum, Franklin Ny., 1917, 4.

Berta a *Hozzászólás a leányközéiskolák kérdéséhez* című, dr. Bittenbinder Miklós egy esetleges leányreáliskola létesítéssel kapcsolatos körlevélben írt felvetésére válaszolva már sokkal egyértelműbben fejezi ki véleményét a magyar nő aktuális lehetőségeiről. Bittenbinder szerint a nyelvek tanulása, a kézimunka, a tánc, az illedelmes hajlongások kora lejárt és ha elfogadjuk - minthogy el kell fogadnunk - a női lélek *egyenlőrangú voltát a férfilélekkel*, akkor az eddigi felsőbb leányiskolánál méltóbb intézményekről kell gondoskodnunk. A leánygimnázium hatalmas lépés volt a nők tudományos képzése terén, és bár megadja a nőknek a lehetőséget technikai tanulmányok végzésére, még mindig túlságos nagy súlyt fektet a történelmi, nyelvi és irodalmi képzésre. A szerző Imre Sándor általunk is hivatkozott konkrét megállapítására is utal, amelyben a pedagógus arra a problémára hívta fel a figyelmet, hogy a középosztálybeli lányok férjhezmenetelét nehezíti a hozomány hiánya, ezért még nagyobb szükségük van képzettségre. Bittenbinder nagyon színes palettán mutatja be az általa megálmodott *reáliskola* tárgyait. A tanítás gerincét alkotó tárgyakon kívül szerepelne még a tanrendben a jog, a nemzetgazdaságtan, a szociológia alapelvei, lélektan, logika, erkölcsstan, filozófia, pedagógia, zene, művészettörténet, esztétika, világirodalom, háztartástan, tánc, gyorsírás, gépírás és iparművészet-történet is.

Bittenbinder szokatlanul támogató fellépést tanúsít függetlenül származásuktól a nők védelmében, a nevelés megújításának ügyében: „A tudomány az a forrás, mely köré korlát nem állítható. Jaj annak, aki a tudományt ki akarja sajátítani. Árt a tudománynak, árt a nemzetnek. Elöttem e téren a fiúközéiskolák tapasztalatai lebegnek. Mint küzdötték és küzdik magukat az egyszerű emberek fiai fel a társadalom munkás és vezető embereivé. Félre minden finnyással. Szabad utat női tehetségeknek is. De csakis azoknak.”³¹²

Sokatmondó fejlemény, hogy Bittenbinder véleménye annyira megosztó volt, hogy már az *Uránia* folyóirat is csak azzal a feltétellel közölte az írást, hogy lábjegyzetben megjegyezte: „Készséggel közöljük kiváló munkatársunk ez érdekes cikkét, hangsúlyozzuk azonban, hogy a cikkben kifejezésre jutó álláspontoknak és nézeteknek nem mindegyikével értünk egyet.”³¹³ Ugyancsak diszkriminatív, és a korszakra nézve tipikus volt dr. Petrich Béla *Katolikus Szemlében* Bittenbinder észrevételeire közölt recenziója is: „Különböző meggondolások adták Bittenbinder Miklósnak azt a kitűnő, bár első pillanatra bizarnak látszó eszmét, hogy a leányokat reálisabb színezetű tudással lássuk el. Síkra száll az ellen a felfogás ellen, amely

³¹² BITTENBINDER Miklós, A magyar leányreáliskola kérdése, *Uránia* 19, 1918 / 6-8, 171-177, 176.

³¹³ BITTENBINDER, *A magyar leányreáliskola kérdése, i.m.*, 171.

dogmaként állítja fel, hogy a női léleknek nincs és nem is lehet érzéke absztraktumok iránt és értelme az elvontságok világában csak idegenül botorkálva jár.”³¹⁴

Berta Ilona ezek után szólalt fel a nők tanulási lehetőségének bővítése ügyében, olyan utakat kínálva, amelyek célszerűnek tűntek a háború sújtotta országban: „Olyan irányba kell fejleszteni magyar nőink tanítását, amely eddig parlagon hagyott szép tehetségeiket kifejleszti, a gyakorlati, a nemzetgazdasági és szociális élet szolgálatába állítja. Nemcsak szóval hangsúlyozni a munka fontosságát, hanem megfigyelni minden családban a leányok hajlamait, természet- és Isten jelölte tehetségeit és előadni a kedvet, az arravalóságot és így munkába állítani a nőt. Végre el kell némulnia azoknak a szerencsétlen szállóigéknek, amelyek szinte lealázók a nőkre nézve: pld. *Nem szorult rá, hogy tovább tanuljon! Csak azért taníttatom, végeztettem vele a tanítónőképzőt, hogy valami kenyér legyen a kezében!* Minden embernek (remélem a nők is azok már), természet, Istenadta joga tehetségeinek kifejlesztésével - mert mindenkinek van ilyen -, hogy az őt megillető helyet családja, nemzete, körében elfoglalja és ezen alapon teljesítse kötelességét. Aki tanár-, tanító-, nevelőnek való, akiben Isten ilyen szikrát gyújtott, az menjen, tanítson, neveljen, ha száz- és százezrei vannak is; és a másik úzzön ipart, iparművészetet, kertészetet, gazdaságot, szolgálja tehetségével a közt, csak munkátlan ne legyen, mert akkor koldusabb a koldusnál, csak nyomorult pénze van esetleg, de élete nincs.”³¹⁵ Az igazgatónő nőképében erősen jelen van egy hívő keresztény asszony emberképe, a talentumról szóló bibliai példázat is kiolvasható soraiból: „Gondolom, Isten úgy tervezte a világot, hogy minden teremtett ember munkájára számított, s ha csak egyetlenegy hiányzik is, avagy nincs a maga helyén, már nem teljes, nem tökéletes az egész.”³¹⁶

Berta Ilona nagyon világos, pragmatikus válaszokat ad dr. Bittenbinder Miklós kérdésére. Jelzi, hogy aktuálisan helyhiány miatt 56 tanulót nem tudtak felvenni a Nőiiskolába a 46 bentlakó, 10 félig bentlakó-bejáró mellé, ezért szükségesnek tartja még egy-két leányközépiskola létesítését Budapesten. Támogatja, hogy legyen gazdasági, gyakorlati iránnyal és internátussal ellátott nyolcosztályos felső leányiskola, továbbá leánygimnázium a görög nyelv elhagyásával, egy modern nyelv intenzív tanításával. A Bittenbinder által javasolt leányreáliskola megalapítását is helyesnek ítéli meg és egységes szervezettel ellátott állami iskolák építését sürgeti.³¹⁷

³¹⁴ PETRICH Béla, *Bittenbinder Miklós: A magyar leány reáliskola kérdése*, Katolikus Szemle 32, 1918/10, 951-953, 951.

³¹⁵ BERTA Ilona, *Hozzászólás a leány-középiskolák kérdéséhez*, Nemzeti Nőnevelés, 1918/1-6, 205-206, 204.

³¹⁶ BERTA, *Hozzászólás, i.m.*, 206.

³¹⁷ BERTA, *Hozzászólás, i.m.*, 206.

Érthető, hogy ez a konzervatív, de jól átgondolt reformokra nyitott igazgató és Gyertyánffy miért tudtak konstruktívan együtt gondolkodni a lányok oktatásának jövőjéről. És miért szól az Epilógus ajánlása ekként: „Berta Ilona, az Erzsébet Nőiskola igazgatója ő nagyságának, mint a Theano-nevelési eszmék lelkes hívének és terjesztőjének, tisztelet jeléül - a szerző.”

Az Epilógus megírása Gyertyánffy reflexiója a Theano kapcsán megjelent pozitív recenziókra, illetve a szerző válasznak szánta a háború okozta problémákra. Éppen ezért a *jelenben* legfontosabbnak tartja a háború sérültjeinek ápolását, gondozását, a nyomor enyhítését, az árvák segélyezését, a kifosztott iskolák és templomok felszerelését. Ebben az *ál Theanok* - akiket a szereplési vágy hajt - nem tudnak segíteni, csak a valódi Theanok, akik *igazi, nemes, gyümölcsöző munkát* végeznek. Wieland Theano-ja az Epilógusban is főszerepet kap, hiszen a valódi Theano képes önbírálatra, kész lemondani az általa fontosnak tartott értékekről, miközben hiúságnak és önimádásnak nyoma sincs benne, nem zsarnoki, hanem éppen inkább altruista. *Szorgosan forgatni az orsót! - ez a jelige*, amellyel a család jólétének megszövéséhez szükséges fonalat állítják elő az asszonyok. Mert a második csatátér a hazai aggódó lelkekben van, amelynek igazi orvosai a valódi Theanok, a helyszíne pedig a családi tűzhely.

Ahogy a Theano központi figurája Cecília volt, az Epilógusnak is van igazi hősnője, aki szintén rokoni kapcsolatban van Gyertyánffyval. E tipikus, *régi világbéli székely asszony* Fenyédi Miklós Rozália a szerző egyik unokatestvérének, az 1849-es szabadságharcban mártírhalált halt Gyertyánffy Ferencnek volt az édesanyja. Az asszony beleőrült fiatal fia elvesztésébe, és az orvosok elmeógyógyintézetbe akarták szállíttatni. Azonban a három *theanolelkületű* lánya vállalja anyja gondozását, és ennek következtében az asszony felépül. Fenyédi Miklós Rozália személyisége szintén jól egyesíti Gyertyánffy nőideálját. A háztartási teendők és anyai kötelességek mellett olyan jól megtanult latinul, hogy bár nem Cicero nyelvén, de az ügyvédekkel és a katolikus papokkal is tudott vitatkozni, noha akkor még nem állt rendelkezésre *arravaló nőiskola*: „Mi, kis diákok, nagyon szerettük ezt a mi *Rózsai ágyonkat* az aranyos jó kedve és tréfái miatt, de féltünk is kissé tőle, ha a latin nyelvtudásával kezdte kibolygatni a mi ebbeli tudásunk fogyatékoságait.”³¹⁸

Miután a jelen feladatát felvázolta, Gyertyánffy rátért a jövőbeli teendőre is, amelyre, mint a *váravárt béke napjának rákvirradása után bekövetkező misszióra* tekint. Alapvetőnek tartja, hogy a magyar nők ezen jövőbeli nagy regeneráló munkájának tisztán, sőt mondhatni specifikusan *családi jellege* kell, hogy legyen. *A hazát fegyverével megvédő és a munkájával*

³¹⁸GYERTYÁNFFY István, *Epilógus a Theanohoz*, Nemzeti Nénevelés, 1916/1, 8-22, 13.

fenntartó emberanyagban beállt veszteség pótlása képezi jövőnk egyik elsőrendű biztosítékát. A nagy nemzeti megújulásnak a családból kell fakadnia, így olyan anyákra van szükség, akik értékes emberekké nevelik a gyermekeiket. *Vissza kell vezetni a magyar nőt a családi életbe!* – írja Gyertyánffy, de hozzát teszi, hogy *őt ott meg is kell tartani*, majd a következőkben azt ecseteli, miként lehetséges ez.

Érdekes momentum, hogy Kornis Gyula (1885-1958) piarista szerzetes, egyetemi tanár, kultúrpolitikus az 1925-ös *Nők az egyetemeken* című munkájában a nőkérdéssel kapcsolatban szintén az *antik értékérzéshez* tér vissza. Miután a női testi és lelki tényezők említésével 'igazolva' cáfolja a nők különböző szakmákban történő elhelyezkedésének (pl.: tanárnő, orvosnő, jogásznő, mérnöknő, egyetemi magántanár) létjogosultságát, elhívja a figyelmet a *kettős hivatás tragikumára* és arra, hogy a nők ügye már nem csak gazdasági vagy kulturális kérdés, hanem *világnézeti probléma*: „Az antik világ [...] matrónáit ezzel a sírfelirattal tisztelt: *Domum servavit et lanam fecit* (igazgatta a házat és font). Mi már távol vagyunk ettől a nőeszménytől; de távol a középkori lovagvilág és a romantika rajongó nőkultuszától is. A mi értékelésünk bonyolultabbá vált: az erkölcsi és a gazdasági érték viaskodik bennünk. Aki a kettőt a valóságban kellő összhangba tudja hozni, az oldja meg a modern társadalom nőproblémáját.”³¹⁹ Kornis dolgozatában felveti a következő kérdéseket: „De vajjon a nehézsorba jutott középosztályú nők gazdasági helyzetén mit változtat az egyetemi tanulmány? vajjon [...] biztosítja-e nekik a hosszú és költséges egyetemi tanulmányozás az önálló megélhetést? vajjon orvosszer-e erre a célra a jogi kar, műegyetem, állatorvosi stb. főiskolák kapuinak megnyitása?”³²⁰

Gyertyánffy az egyik legnagyobb veszélyforrást szintén az *egyetemekben* látja, ahol a női hallgatók a *szabad élet* veszélyeinek kitéve, végleg elveszthetik theanoi nőiességüket; a sophrosynét, és miközben tanulmányuk elvégzése után bármilyen tudományos pályára léphetnek, de már nem lesz lehetőségük theanokká formálódniuk. A nők helyes útjának megjelölésében *felelőssége van a férfiaknak* is, akiknek életre neveléséről, társadalmi szerepvállalásáról, kialakítandó erényeiről szó esik, ahol a legfontosabb *a családalkotó és fenntartó, a családi élet házi oltárait megvédeni tudó férfiaknak a nevelése*. Harmadik lépésként pedig a *kultúra* (szépirodalom, színház) teanoi nevelésre való hatásának kérdését mutatja be. Véleménye szerint a legtöbb ilyen modern szépirodalmi termék nem tesz jó szolgálatot ennek a nevelési célnak, nem formálják jó irányba a nők jellemét és erkölcsét, ártanak a közmorál és vallás értékeinek. Különösen kártékonyak ítéli meg a francia irodalom képviselőit, azok közül

³¹⁹ KORNIS Gyula, *Nők az egyetemen*, Budapest, Eggenberger, 1925., 48.

³²⁰ KORNIS, *Nők...*, 33.

is Falubert Madame Bovary-ját; a könyvet szembeállítva az angol klasszikusokkal, Dickens-szel és Thackeray-vel, a karaktert pedig Theanoval ütköztetve. A nemzeti nőnevelés jelentőséget is ebben a körben határozza meg, ezekre a megoldandó feladatokra téve a hangsúlyt.

Tehát Gyertyánffy gondolatai több ponton érthetőek, illetőleg megérthetőek, azonban a feminizmus szóval és eszmével még mindig fenntartásai vannak, anélkül, hogy - saját bevallása szerint is - valóban tisztában lenne annak 19. század végi 20. század eleji programjával. Tulajdonképpen az Epilógus következő kulcsmondataiban minden benne foglaltatik Gyertyánffy nőképeről és nőnevelési elveiről: „a magyar nőknek mindeme nagy regeneráló munkáikat ezután is csak a *családban*, és a *család által* kell elvégezniök. *Igen is kell*. De mit fog szólni ehhez a *kell*-hez az a *feminizmus* néven ismeretes hatalmas (v. inkább hatalmaskodó?) női áramlat? Az, amely már hazánkban is, számban ugyan kevesen még, de annál fokozottabb eréllyel készenlétben várja annak a kedvezőbb időnek a bekövetkezését, amidőn teljes erővel fölveheti a harcot a maga jogainak kivívására. A programjuknak eléggé világos és szabatos meghatározását, megvallom, nem ismerem. Lehet, ők maguk sincsenek eléggé tisztában vele. Ha azonban a férfikkal szemben a köznevelés terén való szellemi egyenjogúságukat értenék alatta, úgy elmondhatnám: hisz így én is feminista vagyok...Az voltam már akkor, amidőn a feminizmus szó még meg sem született volt. Ámde - ha a magyar feminizmus az ő pozitív követeléseinek azzal a hosszú sorozatával akarna előállani, hogy lehessenek a nők nálunk is: jogászok, ügyvédek, bírák, szolgabírák, fő- és alispánok, rendőrfőnökök, és mindenekfelett *országgyűlési képviselők*, úgy hogy csupán a katonai életpályákat volnának kegyesek, legalább egyelőre még, a férfiak osztatlan birtokában meghagyni: úgy erre azt mondanám, hogy hisz ez nem egyéb mint az a *Pankhurst-féle* eszeveszettség.³²¹ [...] Ha nekik, mint egykor Nagy Sándornak Macedónia, igen kicsiny és szűk női hivatásuknak ez a régi munkaköre: úgy csak repüljenek magasabbra, mindig magasabbra! Azok az ikarusi szárnyak elébb-utóbb mégis csak felfogják mondani a szolgálatot s ők, az egek ostromlásában kifáradva, csalódottan, szárnyatörötten fognak visszazuhanni oda, ahonnan kiindultak: a családba, vagyis valódi női élethivatásuknak általuk olyannyira és oly méltatlanul lekicsinyelt munkaköreibe.”³²²

Az Epilógusból megtudjuk, hogy Gyertyánffy saját példaképe, mondhatni 'Ellen Key'-je a német feminista író és a Szociáldemokrata Párt politikusa; Lily Braun (1865–1916) volt.³²³

³²¹ Emmeline Pankhurst (1858-1928) brit radikális politikus, női választójogi harcos.

³²² GYERTYÁNFFY István, *Epilógus a Theanohoz*, Nemzeti Nőnevelés, 1916/1, 20.

³²³ Szászország porosz tartományában, Halberstadtban született Hans von Kretschmann, a porosz hadsereg gyalogsági tábornokának és feleségének, Jenny von Gustedtnek (1843–1903) lányaként. A rend és a fegyelem porosz erényei szerint nevelkedett, de közvetlen és nyitott személyiségű fiatal vált belőle. Nagyon ambiciózusnak

A pedagógusra nagy hatással volt a nő berlini előadása, amelyről 1916 januárjában a *Budapesti Hírlap* helyi tudósítója is beszámolt.³²⁴ Gyertyánffy dicsőítette a diadalmas Németországot, ahol kezd kisarjadjani a pythagorási theanoizmus nagy, nemzetregeneráló eszméje. Az előadás apropója a német katolikus asszonyok országos szövetségének berlini nagygyűlése volt. A három napos gyűlésen a német trónörökös felesége is tiszteletét tette, aki a német császárné képviselőjében járt el. Lily Braun a harmadik nap vezérszónoka volt, aki a nők jelen és jövőbeli feladatait világította meg. Gondolatai felettébb emlékeztetnek minket Gyertyánffy Epilógusának női alakjaira. Itt a női teendők *első szakaszát* a ma asszonyai képviselik, akik lényegében azt a feladatot végzik, amelyet a háború biztosít számukra; gyűjtenek, jótékonykodnak, ápolnak, gondoznak. A *második szakaszban* a feminizmus kérészetű újjászületése következik be, ahol a holnap asszonya munkája gyümölcsként jogokhoz jut. Azonban az igazi boldogság a *harmadik szakaszban* jön el. A *holnapután asszonya* megtalálja élete értelmét az *anyaságban*: „Nem a jogok teszik boldoggá a nőt, amelyek itt-ott megnyitják előtte a magasba való emelkedés útjait, hanem természetadta kötelességének a teljesítése. [...] A holnapután asszonya tehát aligha lesz más, mint a múlt század sokszor megénekelt, boldog hitvese, csöndes háziasszonya, a kedves, feledhetetlen jó anya stb.”³²⁵ Ezzel vissza is tértünk a theanoi eszményhez.

De mit tehet a közoktatásügy a theano-i nevelési ideál megvalósítása érdekében? Gyertyánffy sorra veszi a különböző intézmények (középiskolák, tanító-tanítónő-képzők melletti internátusok, konviktusok, kollégiumok) lehetőségeit. Kiemeli elsőként a cserkészetet,

tartották, és családja széles körű oktatásban részesítette számos magántanár által. Már kiskorában megkérdőjelezte szülei polgári értékrendjét, amelyet a lutheranizmus és a kálvinizmus, valamint a nők porosz társadalomban elfoglalt helyzete befolyásolt. Amikor apja 1890-ben nyugdíjba vonult, magának kellett fenntartható megélhetést teremtenie. 1893-tól Lily Braun rövid ideig felesége lett Georg von Gizycki-nek, a berlini Frederick William Egyetem filozófiaprofesszorának, aki kapcsolatban állt a Szociáldemokrata Párttal. Vele együtt részt vett az etikai mozgalomban, amely a hagyományos vallások helyett erkölcsi rendszert kívánt kialakítani. Emellett a szocializmus és a feminista mozgalom eszméi is foglalkoztatták, újságíróként dolgozott a *Die Frauenbewegung (A nők mozgalma)* című feminista újságnál, amelyet Minna Cauer adott ki. Első férje halála után 1896-ban férjhez ment Heinrich Braunhoz, aki szociáldemokrata politikus és publicista volt. A házaspárnak volt egy fia, Otto Braun, egy rendkívül tehetséges költő, akit a nyugati fronton öltek meg az első világháború utolsó hónapjaiban. Lily Braun fiatalon csatlakozott az SPD-hez, és a német feminista mozgalom egyik vezetője lett. A párton belül az SPD-n belüli revizionista ellenzékhez tartozott, amely nem hitt a történelmi materializmus elméleteiben, hanem a társadalom fokozatos megváltoztatását tűzte ki célul. Erősen bírálta a proletár és a polgári feminista körök közötti közvetítési kísérleteit; ugyanígy elutasították a családi élet és a munka összeegyeztetésére vonatkozó javaslatait is. Lily Braunra is erős hatással volt Friedrich Nietzsche; ő és férje azt akarták, hogy az SPD a személyiség és az egyéniség fejlesztésére összpontosítson ahelyett, hogy mindenkit egyenlővé tenne. A nőknek saját személyiséggel kell rendelkezniük, és nem szabad csak (leendő) anyának és feleségnek tekinteni őket. Gazdasági szabadságot akart a nők számára, és új típusú személyes kapcsolatokat szorgalmazott egészen a törvényes házasság eltörléséig. Lily Braun, aki mélyen aggódott fronton lévő fia sorsa miatt, Zehlendorfban (ma Berlin része) hunyt el agyvérzés következtében, 51 éves korában. Halála után második férje, Heinrich Braun feleségül vette Julie Braun-Vogelsteint, aki Lily Braun Összegyűjtött műveinek szerkesztője volt.

³²⁴ *A holnap és a holnapután asszonya*, Budapesti Hírlap, 1916/16, 12.

³²⁵ GYERTYÁNFFY István, *Epilógus a Theanohoz*, Nemzeti Nénevelés, 1916/1, 8-22, 22.

mint figyelemreméltó nevelési eszközt, amely az ifjúság katonai előkészítésével és a nemzeti önvédelem kérdésével is foglalkozik. A pedagógus sajnálja, hogy a *cserkészet, mint az iskolai nevelés leghathatósabb eszközeinek* egyike még mindig nem kapott helyett a leánynevelésben, akár mint kirándulás egy bizonyos fajtája. A *felsőbbfokú leányiskolák internátusát* jelöli ki a theanoi eszmék gyakorlati megvalósításának legfőbb oktatási helyszínéül. Itt az internátusi vezetés felelősségét, ezáltal fontos megválasztását taglalja, amely általában a felsőbb iskola vezetésétől eltér, kivéve a pedagógiai képzéseket. Ez utóbbiaknál viszont az igazgatók túlterheltek, ezen az adminisztratív és külső képviselőbeli teendők csökkentése és nagyobb autonómia segíthet. *A leányinternátusok egy belső bajáról* szóló részben Gyertyánffy a *protekció* nevelésre és az *intézmény közszellemére* gyakorolt kártékonyására világít rá, mint például a középosztály diszkriminálása, az arisztokrácia előnyhöz jutása. A leányinternátusok gyakorlati irányának erősítését javasolja, amelyre főképp a tanítónőképzők esetében lenne szükség, hogy a theanoi eszmék gyakorlati jelleget ölthessenek. Az *egyéniesítés* megvalósítása érdekében nem szabad túl nagy létszámmal indítani az internátust, illetve gyakorlati célokra szolgáló gyümölcsös-, konyha-, gyógynövény- és virágoskertekkel, baromfiudvarokkal, kis méhészettel, és a háztartási iskolák felszereléseivel kell ellátni. Az Erzsébet Nőiskola koncepcióját termékenynek tartja, ezzel dicsérve a megszólított Berta Ilona igazgatónőt is, de sérelmezi az *elemi iskolai tanítónőképző kiszakítását, a minta és gyakorló polgári leányiskola hiányát*.

A sors pikantériája, hogy Berta Ilona neve Imre Sándor tevékenysége kapcsán egy sokkal kellemetlenebb felhangú esettel kapcsolatban merült fel. Mivel a nőnevelési kérdéshez csak részben tartozik, de Imre Sándor több éves kényszerű elhallgattatását eredményezte, ezért az ügyről korábban írt tanulmányunk vonatkozó részét összefoglalva ismertetjük az alábbiakban.³²⁶

Imre 1918-tól, rövid megszakítással 1924-ig, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban előbb helyettes-államtitkári, majd adminisztratív államtitkári funkciót töltött be. Az ideiglenesen megbízott, első Friedrich István- hivatalnokkormányának ügyvivő vallás- és közoktatási minisztere volt 1919 augusztusában. Hivatalosan csak 1924-ben kényszerítették végleges távozásra, de a politikai fordulat addig is nagyon rossz munkahelyi körülményeket teremtett számára. A sajtóban 1919 közepén jelentek meg az első Imre Sándorral kapcsolatos politikai felhangú, számonkérő írások. A tanártársadalom egy része nem értette, hogy a

³²⁶ SZÜTS-NOVÁK Rita, *A mikrotörténelem szerepe a neveléstörténet-írásban: Imre Sándor (1877-1945) emlékezete = Reflexiók néhány magyarországi pedagógia-releváns kontextusra*, szerk. KARLOVITZ János Tibor, TORGYIK Judit, Komárom, International Research Institute, 2020, 19-25.

politikailag kompromittáltak tartott Imre Sándor miért vállalhat továbbra is tisztséget: „az egyetemen, valamint a többi tanintézetekben indított igazoló-eljárással kapcsolatban erős akció készül dr. Imre Sándor, közoktatásügyi államtitkár ellen. A mozgalom, melyről megemlékeztünk, ott kezdődött, hogy amikor az egyetem bölcsészeti karán megkezdték az igazoló-eljárást, a kihallgatások rendjén, egyik professzor, kit a forradalom alatti szereplése miatt vontak kérdőre, kategorice kijelentette, hogy mindaddig, amíg egy Imre Sándor kultuszminiszteri államtitkár lehet, addig nem fogják tűrni, hogy őt és a többi tanárokat, akik ellen vádat emeltek, meghurcolják.”³²⁷

Imre egy 1919. október 7-én kelt levelében Tolnai Vilmos közbenjárását kérte az ügyben. Tolnai Vilmos, (1870–1937) nyelvész, irodalomtörténész, de jelen esetben az Erzsébet Nőiskola tanáraként működött közre Imre Sándor tisztázásában:³²⁸ „Kedves Barátom! Kérlek, légy szíves Mártonffynak kezébe adni lehetőleg többedmagaddal aláírt nyilatkozatot a következő két dologról: 1./ A vizsgáló bizottsági elnöki minőségemben úgy viseltem-e magamat, mint a népbiztosság bizalmi embere? Emlékeztek-e arra, mit mondtam a bizottsági ülésen Rubinyi beszédére válaszolva, hogy hogyan fogadtam el a megbízatást? Milyen szelleműek voltak az eredmény kihirdetésekor mondott szavaim és főként a III. A. évfolyam vizsgálata után mondott záróbeszédem? Ennek egy részletére jóformán szószerint emlékszem, a megnyitó ünnepélyen ismételtem. 2./ Girtler Mária ellen volt-e fegyelmi vizsgálat, ha nem, enélkül kívánta-e a testület az ő megbüntetését és tekinti-e őt olyan kommunistának, akinek nem elég más intézetbe való áthelyezése?”³²⁹

A levélnek előzménye, hogy ez év nyarán, amikor államtitkári tisztségéből először mentették fel a pedagógust, a közoktatásügyi népbiztos az országos felső nép- és polgári iskolai tanítóvizsgáló bizottság újból való megalakítása során annak elnökévé és egyúttal a polgári iskola és tanítóképző főiskola vizsgáló bizottságába a pedagógia- és filozófiára vizsgáló bizottsági taggá nevezte ki Szinnyei József helyére.³³⁰ A *tudós Szinnyei* felmentése nagy visszhangot kapott a korabeli sajtóban.³³¹ Imre Sándor ezután rövidesen még egyszer visszakapta az államtitkári posztját, és vélhetően régi szakembereit védve hozott olyan döntéseket, amelyek miatt egyes sajtóorgánumok nemkívánatos személynek titulálták: „A diktatúra bukása után Berta Ilona a tanárok és növendékek ünneplése közben vette vissza az intézet vezetését és most csodálatosképpen mégis egyik napról a másikra, a tanév közepén

³²⁷ *Súlyos vádak Imre Sándor ellen*, 8 Órai Ujság, 1919/78, 2.

³²⁸ KENYERES ÁGNES, *Magyar életrajzi lexikon: 1000-1990*, Budapest, Arcanum, 2001.

³²⁹ *Imre Sándor Tolnai Vilmosnak*, 1919. október 7., fol. 1, 1-2, OSZK Kt, Levelestár.

³³⁰ *Kinevezések*, Hivatalos Közlöny, 1919/26, 206.

³³¹ *Meg nem cáfolt vádak Imre államtitkár ellen*, 8 Órai Ujság 1919/82, 6.

fosztották meg attól a lehetőségtől, hogy hosszú munkás pedagógiai működését a tanév végeztével méltóképpen fejezhesse be. Az újabb nyugdíjaztatási akció ismét az időközben újra államtitkárrá lett Imre Sándortól ered, aki a nyugdíjaztatást azzal indokolta, hogy az Erzsébet nőiskolát főiskolává szervezik át és rektor kerül az élére. Az Erzsébet nőiskolának főiskolává való átszervezése, amint ezt legújabban megtudtuk, furcsán kapcsolódik bele a diktatúra alatt történt eseményekbe. A kommunizmus kitörésekor ugyanis az intézetet a közoktatásügyi népbiztosság Berzeviczy Gizella tanárnőnek adta át, aki megnyerte támogatóiul Girtler Mária és Egán Ilona tanárnőket, s a diktatúra alatt ők hárman vezették az intézetet. A diktatúra után, amikor a régi állapotok visszaálltak, az Erzsébet nőiskola egyesített tanári testülete kimondta, hogy Girtler Máriával és Egán Ilonával nem hajlandó együtt tanítani. Imre Sándor kultusz- államtitkár ekkor maga kísérelte meg a tanári kart álláspontjának megváltoztatására rábírní, ez azonban nem sikerült. Girtler Mária így a II. kerületi intézethez került. Egán Ilona pedig szabadságra ment. Imre Sándor államtitkár azonban mindenáron régi helyükre akarta juttatni a diktatúra alatt kompromittált két tanárnőt és leküldte az intézethez Borsiczky Elemér miniszteri titkárt, aki Imre Sándor megbízásából kijelentene, hogy ha az intézet a két tanárnőt visszafogadja, úgy az, Erzsébet nőiskolát átszervezik főiskolává és rektor kerül az élére.”³³²

A beszámoló szerint a tantestület hosszú ideig vonakodott Imre Sándor kívánságának eleget tenni, végül azonban a többség a főiskolai átszervezés érdekében úgy határozott, hogy a két tanárnőt visszafogadják. Imre Sándor kérésére az interpelláció tartalmának mielőbbi tisztázása érdekében a kultuszminisztérium vizsgálóbizottságot hozott létre és cáfolta a vádak létjogosultságát. Az ügy részben záródott csak le a nyilatkozat megjelenésével, ezt bizonyítja Imre Sándor bő egy évvel később, legifjabb Szász Károlynak írott levele: „Nagyon köszönöm ügyemről való szíves megemlékezéset. Nincs vége még, az ítélet is fellebbezés alatt van, de az Új lapban Hindy Zoltán minden nap írt valamit még most is; Kiss Menyhért áll. tanár, bent van a minisztériumban s máig sincs ellene vizsgálat, sem fel nem függesztették! Így áll a dolog. Én ezt értem, de éppen azért nem megyek el innen a magam jószántából; ismételten megmondtam illetékes helyen, hogy ilyen módon nem engedem kipiszkálni magamat; indítsanak ellenem fegyelmit, ha el akarnak távolítani. Nagyon nehéz ez lelkileg: nem teszek semmi hasznot nemzetemnek, hiszen csak aktákat revideálok már egy év óta; de talán az is ér majd utódaimnak (fiamnak és hivatalos utódomnak egyaránt) valamit, ha ott lesz előttük a példa, hogy igaza tudatában ki lehet tartania az embernek. Ámbár igazán jó volna tudni, nem

³³² *A nemzetgyűlésen meginterpellálják a kultuszminisztert Berta Ilona nyugdíjaztatása miatt*, 8 Órai Ujság, 1920/38, 2.

többet érne-e az elvnl a nyugalom? De hát 43 éves koromban menjek önként nyugalomba, ebben a koldus országban ma?!³³³

Imre államtitkár és Schack főigazgató sajtóperéről számos lap beszámolt 1920 novemberétől: „A proletárdiktatúra bukása után Hindy Zoltán dr. az Uj Lapban több cikket írt Imre Sándor államtitkár, Kiss Menyhért dr. tanár pedig a Népakarat című lapban Schack Béla tankerületi főigazgató ellen. A cikkekben a legerősebb vádakkal illették őket, hogy keresztényellenesek, támogatták a kommunizmust, szabadkőművesek, internacionalisták, radikálisok. A két köztisztviselő rágalmazás címén sajtóper indított. A bünygyi eljárás során Imre Sándor dr. és Schlack Béla dr. maguk kérték a vizsgálóbírótól, hogy rendelje el a legszélesebb keretekben a valódiság bizonyítását. A vizsgálat befejezése után az összes iratok az ügyészséghez kerültek, a mely vádiratot adott be a cikkek szerzői ellen. A vádirat szerint a lefolytatott bizonyítási eljárás egyáltalán nem sikerült. Az inkriminált cikkek nagyszámú és becsmérő kitételeit egy betűvel sem tudták a vádlottak igazolni. A büntetőtörvényszék vádtaácsa Hindy Zoltán dr.-t nyolczrendbeli, Kiss Menyhért dr.-t pedig egy rendbeli sajtó utján elkövetett rágalmazás vétsége címén vád alá helyezte.”³³⁴

A hírlapokban a sajtóperrel kapcsolatos tudósításokból kiderül, hogy a vizsgálat 1920. november 9-én kezdődött és bár december 1-én sorkerült az ítélet meghozatalára, mivel az elítéltek fellebbeztek, az ügy még egy éven át tartott. A Kúrián Ráth Zsigmond másodelnök jóváhagyta a büntetőtörvényszéknek azt az ítéletét, amelyben Kiss Menyhértet, a kiszombori kerület 1921-ben megválasztott képviselőjét háromheti fogházzal és Hindy Zoltánt, hatezer korona pénzbírsággal büntette a sajtóban elkövetett rágalmazás miatt. Imrééről és Schlackról a Kúria időközében megállapította, hogy kifogástalanul teljesítették hivatali munkájukat, és ezért a róluk megjelent cikkek valóban rágalmazások voltak.

Imre tevékenységét nem belső politikai meggyőződés vezette, hanem etikai és erkölcsi síkon dolgozott munkatársaival együtt a tanítóvizsgáló bizottság és az államtitkárság élén. Bebizonyosodott Imre Sándor ártatlansága, de meghurcoltatása több év anyagi és pszichikai nehézséget okozott a pedagógusnak. Tudományos pályafutása is megtorpant egy időre,³³⁵ mígnem Schneller István nyugalomba vonulása után, egyházi kapcsolatainak köszönhetően, 1925-ben Imre Sándor követhette egykori mesterét a szegedi egyetem pedagógiai tanszékének élén.

³³³ *Imre Sándor legifj. Szász Károlynak*, 1920. december 27., 7. fol., 2-3, OSZK, Kt, Levelestár.

³³⁴ *Imre államtitkár is Schack főigazgató sajtópöre*, A Ujság, 1920/264, 3.

³³⁵ *Imre Sándor és Schack Béla sajtópöre a Táblán*, Nemzeti Ujság, 1921/3, 6.; *Kiss Menyhért és Hindy Zoltán elítélése jogerős*, Pesti Hírlap, 1921/246, 6.

Jelen esetben példával bizonyítjuk, hogy teljesen mellőzve a biográf írások elemzését, nem juthatunk el az objektívebb valósághoz. Véleményünk szerint az ügynek teljes ismerete egy komplexebb igazságot eredményez a korszak oktatási viszonyaitól, - így a Nőiskola és nőnevelés instabil helyzetével kapcsolatban is, ezért az is érthető, hogy ebben az időszakban (1919–1923) Imre Sándornak miért nem jelentek meg semmilyen jelentős, különösen a nők helyzetével foglalkozó, elemezhető írásai, miért hallgatott el egészen szegedi állásának betöltéséig.

VII. A nőnevelés szervezése– a magyar nőnevelés kérdése az első világháborút követő évtized társadalmi életében, pedagógiai sajtójában (1924–1929)

Magyarországon először a Tanácsköztársaság különleges terepet biztosított a női emancipációs törekvések megformálásához, ami gyakran külsőségekben is megmutatkozott; az elsősorban a forradalom eszméivel rokonszenvező hölgyek öltözködésükkel és viselkedésükkel hangsúlyozni szerették volna elértnek vélt egyenjogúságukat; férfiasan viselkedtek, cigarettáztak, rövidre vágatták a frizurájukat.

Imre Sándor – néhány korábbi tanítványával, barátjával és kollégájával tanácskozva a Tanácsköztársaság idején feljegyzéseiben, a népoktatásról írt tanulmányában, visszaemlékezéseiben egy sor intézkedéssel, szervezési móddal, reformtervvel kapcsolatban említette, hogy mutatis mutandis ezekből tanulni, meríteni lehetne a jövőben. Miközben azt hangsúlyozta, hogy nem szabad elhanyagolni a továbbiakban a munkásság művelését, a társadalmi kérdésekben tájékozatlan és öntudatlan középosztállyal való foglalkozást, a gyermekek, az ifjúság, a diákság egészségügyi, szociális gondozását, támogatását, a Tanácsköztársaság alatt készült jegyzeteiben érvelt a nőnevelés megújítása mellett is.³³⁶ A tervek azonban sokáig tervek maradtak, a felszabadultság nem tartott sokáig, ugyanis a Tanácsköztársaság bukása, az első világháború elvesztése és a trianoni döntést követő szankciók után politikai és társadalmi konzervativizmus következett, amely nem tette lehetővé a nő-kérdés valódi kibontakozását.

Miközben a független és határozott maszkulin nő ideájának nemet parancsoltak a férfiak, ezzel sok konfliktust eredményezve a társadalmon és családokon belül is, a nők munkába állása megállíthatatlan folyamatként haladt előre hazánkban az 1920-as években. A felsőbb osztálybeli nők ekkor még nem vállaltak munkát, mert az rossz hatással lett volna presztízsük megítélésében. A főleg az alsó középosztályból érkező nők pedig közhivatalnoki pozíciókat töltöttek be, és mivel általában érettségivel nem rendelkeztek, a hierarchia alján elhelyezkedve alacsony fizetésben részesültek.

A korszak lexikonjaiban Gyertyánffyra jellemző gondolatok tűnnek fel, amikor a nőkép 1920–30-as évekbeli alakulásáról szeretnénk tájékozódni. Miközben egyenlőnek írják le a nőt a férfival, még ezekben az évtizedekben is feltétlenül hozzátesszik, hogy „a természeti törvényen alapuló nemi és társadalmi különbségeket”, illetve, hogy a nő „életteni rendeltetése az

³³⁶ DONÁTH Péter, *Konszenzuskereső reformer a válságok és szélsőségek korában – Imre Sándor a nemzeti együttműködés akadályairól, művelődéspolitikai szerepvállalásáról, a köznevelésről, s a magyar pedagógiáról*, Budapest, Trezor Kiadó, 2022, 195.

anyaság”. Tehát a női egyenrangúságból nem következik a jogi értelemben szorosan vett egyenjogúság.³³⁷

VII. 1. *A nők iskolázásának problémái*– Imre Sándor tanulmánya és *Neveléstanának* gondolatai alapján

Imre Sándor 1924 november 10-én *A nők iskolázásának problémái* címmel előadást tartott a Feministák Egyesületének vonatkozó tematikájú értekezletén. Önmagával ez a tény is figyelemfelkeltő, hogy korábbi nyitott, de szerfelett óvatos hozzáállását hátrahagyva, nem zárkózott el ettől a közegetől, hanem konstruktív párbeszédet folytatott velük. Megvizsgálva a másik oldal motivációját, azt találtuk, hogy a Feministák Egyesülete az alapítástól kezdve szintén arra törekedett, hogy az oktatással kapcsolatos programjaikba meghívja a hazai pedagógiai folyóiratok szerkesztőit. Így korábban a Magyar Pedagógia élén Imre Sándort megelőző szerkesztő; Weszely Ödön is számtalan vitaest vendége volt.³³⁸

Imre előadásának anyagát először *A Nő* 1925. évi 1. számában közölte, majd ennek kibővített változata *A nőnevelés szervezése* címmel a *Kisdednevelésben* jelent meg. A lányok nevelése iránt az érdeklődés szokatlanul széles körű, és élénk volt, amelynek többek között a magyarázatát adták azok a nevelésügy javítását célzó törekvések, amelyek közös iránya a nők helyzetének megnyugtató kezelése volt, de módszerét és végső célját tekintve a döntéshozóknak nem sikerült egységes nevezőre jutniuk.

A nőnevelés szervezésének kérdése a társadalmi élet gyökeréhez nyúlt vissza, ezért is volt a korszak egyik legáltalánosabb érdekű dilemmája. A gazdasági helyzet, és a nők igénye a szellemi fejlődésre, egyre szükségesebbé tette annak mérlegelését, hogy hol helyezkedjen el a nő a 20-as évek modern társadalmi életében. A társadalom- és kultúrpolitika feladata lett tehát ezt és azt megállapítani, hogy a nőnevelésnek milyen formájú szervezése biztosítja az erre a szerepre való előkészülést. Imre Sándor szerint az elsődleges megtalálni a közös alapot, amely a nevelés kérdéseit *a nemzet állapotával kapcsolatban* vizsgálja.³³⁹

Imre Sándor tanulmányában a megújított közneveléstől olyan női képet várt, „akinek műveltsége azonos értékű a férfiakéval, szakismerete nem kíván és nem is fogad el elnézést

³³⁷ PUKÁNSZKY, *A nőnevelés évezredei, i.m.*, 153.

³³⁸ CZEFERNER Dóra, *A New York-i Schwimmer Rózsa-hagyaték jelentősége a nőoktatás szempontjából= "Asszonyoknak igen sokat kell tudni...": új kutatások a nőnevelés történetéről*, ÁCS Marianna szerk., Pécs, Kronosz, 2019, 124-144.

³³⁹ IMRE Sándor, *A nőnevelés szervezése, Kisdednevelés*, 1925/1, 1-15.

pályatársaktól vagy feljebbvalóktól, aki nem riad vissza az útjában levő nehézségektől, nem vár mástól gondoskodást – és mégsem válik nőietlenné, készen van az örök női hivatás betöltésére is és ebben is tudatosabb elődeinél.³⁴⁰ Szerinte „az ilyen nők tudják komolyan venni az életet maguk számára s megkönnyíteni, felderíteni, célhoz segíteni a mások életét.” Mivel a nőnevelés a köznevelés része, a köznevelés pedig a nemzet életének alapja, ebből következik, hogy a nevelésügy terén mindennek egységesnek, de azon belül számos dolognak differenciálnak kell lennie. Ilyen például a két nem sajátos szükségleteinek figyelembevétele. Imre Sándor másik megállapítása az, hogy a nőnevelés szervezésében átfogó rendezésre és nem egyes részletek megújítására van szükség. A célravezető és gyökeres rendezés az egész nemzetre, és valamennyi társadalmi osztály szükségleteire kiterjed. Úgy véli, hogy a helyzeten egyes tantervek módosítása vagy némely iskola szervezetén való változtatás önmagában nem segít, az összes szükséglet figyelembevétele nélkül.

A szervezés útján állandóan szem előtt kell tartani a nőnevelésnek kettős feladatát: a nőt az emberi feladatokon kívül a sajátos női hivatás betöltésére is elő kell készíteni. Ezen a ponton fel kell hívunk a figyelmet a Neményi Erzsébet és Ellen Key korábban idézett női hivatásról szóló gondolataival egybecsengő egyértelmű hasonlósága, miszerint az egyik a másik egyértelmű kiegészítése lehet, és a cél a megfelelő összhang megtalálása, nem valamelyik kizárása. A nevelés ezen két feladat harmóniájára törekszik és kerüli a két végletet, melyek közül az egyik a nőt csupán anyai hivatása betöltésére kívánja előkészíteni, a másik pedig a férfival való emberi egyenjogúság álláspontját tekintve, kizárólag a nő társadalmi helyzetére gondol és a férfiéval azonos nevelést kíván.

Fontos felvetés a nőnevelés szervezésében, hogy milyen iskola típusokra van szükség és mi legyen ezeknek az arányszáma. A tanulmány a leányiskoláknak három csoportját különbözteti meg aszerint, hogy a nő milyen feladat betöltésére vállalkozik: általános műveltségre felkészítő iskolák (elemi-, közép- és felsőfokú); szakiskolák és kisebb létszámú gyakorlati tanfolyamok. Az iskolafajtáknak az arányszáma a szükségletek minőségétől függ, és a helyes művelődési politika feladata annak az eldöntése, hogy egyes vidékek és egyes társadalmi osztályok szerint milyen iskolákra van szükség. A legnagyobb elvárás lényegében az, hogy minden társadalmi osztályból származó lány megtalálja az ő boldogulásához szükséges művelődési teret és ezzel a nemzetnek valamennyi tagja számára lehetővé váljon a művelődés.

³⁴⁰ RADÁK Olga, *Imre Sándor: A nőnevelés szervezése*, Magyar Pedagógia, 1926/35, 51-52.

Itt el is jutottunk Imre Sándor munkáinak központi gondolatához, vagyis a legfőbb feladat a Kölcsey Ferenc-féle „Hass, alkoss, gyarapíts: s a haza fényre derül!” romantikus terminológia³⁴¹ mentén a kollektív fellépés a hazai műveltség ápolásában. A pedagógus, mint nagy példaképe Széchenyi István is számottevő szerepet szánt az individuumnak az egységes nemzet megteremtésében³⁴²: „az egyes emberek nem magokban, nem tetszés szerinti csoportokban, hanem csak mint nemzet lehetnek naggyá, számukra a nemzet testesíti az emberiséget.”³⁴³ Imre Sándor *A közös munka lelki akadályai* (1927) című későbbi értekezésében már nem csak az individuum, és a művelődéspolitikai felelősségét tárgyalta a nemzetnevelés kontextusában, hanem nosztalgikusan emlékezett vissza az 1919-ben fellendült társadalmi felelősségvállalásra is: „1919 nyarán, a bolsevizmus bukása után rövid ideig nagy felbuzdulás volt: nagyon sokan érezték, hogy részt kell venni a közügyökben [!] s erre késznek mutatkozott sok olyan ember is, aki azelőtt minden nyilvánosságtól őrizkedett. Ez a hullám azonban hamarosan eloszlott s ma a helyzet e tekintetben ismét a régi kezd lenni, vagy már az is.”^{344 345}

Imre Sándor szerint bár vannak, akik a nők szerepét egyedül az anyaságban, háziasszonyágban, a férfinak való segítségben látják, és ehhez szeretnék alkalmazni a nevelést, és vannak, akik egyszerűen a férfiakkal való emberi egyenjogúság álláspontján a férfiakéval azonos nevelést akarnak, de egyik végletet sem igazolják sem a tények, sem a „meggondolás.” A pedagógus korszerűen közelít ahhoz az addigra minden szempontból elavult állásponthoz, hogy a nőket elegendő az anyaságra előkészíteni, némi műveltségelem átadásával. Ez nem volna érdekében senkinek, hiszen: „minél teljesebb a nő műveltsége, azaz minél fejlettebb és gondozottabb a teste, kiműveltebb és tartalmasabb az értelme, finomabb az érzelmi világa, annál jobban, azaz tudatosabban, nem csak ösztönösen és gépiesen teljesítheti anyai feladatait is, annál inkább lehet családjának, egész környezetének jó lelke, jó szelleme, testi, lelki,

³⁴¹ KÖLCSEY Ferenc, *Huszt, Cseke, 1831. december 29.* = Verstár [elektronikus dok.]: a magyar líra klasszikusai: ötven költő összes verse, Budapest, Arcanum, 2008.

³⁴² NÉMETH András, PUKÁNSZKY Béla, *Paradigmatikus irányzatok a magyar neveléstudomány fejlődéstörténetében*, Magyar pedagógia, 1997/3-4, 303-317.

³⁴³ IMRE Sándor, Széchenyi és a magyar nevelés jövője = *Széchenyi eszmevilága II.*, szerk. GAÁL Jenő, Budapest, Franklin, 1914, 36-64, 45.

³⁴⁴ Imre Sándor, *A közös munka lelki akadályai: néhány vonás a mai magyarság arculatának egyik oldaláról*. Budapest, [Dunántúl Ny.], 1927.

³⁴⁵ Erről bővebben: SZÜTS-NOVÁK Rita, "Ez az út, az igazság, az élet" - Imre Sándor nemzetneveléssel kapcsolatos fogalomrendszere módosulása az első világháborút követő években (1919-1929) = *Tudomány, oktatás, kultúra a két világháború közötti Magyarországon*, szerk. M., PELESZ Nelli, Szeged, Radnóti Szegei Öröksége Alapítvány, 2019, 103-118.; SZÜTS-NOVÁK Rita, *Széchenyi István neveléstörténeti jelentősége a 20. század első évtizedeiben = Tanulmányok a tanügy és az oktatás világából*, szerk. KARLOVITZ János Tibor, Budapest, Neveléstudományi Egyesület, 2019, 156-162.

gazdasági gondviselője.”³⁴⁶ Más helyen példaképeré, Széchenyi Istvánra utal, aki szintén sokra tartotta a művelt nőket, „honunk szebb lelkű asszonyai” nemzeti, társadalmi szerepvállalását.

Imre végre kimondja azt a nyilvánvaló, de gyakran elmismásolt igazságot, hogy a férfiak dilemmája többnyire nem a nők képzésével van, hanem az attól való félelemben gyökerezik, hogy a tömegesen munkába álló nők miatt, kenyérkeresetük veszélybe kerülhet. Az első világháború okozta veszteség miatt a nők férjhezmeneteli lehetősége is korlátozottabb lett. Ugyanis míg a nők száma 7,7%-ot nöött 1910-ről 1920-ra, a férfiak száma csak 2,1%-kal gyarapodott. Városokban még rosszabb lett a helyzet, Budapesten például 1000 férfira 1154 nő esik. Nem beszélve arról, hogy a házasulandó kedv is alábbhagyott, míg 1910-ben a 15 éven felüliek 61,7%-a, 1920-ban már csak 58,4%-a élt házasságban.³⁴⁷ Tehát ebből következik, hogy eleve nem vállalhat minden nő édesanyává, de ezzel párhuzamosan a férfiak korai halálózása miatt a kenyérkeresetre szoruló özvegyek száma is megnőtt. A gazdasági helyzet és a fenti okok még inkább indokolják a nőnevelés fontosságát.

Imre nem rokonszenvez azzal az állásponttal sem, amely szerint teljesen azonossá kell tenni a fiúk és lányok nevelését. Bár előre bocsátja, hogy a nők joga és a közösség érdeke minden nő kiművelése, de nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy sokan családot alapítanak később, amelyre éppúgy fel kell készülniük test-lelki szempontból is, mint bármely más hivatásra. A koedukáció Imre Sándor rendszerében nem helyrajzi kérdést takar, vagyis nem a mai értelemben használt együtt-nevelés kérdését. Tehát a hangsúly nem azon van, hogy egy iskolában képeznek-e fiúkat és lányokat, hiszen egy családban is egy légtérben élnek, hanem az azonos nevelés ügyéről. Itt lép a színre az *egyéniesség* fogalma, amelyet homogén közegben lehet szem előtt tartani. Vagyis a közösséget csoportosítani kell életkor, nem és fejlettség alapján. Itt fellelhetők Imre Sándor korábbi gondolatai, amelyeket *A nőnevelés és lélektan* című munkájában már olvashattuk, miszerint Meumannra hivatkozva a nevelés útján a lelki és nemi sajátosságokat el lehet tüntetni, de megszüntetni nem lehet, és az ellene kifejtett küzdelem kárt okoz. Majd ismét Stern-re utalva és lényegében tovább bővítve a korábbi tanulmányában leírtakat, arra a következtetésre jut, hogy a két nem fejlődésében nagy különbségek tapasztalhatók életkoronként, mert először, amikor iskolába kerülnek azonos fejlettségi szinten állnak, majd a 13. év környékén a lányok lassabban, fiúk gyorsabban fejlődnek. Utána a 16-18 év között bizonyos dolgokban a fiúk szárnyalják túl a lányokat, másban pedig a lányok lesznek hatékonyabbak. Lippmann után kijelenti, hogy általában a lányoknál kevesebb a szélsőség, kevés a nagyon rossz, és a kiváló tanuló is. Jonas Cohn-nal is egyetért, hogy bár egy ideig a

³⁴⁶ IMRE, *A nőnevelés szervezése, i.m.*, 7.

³⁴⁷ IMRE, *A nőnevelés szervezése, i.m.*, 7-8.

lányok együttoktatása a fiúkkal nem okoz kárt sem a lányok előmenetelében, sem az iskola színvonalában, de idővel ez elkerülhetetlen. A kamaszkor érzelmi labilitására is rávilágít, vagyis az ebben az időszakban az együttnevelés nem harmóniát szül, hanem csak fokozza a *nyugtalanságot*.³⁴⁸

Imre konklúziója, hogy a fiúk és lányok koedukációja a pubertás korig lehetséges, utána hátránnyal járhat egészen a felső iskolás korig, amikor ismét tanulhatnak együtt. Kiemeli azonban, hogy anyagi megfontolás indokolhatja a közös nevelést, ha nincs mód külön iskolát állítani, akkor inkább együtt tanítsák a lányokat a fiúkkal, mint hogy egyáltalán ne járjanak iskolába. Sarkallatos pont, hogy minden lány megtalálja a magának való iskolát, hiszen a vidékekhez alkalmazott iskolák változtathatnak csak azon a gyakorlaton, hogy a városban tanult lányt a falubeli fiú nem meri megkérni, mondván, hogy kisasszony, a városban tanult fiú nem házasodik falubeli lánnyal, mert nem tartja elég műveltnek. A külföldön tanuló vagyonos lányoknak pedig itthon is biztosítani kellene a megfelelő színvonalú, legmagasabb rendű képzést. Néhány évvel később írt munkáiban is fenntartja mindkét fenti álláspontját, miszerint a közoktatási szervezetet azon kívül, hogy fajták és fokok szerint tagolják, a nemek és társadalmi osztályok szerint is el kell különítenünk az iskolatípusokat, hogy mindenki a saját speciális igényeinek való iskolát látogathassa.³⁴⁹

A Neveléstanának *A fiúk és leányok* című részében már aprólékosan kitér azokra a nemi sajátosságokra, amelyekre korábbi írásaiban többször hivatkozott: „...mindenki tudja, hogy a testalkat, a test fejlődésének külső jelei közül igen sok a fiúkon-leányokon szembevetően különbözik; általános tapasztalat az is, hogy a leányokat inkább az érzelem, a fiúkat inkább az értelem uralmának a fokozódó ereje jellemzi”.³⁵⁰ Az iskolai nevelőnek tudnia kell, hogy a tulajdonságok és jellemvonások kialakulása nem csak a nemi jellegekkel, hanem a család és környezet hatásával függnek össze. Imre Sándor hangsúlyozta - és ezzel követte a korszak legújabb lélektani megközelítésű nevelési trendjeit -, hogy a család már kisgyermek korától másként bánik a fiúval és a lánnyal. Mások a játékszerek és játszótársak, a ruházat, a házi munkában való részvétel, és mire a gyermek az elemi iskolába jut, már kifejlődtek benne egyes tulajdonságok, amelyek betudhatók a *nemi sajátosságnak*, de a *nevelési eljárásnak*, *szoktatásnak* vagy *egyéb állandó hatásnak* is. A tanárok is differenciálnak, helyenként a tanulmányi anyag is módosul nemek szerint. Eközben a családban is különbség van a lányok

³⁴⁸ Imre Sándor sokban támaszkodott e tanulmányában: LECHNER Károly, *A női lélek és a feminizmus orvostermészettudományi megvilágításban*, Természettudományi Közlöny 1922., 65-89.

³⁴⁹ IMRE, *Neveléstan, i.m.*, 125.

³⁵⁰ IMRE, *Neveléstan, i.m.*, 220.

és fiúk napirendjében, így amikor már elérik a középiskolás kort, a magatartásuk megkülönböztethető. Azonban, ha erre az iskola nincs tekintettel, annál kevésbé segíti a speciális képességek és értékek kifejlődését. Ezért fontos, hogy ismerje a tanár, hogy a gyermekben mi a nemi sajátosság és melyik az, amely külső hatások eredménye, tehát még „céltudatos eljárással módosítható.”

Imre Sándor míg a korábbi évtizedekben hiányolta a témában született eredményeket, ebben az írásában már lélektani kutatási vizsgálatokra is támaszkodott. Sokra tartotta Wilhelm Julius Ruttman (1884-1943) tanár és pszichológus vonatkozó könyvét.³⁵¹ Ruttman alapján ismét leírta, hogy a két nem fejlődése nem azonos formában történik, bár az ezzel kapcsolatos korábbi megállapításait valamelyest módosította és kibővítette, de összességében megegyezett az általa már leírtakkal. Eszerint a lányok körülbelül a tizennégy éves korukig majdnem minden testi és szellemi értelemben gyorsabban fejlődnek, ettől az időszaktól kezdve a fiúk fejlődése gyorsabb. A fiúk egyenletesebben, a lányok ingadozóbban növekednek. A kutatás szerint a lányok agya a 14. év körül leáll a fejlődésben, a fiúk agyának növekedése tovább tart. A fiúk esetében több szélsőség tapasztalható, a lányoknál nincs annyi különbség; kevesebb a kiváló és az „értéktelen tanuló”. A fiatalabb és idősebb lányok között nincs akkora szellemi különbség, mint a fiúk esetében. A 9–10 és a 14 éves kor táján a lányok fejlettebbek a velük egyidős fiúknál, de a fiúk serdülésének befejezése után azok megelőzik a lányokat. Nem csupán a fejlődésben, hanem az érzékelésben is különbség van a nemek között; pl.: a lányok szeme gyorsabban és pontosabban felismeri a színeket, a fiúk pedig az alakokat, a fiúk hallása jobb, a lányok könnyebben felismerik a szagokat és a keserű és savanyú ízt, a fiúk jobban tudják megkülönböztetni az ízeket és szagokat egymástól, a nők bőre érzékenyebb. A fiúk mozgása jobb, és lassabban fáradnak, míg a lányok mozgása hamar gépiessé válik. A szellemi életben megfigyelhető nemi sajátosságok leírásakor Imre Sándor és Wilhelm Julius Ruttman is még mindig ezer meg egy kliséet használt, amikor megfigyeléseit leírta: például a lányoknak jobb reflexük, de inkább külsőségekben gondolkodnak, és a dolgok elvont, rejtett összefüggéseit kevésbé ismerik fel, egyszerű eseményeket is körülményesen, terjengősen mesélnek el. A lányok jobban figyelnek, jobban a memoriája, a memoriterekre jobban emlékszik. A logikus gondolkodásban a fiúk az erősebbek, a lányok gondolkodása „hézagosabb”. Ebből következik, hogy a fiúk tudása határozottabb, a lányoké instabilabb, könnyű őket zavarba hozni, megtéveszteni. A lányok esztétikai érzéke jobban fejlődik, „nyitottabbak a szép iránt”. A két nem érdeklődése különböző irányú, a fiú az ismeretlen tárgy, jelenség keletkezését,

³⁵¹ Wilhelm Julius RUTTMANN, *Hauptergebnisse der modernen Psychologie*, Leipzig, E. Wunderlich, 1914.

rendeltetését, értelmét keresi, a lány tetszését vagy idegenkedését fejezi ki először. Érzelmi hatásokra (pl.: dorgálás, dicséret) a lányok fogékonyabbak, kedélyállapotuk könnyebben változik. A lányok cselekvése ösztönös, az érzelem vezeti őket, a fiúk gyakrabban élnek át kognitív disszonanciát, hiszen az értelem és érzelem között őrlődnek, több köztük a „bölcsekedő, zárkózott, közömbös”. Imre Sándor mindezt iránymutatásnak szánja, hangsúlyozva, hogy a nemek sajátosságainak leírása a kiindulópontja a nemek közti különbségek felismerésének, de nem végérvényű minden lányra és fiúra. Különösen pedig nem jelentik azt, hogy „bármelyik nem szellemi képességeinek az értéke a másikénál nagyobb vagy csekélyebb volna.”³⁵²

A pedagógus a leányiskolák megújításának létjogosultságát az 1920-as népszámlálási statisztikai adatokkal is alátámasztotta. 1920-ban a lakosságnak még mindig csak 84,8%-a tudott írni és olvasni. A hat éven felüli írástudatlanok 58,4%-a nő volt, holott az összlakosságnak csak az 51,5%-át alkották ők. Már a képzés alsó fokán is komoly gondok merültek fel, hiszen a 24 éven felüli férfiak 79%-a végezte el az elemi négy osztályát, a nőknél ez az arány 70,7%. Az elemi hat osztályának esetében ez a szám a férfiaknál 54%, a nőknél 44,6%. Középfokú iskolából négy évet végzett a fiúk 12,1%-a, és a lányok 8,7%-a, hat évet a fiúk 7,8%-a, a lányok 2,5%-a, nyolc osztályt pedig a fiúk 6,9%-a, a lányok 1,4%-a. A főiskolát végzettek száma szintén mind a két nemből alacsony volt, de itt is a férfiak voltak többen (3,3%), míg a nők között csak 0,2% tanult tovább főiskolán. A nőnevelés elavult rendszerén kívül Imre Sándor felhívja a figyelmet arra is, hogy a nyolc osztályt végzettek csekély száma azt bizonyítja, hogy az iskolarendszer reformálásra szorul, mert nincs elég iskola az elemi fölött, és a szakiskola sem kapcsolódik eléggé az első négy osztályhoz.³⁵³

Korabeli recenzense, Radák Olga szerint Imre Sándor tanulmányának elsőrendű célja, hogy elősegítse a nő helyzetének kialakítását és utat mutasson a nőnevelés szervezésében, hogy *a nő a maga anyai hivatásán kívül társadalmi feladatok megoldására is előkészülhessen*, és e kettős feladat harmonikus eggyé olvadásával a társadalmi és nemzeti élet megújulásának komoly munkája lehessen.³⁵⁴

Radák amúgy maga is észrevétlenül volt a 20. századi magyar nőnevelés jelentős alakja, pályájának rövid ismertetésével szépen keretezzük azt a nők alkotta társadalmi kontextust, amelyben a két pedagógus kifejtette gondolatait a témában. Ezért úgy gondoljuk, hogy Radák, ahogy a fentiekben már többen, megérdemli, hogy rövid pályaképét papírra vessük az

³⁵² IMRE, *Neveléstan, i.m.*, 223.

³⁵³ IMRE, *A nőnevelés szervezése, i.m.*, 13.

³⁵⁴ RADÁK, *Imre Sándor..., i.m.*, 51-52.

alábbiakban. 1890-ben született Battonyán szegény családban, ezért kisiskolás korától korrepetálásokat vállalt, hogy tovább tanulhasson. Egyetemi tanulmányait pedagógia-filozófia szakon fejezte be, majd doktori értekezésében Herbart pedagógiai működésével foglalkozott. 1917-ben kinevezték a budapesti Csalogány utcai tanítóképző vezető tanárává. 1923-ban az Erzsébet Nőiskola épületében működő tanárképző főiskolára került. Amikor ezt az intézményt 1928-ban Szegedre helyezték, választania kellett a szegedi főiskolai tanárság és az Erzsébet Nőiskola újjászervezése, igazgatása között. Utóbbi mellett döntött, és tizenöt éven át, 1943-ban bekövetkezett haláláig állt az intézmény élén. Két nyolcosztályos nyelvi líceumot alapított, amelynek alsó tagozata megfelelt a mai általános iskola felső tagozatának, felső tagozata pedig a mai gimnáziumnak. Később megszervezte az internátust is, melyben kétszáz növendék számára tudtak helyet biztosítani. A képzésben fókuszában volt a művészeti nevelés, amelyben jelentős hangsúlyt kapott a szép beszéd, a kifejező, értelmes előadókészség elsajátítása és a zene, de a hallgatók megismerkedtek a klasszikus tánc alapjaival és a fotóművészetrel is. Az esztétikai nevelés keretében került sor a rajzkultúra fejlesztésére és a kézimunkatanítás alapjainak lerakására. Radák fontosnak tartotta a növendékek testi nevelését is.

Egy karitatív kezdeményezésre is sor került az intézetben. Minden osztály egy arra rászoruló gyermeket patronált születésétől iskoláskoráig. A diákok saját költségükből fedezték a csecsemő kelengyéjét és későbbi ruházatát. Ezen felül az iskola évente kétszáz szegény gyermek számára rendezett ünnepséget, amikor színelőadásokkal, uzsonnával és ajándécsomagokkal látták el vendégeiket. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy az intézet hallgatói - ahogy Imre Sándor is remélte - „a társadalom hasznos tagjai és a korszerű nevelési eszmények hívei legyenek”.³⁵⁵

VII. 2. Imre Sándor nőnevelési tevékenységének és hatásának reprezentációja különböző egodokumentumokban

Magyarországon a statisztikák szerint 1935-ben tizennyolcezer nő rendelkezett diplomával, a legnépszerűbb és a legmegközelíthetőbb szakmák számukra a tanító, tanár, orvos, gyógyszerész, hivatalnok voltak. Többségük csatlakozott az *Egyetemet és Főiskolát Végzett Magyar Nők Egyesületébe*, illetve ezen egyesület budapesti, debreceni, pécsi és szegedi csoportjaiba. Az egyesület ekkor már tíz éves fennállását ünnepelte, ugyanis 1925-ben Kornis Gyula vonatkozó, általunk is hivatkozott *Nők az egyetemen* című írása arra sarkallta az

³⁵⁵ SZKADÁNYI Mária, *Radák Olga emlékezete*, Köznevelés, 1976/ 16, 6.

értelmiségi pályán dolgozó nőket, hogy miután a Napkeletben választ publikáltak a művelődéspolitikus tanulmányára, kezdeményezzék egy egyesület megalapítását. A tizedik évforduló megünneplésére a Magyar Női Szemle elindítását tűzték ki célul, amely *a szellemi pályákon működő nők lapja* lett.³⁵⁶ A folyóirat a diplomás nők szolgálatát, érdekképviseletét látta el, ugyanis eddig a magyar női *intellektuelle-nek* eddig nem volt saját lapja, így eddig az ő olvasási igényüket a meglévő szépirodalmi, háztartási és divatújságok elégítették ki. A Magyar Szemle gyakorlati segítséget is kínált az a női értelmiségi rétegnek, például ingyenes állasközvetítést vezettek be előfizetőik számára. Ezek a törekvések mindenképpen előre mozdították a nők egyetemi tanulmányait és annak befejezése után, szakmájukban történő elhelyezkedésüket is.

Mint látszik, Imre Sándor is hitt a nők tanulási jogában, amelyet a nemzetnevelési koncepciója szerves részeként értelmezhetünk. Mikrotörténeti kutatásunk lehetőséget biztosít arra is, hogy magán és szakmai életén, személyes példáin keresztül is bizonyítsuk, hogy nőneveléssel kapcsolatos írásai nem képmutatásból, hanem meggyőződésből születtek.

Köszönhetően olyan atyai példaképeknek, mint amilyenek akkoriban Gyertyánffy István is számított. Bár Gyertyánffy nem volt a feminizmus élharcosa, és Imre Sándor nem volt a szó szoros értelmében tanítványa, de ahogy az utolsó mesterének írt levelében megfogalmazta, bár másutt nőtt fel, de egész lélekkel nyomában járónak érzi magát, és azt reméli, hogy lehet még valaha krónikása Gyertyánffy „nagyértékű, mély nyomot hagyott” működésének.³⁵⁷ E gondolatok szintén rávilágítanak arra, hogy kontextustól független igazságok nincsenek, ahogy Gyertyánffy hatott kortársaira, olyan módon működött Imre Sándor gyakorlati tevékenysége is. Maradva a női nevelés kérdéskörén belül, az alábbiakban azt a hatást vizsgáljuk, amelyet ő fejtett ki a vele személyes és szakmai kapcsolatban állókra.

A Budapesti Levéltárban talált 1941-es, és halálát követően felvett 1945-ös népszámlálási kérdőívekből kiderül, hogy szűk családja nőtagjai mindannyian képezték magukat. A pedagógus felesége, Imre Sándorné Schilling Anna bár még nem volt 20 éves, amikor édesanyává és háztartásvezetővé vált, 6 év felsőbb leányiskolai végzettséggel rendelkezett. Első gyermekük, dr. Imre József jogtudományi doktor lett, húgai közül a fiatalabb, Imre Erzsébet középiskolai érettségivel az Országos Mezőgazdasági Kamaránál volt állásban, a középső testvér; Imre Anna pedig az okirat szerint 8 év középiskolai végzettség után

³⁵⁶ Dr. MAGYARY Zoltánné, Dr. TECHERT Margit, *Az a célunk*, Magyar női szemle, 1935/1, 1.

³⁵⁷ *Imre Sándor Gyertyánffy Istvánnak*, Budapest, 1928. febr. 20., fol. 11, OSZK, Kt, Levelestár, 1-2.

ténylegesen a lánynevelésben, a budapesti Baár-Madas református leánynevelőintézet továbbképzőjének vezetőjeként dolgozott.³⁵⁸

Levelekből, visszaemlékezésekből, interjúkból tudjuk továbbá, hogy Imre Sándor az összes, de különösen tehetséges diákjaival egész élete során szoros szakmai viszonyt ápolt. Tanári gyakorlatában megelevenedett az írásaiban jelen lévő mester-tanítványi, - időnként már-már atyai felelősségvállalás, amelyet nem csak hazája boldogulásáért érzett, hanem minden egyes egyén szakmai és magánéleti érvényesüléséért. Életének minden szegmensében akadtak szép számmal olyan férfi és női tanítványok, akik munkájukban tovább vitték pedagógiai hitvallását. Az alábbiakban a teljesség igénye nélkül, néhány esetet rekonstruálva, mikrotörténeti vizsgálattal támasztjuk alá, hogy szimplán nevelési és egyben nőnevelési elvei milyen hatást gyakoroltak tanítványaira. Mivel témánkhoz szorosan nem kötődik, ezért a két férfi hallgatója; Reményik Sándor és Reitzer Béla esetét röviden,³⁵⁹ de például Evva Gabriella és Dános Éva visszaemlékezését hosszabban fogjuk tárgyalni.

A világháborúk hatására az emberek túlélési stratégiájában differencia mutatkozott, a spektrum széles volt, a trianoni pszichózisként ismert jelenség következtében. A nehéz időkben Imre Sándor nemzeti felelősségvállalása és írásaiban és tetteiben is megmutatkozott, az első világháborút követő években az addigi történelmi nemzeti eszményképek hangsúlyozásán túllépve maga is jelentős, példamutató gondolkodó volt. A kor más egyéb gondolkodóihoz (pl.: Becker Vendelhez) hasonlóan, ő is úgy gondolta, hogy a kulcs maga az ember: középpontban a diák, és a rendszer működtetésének lelke: a pedagógus.³⁶⁰ Az 1920-as években leírt gondolatai a műveltség nemzetalkotó szerepét világították meg. Szavaiból kitűnik, hogy a nemzet túléléséhez szükséges nemzetnevelés legfőbb eszközének az egyszerre tradicionális és innovatív műveltséget tartotta, amely a negatív történelmi következményektől függetlenül országhatárokon innen és túl is a magyarság belső kohéziójának megalkotója. Imre Sándor első világháború után hangoztatott, módosult nemzetnevelési eszménye határozottabb felelősségvállalást hirdetett mind a pedagógusok körében, mind a nevelés helyszíne kapcsán, és az iskolákat támogató művelődéspolitikai képviselői esetében is. Mint mondta: „[...]

³⁵⁸ Özv. Imre Sándorné és családja lakásíve, Az 1945-ös népösszeírás összeírásai és feldolgozási iratai, IV.1419.n 15. szlj. I. ker. Naphegy utca 19. I. em. 7. 9. szs., BFL.

³⁵⁹ Bővebben erről lásd a megjelenés alatt lévő vonatkozó tanulmányokat: SZÜTS-NOVÁK Rita, „A mellékelt négy vers Végvárié, (kinek nevét ma indokoltabb védeni, mint eddig!)” Imre Sándor és legifjabb Szász Károly levelezésének irodalmi rejtvénye, *Töredéktől töredékig. Válogatás az Országos Széchényi Könyvtár által 2019-ben rendezett Tudományos Ülésszak előadásaiból*, Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, várható megjelenés 2022.; SZÜTS-NOVÁK Rita, *Imre Sándor Reitzer Bélának írt dedikációjának mikrotörténeti aspektusai a Szegedi Fiatalkor Művészeti Kollégiuma értelmiségi fiatalságának körében, Trianon és a magyar felsőoktatás 5.*, Budapest, Veritas Intézet, 2022.

³⁶⁰ PELESZ Nelli, *Megújuló pedagógusképzés a Dél-Alföldön: Reformtervek a két világháború közötti gazdasági szakoktatásban*, Délvidéki Szemle, 2020/1-2, 95-104.

nemzetinek kell lennünk [...], ezzel teszünk eleget a szociális gondolat követelményeinek; ezzel elégítjük ki minden téren szükségleteinket; ez az út, ez az igazság, ez az élet!”³⁶¹

Reményik Sándor költő (1890–1941) például nem csupán egyik tanítványa volt, hanem különleges kapcsolat volt közöttük. Egyszerre kezdték pályafutásukat a kolozsvári református kollégiumban; Reményik a gimnázium első osztályába lépett, amikor Imre Sándor tanítói pályája elindult az intézményben. Az ifjú gyakran neheztelt tanárára, és hiányolta annak történelemszemléletéből az otthon tapasztalt egyoldalú ellenzékiességét, de Reményik Sándor történelmi tudatosságának kialakulásában mégis vitathatatlanul része volt Imre Sándor történelemóráinak.

Imre Sándor *Kolozsvári emlékek Reményik Sándornak 50. születésnapján* című textusából még közelebb juthatunk a kapcsolat miértjeinek felgöngyölítéséhez: „Reményik Sándor 50 évéből 40 az én életembe is beletartozik. Voltak szakaszai, amelyeket közvetlen közelben töltöttünk. Egyikről ő is tudott, mert az osztálya termében sokáig voltunk szemben egymással, egyikünk hátulról a harmadik padban, az ablak mellett; másikunk a padok előtt. Egyébről talán ma sem tud, mert határ választott már el bennünket, de én tudtam, hogy mi forr a lelkében s igyekeztem mindenkivel közölni, ami onnan kitört. Talán azért éreztem ekkor is szorosnak az együttlétet, mert az előbbi évek szellemi kapcsolatot teremtettek közöttünk, s e kapocs összefűzött bennünket láthatatlanul. [...] Amikor a közvetlen közelség érzése nem volt kölcsönös, bennem akkor már nemcsak a benső összetartozás tudata élt, hanem a felelősségi érzése is a lelki sorsáért. A tanítóinak az a felelőssége ez, amelyet a szándéktalan és öntudatlan hatásokért érez, vagy legalább kellene éreznie.”³⁶²

Imre nemzetnevelési eszméjének gondolata elméleti munkái mellett az OSZK-ban található levelezésében is gyakorlati jelleggel jelent meg: „A mellékelt négy vers Végvárié (kinek nevét ma indokoltabb védeni, mint eddig); egy már megjelent, három van. A Kisfaludy Társaság legközelebbi ülésén - úgy olvastam - szó lesz Tiszáról; esetleg fel lehetne ezeket vagy valamelyiket olvasni és egyidejűleg valamelyik lapban (a Bp H-ban?) közölni is. Ezért vagyok bátor elküldeni. Kérem rövid üzenettedet: elfogadod-e e célból e költeményeket?”³⁶³ 1920-ban egyébként nemcsak Imre, hanem a kulturális magyar elit kollektíven védte Reményik személyét, ezáltal nevét is, a trianoni döntést kritizáló forradalmi versei miatt.

³⁶¹ Erről bővebben SZÜTS-NOVÁK Rita, „Ez az út, az igazság, az élet” - Imre Sándor nemzetneveléssel kapcsolatos fogalomrendszere módosulása az első világháborút követő években (1919–1929) = *Tudomány, oktatás, kultúra a két világháború közötti Magyarországon*, szerk. M. PELESZ Nelli. Szeged, Radnóti Szegedi Öröksége Alapítvány, 2019. 103–118.

³⁶² IMRE Sándor, *Kolozsvári emlékek Reményik Sándornak 50. születésnapján*, Pásztortűz, 1940/12, 495.
³⁶³ Imre Sándor legifjbb. Szász Károlyhoz, 6. fol., 1, OSZK KT Levelestár.

Ahogy korábban említettük, Imre Sándor művelődéspedagógus egy más alkalommal, 1935. április 15-én Reitzer Bélának, doktorandusz hallgatójának dedikálta a magántulajdonunkba került, *A neveléstudomány magyar feladatai*³⁶⁴ című könyvet. A szintén kvalitatív vizsgálatunk témáját adó, kézzel írt bejegyzés; Imre Sándor budapesti évei alatt megjelent könyve dedikációja szerteágazó kutatásra sarkalt minket. Felvetette a szerző és a címzett kapcsolatának megválaszolását, illetve a két világháború közötti aktív szegedi egyetemista értelmiség nonformális oktatásának és társadalmi szerepvállalásának kérdéseit. Köztudott, hogy a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma, amely 1930-tól 1937-ig működött Szegeden Buday György vezetésével, és aminek elméleti és gyakorlati munkája jelentős vállalás volt a '30-as évekbeli lokális egyetemi életben, az egyik legértékesebb irodalmi, művészeti és falukutató csoport volt. Hivatkozott tanulmányunk szintén hozzájárulhat továbbá ahhoz is, hogy Imre Sándor meghatározó értékű pedagógus tanítványainak szánt gondolatait, a korabeli mester-diák viszony alakulását és eredményeit differenciáltabban láthassuk. Trianon árnyékában egyértelmű, hogy a magyarság nagyobb részében nem maradtak viszonzatlanul a nemzeti érzésen alapuló revíziós gondolatok. Szerb Antal monográfiájában így fogalmazott: „A sokk, amelyet az akkori magyar társadalom átélt, mai ésszel és érzelmekkel szinte elképzelhetetlen. Nem volt olyan társadalmi osztály, réteg vagy csoport, amely a trianoni határokba belenyugodott volna, s nem volt olyan politikai párt, amely ne követelte volna a revíziót.”³⁶⁵ Így lett a Horthy korszak első éveinek keresztény-nemzeti kurzusa hamarosan a közoktatás- és művelődéspolitikai vezető eszméje.³⁶⁶

A tanár szerepe ebben az időben talán még hangsúlyosabb helyet kapott Imre Sándor egyetemi nevelési tematikájú műveiben, hiszen a fiatal itt már a pályaválasztásról dönt, az alább közölt Imre Sándor-idézetek is ezt igazolják:³⁶⁷ „Az egyetemi nevelés minden kérdése a tanár személyéhez juttat, a fejlettebb ember a központ itt is, mint a nevelésben mindenütt. Tanári minősége és egyéni magatartása, azaz tudományos értéke, feladatára való rátermettsége és emberi értéke, munkája közben nyilvánuló tulajdonságai biztosítják vagy zavarják az egyetemi szellem uralmát. Az ifjúságnak szükséges bevezetés haszna is a tanárokon fordul meg. Az egyetemen csak olyan tanárnak szabad lennie, aki teljesen kifejlett személyiség, vagyis aki tudatos és nemes egyéniségét érvényesíti tevékenységének minden részletében. [...] A két fél

³⁶⁴ IMRE Sándor, *A neveléstudomány magyar feladatai*, Szeged, Városi ny., 1935.

³⁶⁵ SZERB Antal, *A magyar irodalom története*, Kolozsvár, Erdélyi Szépművészeti Társaság, 1934, 493.

³⁶⁶ PUKÁNSZKY Béla, Iskolaügy és pedagógia Magyarországon 1919–1945 között = *Neveléstörténet*, szerk. NÉMETH András, PUKÁNSZKY Béla, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1995, 544.

³⁶⁷ Erről bővebben: SZÜTS-NOVÁK Rita–SZÜTS Zoltán, *A tanári kompetenciák néhány kérdése Imre Sándor pedagógiai rendszerében – „A tanítónak nem parancsolni kell tudnia, hanem észrevétlenül kormányoznia”* – Imre Sándor aktualitása, Különleges Bánásmód, 2019/5. 55–62.

viszonyának alakulásában a tanár személye a döntő: a szóbaállás, érdeklődés, a segítség készsége biztatja a fiatalembert a közeledésre s erre szolgál az érintkezésnek látszólag egyoldalú módja, az előadás is. Aki tanár, azaz valóban hatni akar, nem magának tartja az előadást, hanem a hallgatóknak és akkor nem csupán ezekre hat, hanem önmagára is. Aki a hatással törődik, előadása után azt kérdezi magától: vajjon sikerült-e olyan világosan beszélnie, hogy megértsék, s az önvizsgálat eredménye a következő előadás anyagát is, módját is befolyásolja.”³⁶⁸ Imre a tanári önreflexió megjelenéséről írt, új, sőt modern gondolatait ma már evidenciaként kezeljük,³⁶⁹ de akkor nem csak kortársai körében, hanem saját írásaiban is rendkívül korszerűnek számítottak.

Imre elképzelésében ideális esetben a tanár és diák munkatárs lesz, akik a feladatokban kiegészítik egymást. A diák értékeli a pozitív visszajelzést, és az eredetileg illemből fakadt tisztelet belső indítatásból átalakul valódi megbecsüléssé: „A nevelés gondolata a két félt munkatárssá teszi, mester és tanítvány, az életből kifele haladó és az utat még végtelennek vélő a tudományos munka örök feladataiban, az élet ezerféle kérdéseinek vizsgálásában egynek, kölcsönös kiegészítésnek ismerik fel egymást. Azaz ezt ismeri fel az ifjú; a tanár már eleve így tudja, hiszen tudományos gondolkodása már kiegészült a tanárkodás következtében fejlődött elemekkel. A fejlődésével való törődést, az egyetemi szellemű nevelést tapasztaló ifjúság észreveszi ifjú erejének a benne levő ígéretnek megbecsülését s akkor nem megszokásból szól a tanárhoz »alázatos tisztelettel«, hanem benső indításra »felkél és a mester arcát megbecsüli«. [...] Az egyetemi nevelésnek célt jelölő feladata, hogy tanárok és hallgatók kapcsolatát bensővé tegye.”³⁷⁰

Imre Sándor a tanári személyiségnek központi szerepet biztosít pedagógiai munkáiban. Ahogy a kor, úgy ő is mind többet foglalkozott a nevelői gondolkodással. A jó pedagógus fő ismérvét annak a hallgatókra kifejtett, tudatos és szándékos hatásában látja.³⁷¹ A pedagógus az egyetemi neveléssel kapcsolatos munkáiban a nyomatékot a szakmailag erős tanár-diák kapcsolatra helyezi. Véleménye szerint fontos, hogy a felek között kölcsönös tiszteleten alapuló partnerség alakuljon ki, ami nem mond ellent a tanár domináns szerepének. Imre Sándor úgy tartja, hogy az egyetemi tanárságra való felkészülés a felsőfokú tanulmányokkal kezdődik, abban a légkörben inspirálódik a diák. Ezért még inkább fontos, hogy a felsőoktatási

³⁶⁸ IMRE Sándor, *Egyetemi nevelés*, Budapest, Franklin Ny, 1930, 38–39.

³⁶⁹ PELESZ Nelli, *A pedagógusképző rendszerek megújításának lehetőségei. Repülőrajt – az OECD jelentése a tanárképzés fejlesztéséről*, Módszertani Közlemények, 2012/62. 47-65.

³⁷⁰ IMRE Sándor, *Az egyetem nevelési feladatai*, Budapest, Egyetemi Ny., 1937, 8–9.

³⁷¹ IMRE, *Egyetemi nevelés, i.m.*, 40–41.

gyakorlatban a tanuló szabad kiteljesedése és tanári motiváció mindig helyet kapjon.³⁷² Így pedagógiai rendszerében egyértelműen középpontba került a tanári példa, aki a diákot meghallgatva mestereként, megfelelő szakmai, pedagógiai és pszichológiai tudás birtokában „kormányozta” a diákot az önálló egyéniséggé fejlődés útján, aki ezután a nemzet értékes tagjává válhatott, ahogy diákjai jelentős része is tette.

Reitzer Béla hallgató (1911–1942) doktori disszertációja Imre Sándor és Várkonyi Hildebrand Dezső doktori iskolájában készült, és Szegeden jelent meg, *A proletárnevelés kérdéséhez: nevelésszociológiai bírálat* címmel. Reitzer munkájának kiindulópontja az az - Imre Sándor pedagógiai szemináriumában tartott - előadás, amelyen a proletárnevelésről szóló egyik elméleti művet ismertette.³⁷³

Felmerülhet a kérdés, hogy ebben a közegben hol voltak a női hallgatók, vajon rájuk is akkora befolyással volt a professzor, mint például Reitzerre? Korabeli visszaemlékezésekből tudomásunk van arról is, hogy Reitzer Béla Bálint Sándorral, Joó Tiborral és a későbbi Imre-monográfia író, neveléstörténész Heksch Ágnessel vett részt Imre Sándor professzor *Nevelélméleti kérdések* című egyetem-szerte ismert szemináriumának munkájában. Továbbá csoporttársuk beszámolója alapján nemcsak a férfi, de a női hallgatók körében is közkedveltek voltak az egyetemi órái: „A pedagógus Imre Sándor puritán erkölcsiségével, nemes, abban a korban annyira ritka elvi következetességével, humanista magatartásával kis közösséget vonzott maga köré. Számosan hallgatták a város művelt társadalmából is [...] Ilyen volt Tettamanti Béla későbbi professzor, Joó Tibor későbbi kulturfilozófus, aki Budapest ostroma alatt bombatámadás áldozata lett, jómagam, továbbá egy pénzügyigazgatósági főtisztviselő, egy jobboldali orientációjú főmérnök, Baranyai Erzsébet gyermekpszichológus, igen sok végzett, de származása miatt elhelyezkedni nem tudó hallgató. Emlékezem rá, hogy egyik egészen kiváló tanítványa Freund Ibolya jobb híján Angliába emigrált, ahol házvezetőnő lett. [...] Imre fiatal barátjában nagyra becsülte a kezdeményezést.”³⁷⁴

A fentiekben említett Baranyai Erzsébetnek (1894–1976) pszichológusként és neveléslélektan kutatóként helyezkedett el, a kutatási területe a gondolkodáslélektan, fejlődéslélektan volt. 1912-ben a szegedi tanítóképzőben szerzett tanítói képesítést, majd Berta

³⁷² Uo. 45.

³⁷³ A tehetséges fiatal férfi karrierjének csak a történelem szabhatott gátat, A második világháború kitörésekor Svájcban tartózkodott, ahonnan hazajött, de 1941-ben behívták munkaszolgálatra. Imre Sándor és Várkonyi Hildebrand Dezső tanítványa, Reitzer Béla jogász, szociológus, szociálpolitikus, szociográfus 1942 december 15-én a 101/28.-* munkaszolgálatos század tagjaként halt meg Ukrajnában. Lásd SZÜTS-NOVÁK Rita, *Imre Sándor Reitzer Bélának írt dedikációjának mikrotörténeti aspektusai a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma értelmiségi fiatalságának körében*, Trianon és a magyar felsőoktatás 5., Budapest, Veritas Intézet, 2022.

³⁷⁴ BÁLINT, 1999. 203–204.

Ilona igazgatósága alatt, 1916-ban a budapesti Erzsébet Nőiskolán polgári iskolai oklevelet kapott. 1916-tól 1927-ig Szegeden maradt tanítani, mint polgári iskolai tanár. Közben Nagy-Britanniában és állami ösztöndíjasként a pittsburghi egyetem pedagógiai intézetében volt tanulmányi úton, hogy mindkét országban a pszichológiai és a pedagógiai módszereket tanulmányozza. 1928–1942 között Szegeden az egyetemi kollégiumban és a pedagógiai intézetében dolgozott. 1932-ben pedagógia, neveléslélektan, filozófia tárgykörben védte meg doktori disszertációját, amelyben éppúgy, mint Reitzer Bélát, őt is Imre Sándor segítette. 1936-ban rövidebb ideig Németországban és Ausztriában volt tanulmányúton. Hazatérve 1938-ban egyetemi magántanári képesítést szerzett neveléslélektanból a Pedagógiai Lélektani Intézetben, amelynek 1929-es szegedi megalapítása a pszichológia professzionalizálódásának kiemelkedő mérföldköve volt. És amelynek működése során mások mellett Imre Sándor és Várkonyi Hildebrand tevékenysége nyomán olyan sajátos arculatú, magas színvonalú tudományos műhely alakult ki, melynek kisugárzása országos jelentőségű.³⁷⁵

A szegedi egyetemen nevelés-lélektani előadások megtartására kérték fel. 1942-ben a budapesti Új Iskolához került, megszervezte annak Neveléslélektani Kutató Állomását, amelyet 1949-ig vezetett, ebben az időben már Budapesten élt. 1949-től a Gyermeklélektani Intézet (1963-tól MTA Pszichológiai Intézet) tudományos főmunkatársaként számos elismert tanulmányt írt. 1963-ban nyugdíjazták. Lénárt Edittel közösen írt tanulmányai az első kísérleti pszichológiai tanulmányok Magyarországon.³⁷⁶

Az említett Heksch Ágnesen, Freund Ibolyán és Baranyai Erzsébeten kívül, szintén ebből a közegekből, Imre Sándor szárnyai alól került ki Ewa Gabriella (1899–1970). Ewa Miskolcon született Ewa Ernő ügyvéd és Giovanni Blanka negyedik gyermekeként. Anyai

³⁷⁵ Lásd bővebben M. PELESZ Nelli, SZÜTS-NOVÁK Rita, *A Pedagógiai és Lélektani Intézet 1929-es megalapítása, szellemi előzményei és működésének első évtizede: Imre Sándor és Várkonyi Hildebrand Dezső tevékenysége = The Foundation of the Pedagogical-Psychological Institute in 1929, its Intellectual History and Operation until 1945: The Role of Sándor Imre and Dezső Várkonyi Hildebrand*, OXIPO: INTERDISZCIPLINÁRIS E-FOLYÓIRAT, 2019/2, 9-24.

³⁷⁶ BARANYAI Erzsébet, *Nagy László munkásságának neveléstudományi eredményei*, Szeged, Dunántúl Pécsi Egyetemi Nyomda, 1932.; BARANYAI Erzsébet, *Vonások az egyetemi és főiskolai leányhallgatók mai lelki arculatából*, Budapest, Turul, 1936; BARANYAI Erzsébet, *A magasabbrendű értelmesség meghatározása és vizsgálatának módszere*, Szeged, A M. Kir. Ferencz József-Tudományegyetem Barátság Egyesülete, 1938; BARANYAI Erzsébet, *A nyelvtan tanulásának lélektani feltételei[1] = Conditions psychologiques pour l'étude de la grammaire*, Budapest, Magyar Új Iskola Egyesület, 1945; *Negyedik könyvünk: olvasmányok, nyelvi ismeretek, számolás és mérés*, szerk. BARANYAI Erzsébet, [et al.], Budapest, Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter, 1947; BARANYAI Erzsébet, *Jelentések logikai relációja a kifejezésben: kötésszavak a fogalmazásban : kandidátusi értekezés tézisei*, [Budapest], [Magyar Tudományos Akadémia 2. Osztálya], 1955; BARANYAI Erzsébet, *Jelentések logikai relációja a kifejezésben: kötésszavak a fogalmazásban: kandidátusi értekezés*, [Budapest], [Magyar Tudományos Akadémia 2. Osztálya], 1956; BARANYAI Erzsébet, *A vázlatkészítés közben folyó gondolkodás, a mondanivaló sűrítése és strukturálása. Személyes és személytelen hang a fogalmazásban = Az írásbeli közlés gondolkodás-lélektani vonásai: tanulmányok*, szerk. BARANYAI Erzsébet, LÉNÁRT Edit, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1959.

mostohanagyapja, kákai Kun Bertalan református püspök volt. A budapesti Keleti Kereskedelmi Akadémián 1920-ban szerzett oklevelet. Mivel tanár szeretett volna lenni, 1926 szeptemberében a szegedi Ferenc József Tudományegyetemre iratkozott be német-francia nyelvszakra. 1931-ben középiskolai tanári, 1932-ben filozófia-pedagógia szakkól tanítóképzőintézeti tanári és 1933-ban bölcsészdoktori oklevelet szerzett. Ekkor volt tanára Imre Sándor is, akinek tanítása, szellemisége egész életére meghatározó volt. Tanári pályáját a kecskeméti református tanítónőképző intézetben 1930-ban kezdte, mint internátusi nevelő. Ebben az intézetben 13 éven át nevelte a tanítónő-növendékeket. 1943 augusztusában a miskolci Tóth Pál Református Nőnevelő Intézet igazgatótanácsa meghívására Miskolcra került. Az intézet megüresedett gimnáziumi és tanítóképző tagozatán működött, mint rendes tanár, majd 1949 áprilisáig, mint igazgató. 1957 augusztusában történt nyugdíjazásáig aztán a miskolci ALÁV-telepi általános iskola felső tagozatán tanított. 1970 júliusában hunyt el. Számos nevelésügyi cikke mellett publikált írásokat: *A magyar nőnevelés két úttörője, Karacs Ferencné Takács Éva és Karacs Teréz nőnevelési nézetei, Karacs Teréz centenáris emlékfüzet* címmel.

Kevéssé ismert Ewa visszaemlékezése; a *Gondolattöredékek, emlékfószlányok Imre Sándorról*, amely 1967. október 13-án Imre Sándor születésének 90. évfordulóján a Dunamelléki Református Egyházkerület Levéltára számára készült. Az addig publikálatlan szöveget az eredeti gépirat indigós példányából Somogyi Gábor közölte Imre Sándorra emlékezve halála 70. évfordulójának évében. Jelen esetben kvalitatív mélyinterjúként is értelmezve az alábbiakban közöljük Imre Sándor női hallgatója memoárjának egy részletét, amely méltó eredménye a pedagógus nőnevelési kezdeményezésének:

„E sorok írója - mint az első világháború után „B-listára helyezett” tisztviselő - 27 éves korában került a szegedi egyetemen a nagy nemzetnevelő hatása alá. Pont 40 évvel ezelőtt lett az Imre Sándor által vezetett pedagógiai szeminárium tagja mint német-francia nyelvszakos bölcsészhallgató. A szegedi szeminárium nemcsak nevelői gondolkodását, hanem egész élete sorsát is meghatározta: a mester jóvoltából - aki a Dunamelléki Református Egyházkerület 16 középiskolájának tanügyi előadója is volt - tanítónőképző intézetben nyerhetett állást abban az időben, amikor állás nélküli tanárok 800-at meghaladó kérvényei elintézetlenül heverték a minisztériumban... Imre Sándor egyetemi tanár nemcsak mély hatású előadásokat tartott európai viszonylatban is figyelemre méltó művelődéspolitikai munkái írása közben, nemcsak tudományos kutatásokra indította lelkes tanítványait, de ezek sorsával is törődött. A Dunamelléki Egyházkerület tanácsbírája, a magyar református egyetemes konvent tanügyi bizottságának alelnöke egyetemi dékáni munkáinak végzése közben is időt tudott nekik

szentelni. Mindenekelőtt nevelő volt az általa értelmezett szó legteljesebb értelmében, és tanítványaiban már a leendő nevelőt látta, aki majd a nemzet sorsára is hatással lesz. Szigorú mértéke - ahol csak bírált - a nemzetért érzett nagyfokú felelősségérzéséből fakadt, és elismerő szavakat nem mondott könnyen. Ezért nem volt elég népszerű! De akik az elsősorban önmagát magas mértékkel mérő nevelő szigorú külseje mögött mélyen érző emberi szívét, érzelmektől, előítéletektől mentes tárgyilagos ítélőképességét megismerték, azok „tűzbe” mentek volna érte. Amikor egyik tanítványát a neveléstudományok doktorává avatta, ezekkel a szavakkal fejezte ki tanári szobájában elismerését: „Meg vagyok nyugodva az intézet sorsa felől”, (amelyben az illető dolgozott).

Műveit benső indításból írta, elismerésre, címre, jutalomra való számítás nélkül, legtöbbit saját költségére. „Az új háború eseményei, itthoni élményei és a jövő bizonytalansága miatt a becsületes ember kényszerítést érez most arra, hogy mindennapi dolgain kívül is tegyen valamit a közérő fokozására... Ezért a nemzet sorsáért való felelősség azt parancsolja, hogy mindnyájan megtegyük, amit szükségesnek tartunk, de mástól nem látjuk, magunk pedig tőlünk kitelőnek érezzük...”, írja nagyon jellemzően utolsó, 348 oldal terjedelmű, ma is időszerű munkájában. Talán a szerénység volt legnagyobb erénye. Ezt igazolja 1935. III. 2-án kelt levelének néhány sora: „Ne higgye azt, hogy egy ilyen kis szeminárium, amilyen az enyém volt, fontos – másnak”. Nekem igen-igen nagy dolog, eredmény és jutalom, hogy fontos azoknak, akik részt vehettek benne! Azon töröm (néha) a fejemet, miképpen lehetne együtt maradniok a szegedieknek s esetleg kiegészülniök azokkal, akik régen, a Pedagógiumban lettek szaktársaimmá, ámbár ezek közül már kevesen élnek.” Ugyanebben az évben „A neveléstudomány magyar feladatai” című 136 oldalas remekművét - angol kivonattal - azoknak ajánlja, „akik 1908 ősztől 1918 ősziig a budai Pedagógiumban s 1925 tavaszától 1934 nyaráig a szegedi egyetemen hallgatói voltak, és munkatársai „lettek, az élőknek és az elhunytak emlékének”. Ennek a mai is nagyon időszerű, felbecsülhetetlen értékű nevelésügyi munkának a kiadása után pontosan 10 évvel ő is váratlanul, hirtelen elhunyt.”³⁷⁷

Ahol Imre Sándor tanárként megfordult, mindenhol nyomott hagyott diákjai emlékeiben. Kolozsvár és Szeged után 1934-ben Budapestre költözött, ahol haláláig a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem pedagógiai tanszékének vezetője volt. Egy korábbi mikrotörténeti kutatásunk apropóját egy az OSZK kéziratári állományában lévő Imre Sándor-levél adta,³⁷⁸ amelyet 1941 őszen, egyetemi rektorsága kezdetén címzett barátjának, a

³⁷⁷ EVVA Gabriella, *Gondolattörödékek, emlékfoszlányok Imre Sándorról (Mesterek és művek)*, Széphalom 2015/25, 279-283, 280-282.

³⁷⁸ Imre Sándor *Hóman Bálinthoz*, fond 15/735., fol. 9, OSZK, Kt, Levelestár.

korszak egyik vezető ideológusának Hóman Bálintnak, aki csaknem egy teljes évtizedig állt a VKM élén. Imre Sándor a hivatalos levélben egy egyetemi rendbontásról számolt be, továbbá arról tájékoztatta a minisztert, hogy az eset kapcsán több, a Műegyetemen zsidó hallgatókkal szemben elkövetett atrocitás is napvilágot látott. A pedagógus társadalmi felelősségvállalása rektori munkásságát is áthatotta, a társadalmi egyenlőtlenségekből származó hátrányok kompenzálása a valóságban is tetten érhető volt az általa vezetett intézményben.³⁷⁹ A vizsgálat a kutatásunkig publikáltalan kézirat adatainak és Imre Sándor vonatkozó írásainak³⁸⁰ tükrében választ keresett olyan neveléstörténeti kérdésekre, mint: hogyan alakult a negyvenes évek nevelésügye, miként hatott Trianon tragédiája a magyar felsőoktatásra, mi köze volt a Turul Szövetségnek az egyetemi forrongásokhoz,³⁸¹ és miként viszonyult a Imre Sándor a zsidóság ügyéhez.³⁸²

Amiért most erre a feltárt esetre hivatkozunk, az a körülmény, hogy ez utóbbi kérdésfelvetésre a válasz egykori kolléganője, a hajdani holokauszt-túlélő, Dános Éva okleveles közgazdász, középiskolai tanár 1946-os, a Magyar Nemzetben megjelent nyilatkozatában olvasható. Dános egész életét meghatározták Imre Sándor szavai, amelyeket a pedagógus a nőhöz a magyarságról a zsidóüldözések idején intézett: „Az egyetemen dr. Imre Sándor a nagy nemzetnevelő mellett dolgoztam. Családi neveltetésem után ő tudósította bennem magyarságomat azokban az időkben, amikor zsidó származásom folytán a zsidóellenes rendeletek engem is kizártak a nemzet közösségéből. A múlt év decemberében Németországba deportáltak. [...] Amikor a deportálóvonat elérte az országhatárt, szegény jó Hanna barátnóm (Dallos Hanna, a neves magyar grafikus) zsebkendőjében egy kis hazai földet hozott magával a marhavagonba, hogy ez velünk legyen az idegen országban. A koncentrációs táborban megérkezésünkkor, amikor mindenünket elvették, az SS nő ezt »kis marék földet is a sarokba vágta Blödheit felkiáltással, – de egész táboréletemben mégis úgy éreztem, mintha a kis zacskót mindig a kezemben tartanám, az mindvégig összekötne hazámmal. Soha nem éreztem jobban magyarságomat, mint akkor. Most vált valósággá, bár vérző valósággá, a hazaszeretet fogalma,

³⁷⁹ MEDOVARSZKI István, *Lebutítás vagy disszemináció? - A kulturális javak átadását gátló tényezők a konstruktivizmus és az újmédia szemszögéből*, Új Pedagógiai Szemle 2020/7-8. 76-90.

³⁸⁰ *Imre Sándor Rektori székfoglaló beszéde a m. kir. József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem közgyűlésén 1941. szeptember 20. és megnyitó beszéde a bánya, kohó- és erdőmérnöki kar évnnyitó ünnepélyén 1941. szept. 27.*, Budapest, M. kir. József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, 1941.; IMRE Sándor, *A nevelés válsága a két háborúban*, Budapest, Stephaneum Ny., 1942; IMRE Sándor, *A nevelés szerepe a nemzet életében*, Szeged, Szegedi Új Nemzedék, 1943; IMRE Sándor, *Háborús élet, megújulás, nemzetnevelés*, Budapest, Studium, 1943.

³⁸¹ KEREPESZKI Róbert, *A Turul Szövetség, 1919-1945: egyetemi ifjúság és jobboldali radikalizmus a Horthy-korszakban*, Máriabesnyő, Attraktor, 2012.

³⁸² Lásd bővebben SZÜTS-NOVÁK Rita, *Imre Sándor és az egyetemi antiszemitizmus = "Művelődés, műveltség, minőség"*, szerk. M. PELESZ Nelli, Radnóti Szegedi Öröksége Alapítvány, Szeged, 2020. 165-182.

és tisztázódott előttem végérvényesen magyarságom tudata. Ahogy dr. Imre Sándor mindig tanította az egyetemen: »Magyarrá tesz nem a vér, nem a faj, de az érzület közössége.«³⁸³

³⁸³ PARRAGI György, *Akik mégis itt maradnak*, Magyar Nemzet, 1946/11, 1-2, 2.

VIII. Összegzés

A bevezető fejezetben egy mentalitástörténeti összefoglalással és a két pedagógus rövid pályaképeinek felvázolásával dolgozatunk témaválasztást indokoltuk. Fontosnak találtuk a dualizmus korának rövid áttekintését adni kultúr-, nevelés- és művelődéstörténeti csomópontok mentén, mely kontextusba ágyazva Imre Sándor és Gyertyánffy István munkássága illeszkedik, és egyben még inkább alátámasztja a kutatás relevanciáját. Ezeket az információkat és a korrajzot az egyes fejezetekben az adott témához kapcsolódóan is megtettük, azonban a disszertáció elején egy rövid, plasztikus kép megrajzolását elengedhetetlennek ítéltük meg.

A második fejezet a kutatás célját, az emlékezéskultúra szerepét, és a neveléstörténeti pedagóguskutatások új irányait jeleníti meg. Azt bizonyítottuk, hogy Gyertyánffy István és Imre Sándor eddig nem publikált és analizált kézírataiknak hazai neveléstörténeti kontextusba helyezésével longitudinális, komparatív kép rajzolódik ki a pedagógusokról és kapcsolat-hálójuk, tanár-diák viszonylatrendszerük áttekintésének köszönhetően az őket körülvevő, korabeli szellemi elit (folyóiratok, társaságok, egyesületek) működéséről.

A harmadik tematikus egység a kutatás módszereit, a mikrotörténet írást és annak magyarországi irányait jeleníti meg. A *III. 3. A mikrotörténet hazai trendjei a neveléstörténetírásban* című alfejezetben felsorakoztatjuk a hazai neveléstörténet képviselőinek idevonatkozó adekvát munkáit, beleértve a fiatal kutatók írásait is.

A negyedik fejezetben a kutatási előzmények bemutatása kapcsán a hazai Gyertyánffy István és Imre Sándor kutatások sorát ismertetjük. Azt találtuk, hogy a magyar pedagógusok koronként, leginkább különböző alkalmak és évfordulók kapcsán emlékeztek meg Gyertyánffyról (pl.: 1881-ben, pályája csúcán, tanári tevékenységének negyedszázados évfordulóján), azonban idősebb korában és halála után mellőzték a tevékenységéről szóló eszmecserét. Életútjának bemutatására az utóbbi években született néhány jelentősebb munka és disszertáció, említésre méltóak például Kelemen Elemér értekezései és Fizek Natasa doktori disszertációjának azon részei, ahol bemutatásra kerül a polgári iskolai tanítóképzés létrehozása, illetve Gyertyánffy elgondolásai a polgári iskola pedagógusai képzésének helyéről, módjáról.³⁸⁴ Továbbá napvilágot látott három, szorosan a témába vágó, a pedagógus feminizmussal

³⁸⁴ KELEMEN Elemér, *A pedagógus Gyertyánffy István és a budai Paedagogium = Uő., A tanító a történelem sodában - Tanulmányok a magyar tanítószázad 19–20. századi történetéből*, Pécs, Iskolakultúra, 2007, 71-77.; KELEMEN Elemér, *Gyertyánffy István, a tanítók tanítója (1834-1930)*, Tanító, 2009/10, 1-3., FIZEL Natasa, *A polgári iskolai tanárképzés professzionalizációja és intézményesülésének utolsó szakasza: Az Állami Polgári Iskolai Tanárképző Főiskola és a Ferenc József Tudományegyetem együttműködése a tanárképzés területén (1928 – 1947)*, Doktori értekezés, Eger, Eszterházy Károly Egyetem, 2018.

kapcsolatos megközelítéséről szóló írás: Dombi, Droppánné és Kéri tollából, amelyeket disszertációnk alapjául vettünk.³⁸⁵ Hasonlót tapasztaltunk Imre-recepciója kapcsán is. Imre Sándor munkásságáról szóló diszkurzust többségében túlzottan részrehajló, felszínes, és a személyes érintettség, illetve a korszellem okán gyakran átpolitizált szövegek jellemzik (Rácz, 1903; Heksch, 1959; 1969), de számos követendő, inspiráló, konnotációtól mentes megközelítésre is van példa (Dévényi, 2020; Golnhofer, 2004; Németh, 2005; Pukánszky, 1995; Szabolcs, 1997; Szüts-Novák, 2019; 2020; 2021; 2022. stb.)

A disszertáció ötödik, legterjedelmesebb fejezete a századfordulós nemzetközi és magyarhoni reformtörekvéseket és a nőkép kronologikus megjelenését mutatja be Imre Sándor és Gyertyánffy István munkáiban és kézirataiban (1905–1914). Megjelenik a házias nő alakja és az ideális feleség rousseau-i toposza *A népiskola módszertanának (1876)* lányneveléssel kapcsolatos részében, a Társadalomtudományi Társaság és Imre Sándor 1905-ös és későbbi álláspontja a reformpedagógia értékeiről, és a női oktatás kérdéséről, a magyar neveléstörténeti kutatási előzmények a magyar nőnevelés történetében a 19–20. század fordulóján bekövetkezett paradigmaváltással kapcsolatban, a nőnevelés témakörének az Országos Nőképző Egyesülettel kapcsolatos ábrázolása Imre Sándor Csiky Kálmánné Gönczy Etelkának írt 1906-os levelében, a nőnevelés és a lélektan összefüggései Imre Sándor gondolatrendszerében a jelentősebb vonatkozó nemzetközi és hazai kongresszusok fényében (1913), valamint a „*Leányoktatásunk egységes szervezése*”: *a nőnevelés kérdése a Magyar Pedagógiai Társaság szerint (1914)*. Az *V. 1. A házias nő alakja és az ideális feleség rousseau-i toposza A népiskola módszertanának (1876) lányneveléssel kapcsolatos részében* című alfejezet során érintőlegesen bemutatjuk Gyertyánffy társszerzőjének, Kiss Áronnak a munkásságát is. Illetve felhívjuk a figyelmet, hogy bár Friedrich Dittes az osztrák iskolarendszeren belüli reformtörekvéseiről volt ismert, még szintén a „gondos, házias, takarékos nő és édesanya” szerepkört szánta a lányoknak. És mivel a német-osztrák pedagógus nagy hatással volt Gyertyánffy Istvánra már annak fiatal tanárként megtett tanulmányútja során is, ez a befolyás a későbbiekben is hatással volt annak nőképre. Erre a megállapításra abból is következtethetünk, hogy pedagógiáját a végsőig kísérte az a meggyőződés, hogy a nők csak alig léphetnek ki az anya-feleség szerepkörből, de ha mégis megteszik, akkor ezt a haza szolgálatában tegyék. Az *V. 2. A pedagógia reformja? A Társadalomtudományi Társaság és Imre Sándor 1905-ös és későbbi álláspontja a*

³⁸⁵ DROPPÁNNÉ DEBRECZENI Éva, *Gyertyánffy István*, Budapest, Budapest, OPKM, 2003.; DOMBI Alice, *Gyertyánffy István nevelői működése, a Theano-pedagógia = A XIX. századi magyar pedagógusok a polgárosodásért*, szerk. Dombi Alice, Oláh János, Gyula, APC-Stúdió, 2003. 163-172.; több néhány soros hivatkozás történik Gyertyánffy-ra: KÉRI Katalin, *Leánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon: nemzetközi kitekintéssel és nőtörténeti alapozással*, Pécs, Kronosz, 2018.

reformpedagógia értékeiről, köztük a női oktatás kérdéséről részben az oktatásügyi kérdések reprezentálására cikkeket választottunk ki, és különböző problémafókuszok mentén elemeztük. Megjelenítettük azokat a dualizmuskori problémákat, amelyek a századfordulón az oktatás során problémát jelentettek, és amelyre a reformpedagógia is fókuszált (tankönyvek vastagsága, tananyag mennyisége, család szerepek, koedukált nevelés, női szerepek, nemzetközi trendek). Azt is megmutatjuk, hogy noha Imre Sándor viszonyulása a korszak reformpedagógiai törekvéseihez, gyermekközpontú irányzataihoz ambivalens volt, a pedagógust foglalkoztatta a Társadalomtudományi Társaság polémiája a középiskola reformjáról, amely először a Huszadik század folyóiratban zajlott, majd annak anyaga önálló kötetben is napvilágot látott. Ennek rá gyakorolt hatásáról legifj. Szász Károly miniszteri tanácsosnak is beszámolt egyik levelében: „Vagyis meg akarom állapítani az örökös reformtörekvés okát, irányát, [...] Azért látom főként szükségesnek a kérdés kimerítését, mert a Társadalomtud. vitája, meg a legújabb miniszteri javaslat a múlttal való ismertséget épen nem bizonyítja.” A jelenséggel kapcsolatos kéziratának, vonatkozó munkáinak és a korabeli sajtónak kvalitatív elemzése során komplex választ kaphatunk arra, hogy a magyar nevelésügyben milyen pedagógiai innovációk előzték meg, és miként jelent meg hazánkban a századfordulót követő években a nyugatról indult (Ellen Key; Cecil Redie stb.) nevelésfelfogásának alapjául Rousseau-t jelölő új irányzat, illetve milyen kérdéseket vetett fel az oktatással és társadalomtudománnyal foglalkozó szakemberek körében.

Az V. 3. Hazai neveléstörténeti kutatási előzmények a magyar nőnevelés történetében a 19–20. század fordulóján bekövetkezett paradigmaváltással kapcsolatban alfejezetben megjelennek a dualizmus korának nőneveléssel foglalkozó legfőbb képviselői (Pukánszky, Kéri, Kereszty), valamint a szaksajtóra való kitekintés (Nóbik). A korabeli viszonyokat konkrét eset kapcsán szemléltettük az *V. 4. A nőnevelés témakörének Országos Nőképző Egyesülettel kapcsolatos, első fókuszált megjelenése Imre Sándor Csiky Kálmánné Gönczy Etelkának írt 1906-os levelében* fejezetben, ahol egy terjedelmes, a 19. század második felének szellemi és szociális légkörét megjelenítő bevezetőt követően tértünk rá a címben kijelölt témára. A fejezet deklarált célja volt, hogy betekintést nyújtson a 20. század elejének magyar nőnevelésébe, és tágítsa a nőtörténetről alkotott képet Imre Sándor és Csiky Kálmánné alakján keresztül, akik saját munkájuk során ugyanúgy fontosnak ítélték meg a nők minél magasabb szintű és színvonalú oktatását. Kutatásunk során nyilvánvalóvá vált és jelentős eredményként kezeljük, hogy Imre Sándor Gyertyánffy Istvánnal szemben a jövő kihívásaival szembenézve már egy számottevően partneribb szerepet szán a női nemnek, ahogy nagy példaképe Széchenyi István is jelentős szerepet osztott az individuumnak az egységes nemzet megteremtésében. Imre Sándor - hogy minél hitelesebb nőnevelő tevékenységet fejthessen ki -, tájékozódik, kutat, tanulmányokat ír,

előadásokat hallgat, hogy előlendítse a nőnevelés áldatlan hazai helyzetét. 1876 szelleme erősen hatott az ő munkáikra is, és bár Imre Sándor gyakorló református volt, a protestáns hősök mellett gyakran katolikus példaképei voltak; a nagy elődök közül Széchenyi István elméleti, - a jelenben pedig a Pedagógium alapítójának; Gyertyánffy Istvánnak gyakorlati munkásságával szimpatizált. Nemzetnevelés fogalmát számos esetben leírták, de egy kutatás sem hívta fel a figyelmet, hogy a bár óvatos nyitottsággal, de a reformpedagógia újításaival (lélektan; gyermektanulmány,) és a nőnevelés ügyével is foglalkozott. A századfordulón a reformpedagógia megjelenésével az iskolai helyzet megújítása mellett, egyre inkább felmerült a nők oktatásának kérdése is, amely már nem kizárólag a háziasszonyi szerepre készítette volna elő őket, és helyet kaptak már olyan gondolatok, amelyek szerint: „a férfiaknak és nőknek teljes egyenlőségét követeli a társadalmi és állami élet minden terén, a mely azonban természetesen a nők számára a kötelességek teljes egyenlőségét is követeli minden téren, a melyen működnek: az ismeretek elsajátíthatása terén semmiféle különbségnek nem szabad léteznie fiú- és leánynövendék közt.” 1896-ban Wlassics Gyula kultuszminiszter megnyitotta az egyetemek bölcsész és orvosi karát a nők előtt, továbbá vegyészképzésbe is beiratkozhattak, és még ez éven megnyílt az első nyilvánossági joggal felruházott női gimnázium, ahol már érettségi vizsgát is tehettek a lányok. Imre Sándor Csiky Kálmánnének címzett levelének analizálása során nyilvánvalóvá vált számunkra, hogy érdemes Imre Sándor nőnevelési gondolatait áttekinteni, mert értékes neveléstörténeti momentumokat tartalmaznak a levelei és írásai is. 1906 nyarán Pap Károly továbbítja Imre Sándornak Csiky Kálmánné ONE alelnök megkeresését a felső leányiskola igazgatói állásának betöltése ügyében. Váratlanul érte a megkeresés, vonakodott a gyors döntéstől, de a „nagy fontosságú intézmény” hírneve miatt megfontolta a váltást. A nőneveléssel kapcsolatos motivációja is tetten érhető válaszlevelében: „paedagógiai tanulmányaim közben igen komolyan erősödött meg bennem a nőnevelés jelentőségének tudata úgy, hogy ily irányú működésben örömmel vennék részt.”³⁸⁶ Imre Sándor végül nem lett az intézmény igazgatója, de válaszáért is tartjuk lényeges momentumnak a nőnevelés történetében, mert közismert, hogy ebben az időszakban új hullámokat vert a nővita, amely kérdés a nők egyetemi tanulmányainak dilemmájával is bővült. Nagy port kavart Kmety Károly jogásznak, a budapesti egyetem professzorának felszólalása, amely szerint nem liberalizmus, hanem egyenesen vandalizmus, ha engedélyezik, hogy a nők egyetemen tanulhassanak. Nála is visszatér az a női nemmel kapcsolatos toposz, amely a nők helyét a családon belül definiálja. Véleménye szerint a „a házias nő angyal, a művelt nő szörnyeteg.” A

³⁸⁶ *Imre Sándor Pintér Jenőnek*, 3., Budapest, 1932. december 6., 1., OSZK, Kt, Levelestár.

nőnevelés és a lélektan összefüggései Imre Sándor gondolatrendszerében a jelentősebb vonatkozó nemzetközi és hazai kongresszusok fényében (1913) című alfejezetben kitértünk arra, hogy az 1910-es évekre az életmódreform mozgalmak már világszerte elterjedtek, és számos konferencia is szólt a nők nevelésének kérdéséről. 1912. június 10-én Nagy László javaslatára Imre Sándort a gyermektanulmányozók első kongresszusa előkészítő bizottságának tagjai közé választják és a tanulók értékeléséről előadást is tartott a kongresszuson. A pécsi kongresszuson tapasztaltak is hatással voltak Imre Sándorra is, aki a Csiky Kálmánnénak írt levél után néhány évvel, Kolozsvárról Budapestre költözve, újfent felvette a fonalat a nőnevelés ügyében. 1913-ban *A nőnevelés és lélektan* címmel megjelent tanulmányában a német *Bund für Schulreform* nagygyűlése 1913. okt. 4–6. között Breslauban zajló konferencia ambivalens és hiányos eredményeiről számolt be. Imre Sándor a kongresszus kapcsán felmerült gondolatai sokkal árnyaltabb képet eredményeznek, mint a korábbiak. Lényeges eleme, hogy nem hitt a koedukált oktatásban, mert nem tartja lehetségesnek, hogy a fiú és lány diákok fizikai és lelki különbségeiből fakadó igényeit egy közösségen belül megnyugtatóan kezelni tudják a tanárok. A családon kívül a pedagógus *szerepét* továbbra is nagyon nagyra tartja, ahogy ezt későbbi munkáiban is hangoztatja. Továbbá felmerült benne egy a lányok oktatásával kapcsolatos komplex, empirikus kutatás igénye, amely felettébb újszerű gondolatnak számított a korában. Meglátásunk szerint bár a világháború közelebb hozta a munka világát a nőkhöz, de mivel ebben az időszakban a férfiaké volt a főszerep, ezáltal hazánkban a nőkép visszatért az 1848-as szintre, ahol főként lemondást, gondozást, jótékonykodást, háttérországot követeltek tőlük.

A hatodik rész kitér a nő ambivalens hivatására a közgondolkodásban az I. világháború éveiben (1915–1918), Perczelné Kozma Flóra nőnevelő és Neményi Erzsébet újságírói tevékenységére Gyertyánffy István a *Levelek a feminizmus és a nőnevelés kérdése köréből* (1917) című munkája alapján. Megjelenítjük a reformpedagógia aspektusait Gyertyánffy Istvánnál, a Theano-nevelést a két pedagógus kapcsolatának és a Gyertyánffy-napló vonatkozásában, Berta Ilona munkásságát és az *Epilógus* nőképét a VI. 4. *Berta Ilona működése és az Epilógus nőképe* résznél. Ahogy a századfordulón számos közméltóság felszólalt és óvatosságra intette a reformpedagógiával kapcsolatos változtatást sürgető hangokat, így a nőnevelés ügyével kapcsolatban is voltak, akik bár nem zárkóztak el a feminista törekvések megvalósításától, de felkészülési időt kértek. Ezekhez tartozott Gyertyánffy is, aki türelmet kért a nőktől politikai szerepvállalásuk gyakorlása ügyében. Felhívja a figyelmet arra, hogy a nőnevelés kérdése egybevág a korban központi helyet betöltő nemzetnevelés elképzeléssel, és ez esetben fontos, hogy a feminizmus eszméinek minél gördülékenyebb megvalósítása érdekében át kell alakítani a magyar nőnevelési rendszert. Gyertyánffy esetében szét kell

választani a nőnevelés és a feminizmus gondolatát. Mert a nőnevelés fontosságát ő is erősen hangsúlyozta, miközben a feminizmustól ódzkodott, és felesleges magamutogatásnak bélyegezte a nők szabad pályaválasztását. Nem tartjuk szerencsésnek azt a körülményt, hogy az általa sokra becsült, és valóban nagy értéket képviselő női gondolkodók a kor kontextusának megfelelően kis különbségekkel (pl.: szavazati jog kérdése) szinte teljesen azonos nézeteket vallottak vele, ezáltal - hasonlóan manapság a közösségi médiában tapasztalt jelenséghez - egy egysíkú szociális vélemény-buborékot húztak a pedagógus köré, amely hosszú távú következménye a töredezett nyilvánosság lett. Ehhez asszisztáltak a nőírók is, mind a Nemzeti Nőnevelésben, mind a lányoktatási intézményekben, például a Berta Ilona vezetésű Erzsébet Nőiiskolában. Ebben az időszakban Imre Sándor Gyertyánffynál már egy sokkal modernebb nőnevelési hozzáállást tanúsított. Ez a különbség kézzelfoghatóvá vált, amikor recenziót írt mestere munkájáról, és ő nem női hóbortként értelmezi a nők politikai ambícióit, hiszen „bizonyára vannak, akiket ez a gyanú méltán ér, de az egész mozgalmat ez éppen nem híven jellemzi... - a nők munkája már olyan tág térhez jutott és ezután még tágabbhoz jut, eleve elgondolhatjuk, hogy a nők politikai törekvései nagyon megerősödnek anélkül, hogy ebben több hiúság és nagyobb hatalomvágy jelentkeznék, mint a férfiak politikai mozgalmaiban.” Azonban amennyiben elfogadjuk, hogy Key volt a reformpedagógia egyik jelentős képviselője volt, akkor a női munka kérdésével kapcsolatban is el kell fogadnunk azokat a felvetéseit, amelyek a századfordulón a még megoldandó problémákra keresik a választ. A *meg nem született nemzedék és a női munka* című tanulmányában Ellen Key a nők munkavállalását a gyermekvállalással összefüggésben taglalja. A feminista narratívákra válaszolva ő is felhívta a figyelmet a női munka társadalmilag megoldatlan, családot érintő veszélyeire, többek között a várandósság alatti egészségkárosító munkavégzésre, a nyolc órát meghaladó munkaidőre, a férfiakétól megkülönböztetett alacsony fizetésre.³⁸⁷ Mindezek ellenére a Gyertyánffy által említett nőnevelési átalakulás ekkor már elkezdődött. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint a Donáth Péter által bemutatott statisztika, amely a Dittes módszertana szerint is megengedett női állásra való felkészítés, a tanítónőképzés terén bekövetkezett változást írja le. A magyar tanító(nő)képzősök nemi összetételének alakulásáról szóló vizsgálat kimutatta, hogy a lányok aránya a hazai tanítónőképzésben az 1868-1869-es évfolyamon a kezdeti 8%-ról, 1917-re, a *Levelek a feminizmus és nőnevelés kérdéseiről* című mű megjelenésének idejére 59,3%-ra növekedett.³⁸⁸ A kiegyezés utáni években gazdasági jólét következett be hazánkban, amely

³⁸⁷ Ellen KEY, *A gyermek évszázada*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1976.

³⁸⁸ DONÁTH Péter, *A magyar művelődés és a tanítóképzés történetéből, 1868-1958*, Budapest, Trezor, 2008. 8.

visszavetette a nők tanulási igényét, és a szülők sem érezték szükségét a gyermekeik taníttatásának. Gyertyánffy 19. századi közepi írásaiban és kézirataiban még a nagyon hagyományos képpel találkozunk, és a társadalmilag támogatott, ezáltal berögzült elképzelés a nők szerepéről nála sokkal tovább meg is marad. Gyertyánffy úgy érzi, hogy a holt nyelvek tanulása, a tánc, az illedelmes hajlongások kora lejárt, és egy ókori ihletettséggű (Theano), de sokkal gyakorlatiasabb nő ideált (*régi világbéli székegy asszony*) vázolt fel munkáiban, aki művelt, tiszta, takarékos, és a háború viszontagságai között is képes kétkezi munkából fenntartani magát és gyermekeit, akár a férje nélkül is. Mivel az ilyen típusú nő; a valódi Theano megteremtéséhez nincs szükség egyetemi végzettségre, mert az ott tapasztaltak rontják a *sophrosynét*,³⁸⁹ és ezzel elveszti anyai-feleség szerepét, ezért a lányok oktatásának ideális helyszíne a polgári leányiskola és gyakorlati szempontból felszerelt internátusa. Gyertyánffyt köztudottan korábbi tanulmányútja során elvarázsolta a svájci kézimunka- és műhelyoktatás fejlettsége is. Ennek alapos szervezettségét és nevelő hatását tartotta leg többre. Később a szintén nyugati egyetemeken és oktatási rendszereken inspirálódott Imre Sándort mind művelődéspolitikusként, mind tanárként foglalkoztatta a kérdés: „mily nagy különbség van tanítók között, mennyire más, ha valóban *tanítói egyéniség* valaki, avagy csak napszámban tanító.”³⁹⁰ Figyelemmel követte a pedagóguskutatásban megjelenő nemzetközi szakirodalmi trendeket, és gyakran hivatkozott munkáiban a téma főbb szakirodalmára is, azon belül kiemelte többek között Georg Kerschensteiner *Die Seele des Erziehers und das Problem der Lehrerbildung* című, vonatkozó könyvét.³⁹¹

Ezt követően, a hetedik fejezetben első világháború utáni évtized társadalmi életében, pedagógiai sajtójában (1924–1929) feltűnő, magyar nőnevelés kérdését vontuk be vizsgálódásainkba, valamint a nők iskolázásának problémáit ismertettük Imre Sándor tanulmánya és *Neveléstanának* gondolatai alapján, végül Imre Sándor nőnevelési tevékenysége és hatása került a középpontba. Magyarországon először a Tanácsköztársaság különleges terepet biztosított a női emancipációs törekvések megformálásához, de a felszabadultság nem tartott sokáig, ugyanis a Tanácsköztársaság bukása, az első világháború elvesztése és a trianoni döntés következtében elcsatolt területek tragédiája után politikai és társadalmi konzervativizmus következett, amely még évekig nem tette lehetővé a nő-kérdés valódi kibontakozását. Néhány évvel később Imre Sándor 1924 november 10-én *A nők iskolázásának*

³⁸⁹ A fogalmat Gyertyánffy tévesen nőiességgként definiálta, de a görög szónak valódi jelentése inkább az önismeret által keltett önmegtartóztatás, mértékletesség.

³⁹⁰ IMRE, *Neveléstan*, i.m., 197.

³⁹¹ KERSCHENSTEINER, *Die Seele des Erziehers...*, i.m.

problémái címmel előadást tartott a Feministák Egyesületének vonatkozó tematikájú értekezletén. Önmagában ez a tény is figyelemfelkeltő, hogy korábbi nyitott, de szerfelett óvatos hozzáállását hátrahagyva, nem zárkózott el ettől a közegtől, hanem konstruktív párbeszédet folytatott velük, majd előadásának kibővített változata *A nőnevelés szervezése* címmel a Kisdednevelésben jelent meg. A pedagógus korszerűen közelít ahhoz az addigra minden szempontból elavult állásponthoz, hogy a nőket elegendő az anyaságra előkészíteni, némi műveltségelem átadásával. Noha Imre Sándor mindvégig ragaszkodik ahhoz az perspektívához, hogy a nemi, - és fejlődésbeli sajátosságok miatt a koedukáció nem lehetséges, nagyon lényegesnek találja, hogy minden lány megtalálja a profiljába illő iskolát. A pedagógus a leányiskolák megújításának létjogosultságát az 1920-as népszámlálási statisztikai adatokkal is alátámasztotta. 1920-ban a lakosságnak még mindig csak 84,8%-a tudott írni és olvasni. A hat éven felüli írástudatlanok 58,4%-a nő volt, holott az összlakosságnak csak az 51,5%-át alkották ők. A VII. 2. *Imre Sándor nőnevelési tevékenységének és hatásának reprezentációja különböző egodokumentumokban* című alfejezetben arról írunk, hogy a két világháború között már szakmailag termékeny, koedukált műhelyek működtek az egyetemeken Imre Sándor körül, ezt bizonyítják hallgatói visszaemlékezései is. Itt egyértelmű ellentét mutatkozik Gyertyánffyval, aki nem tartotta helyesnek a nők egyetemi tanulmányait. Az is egyértelmű, hogy Imre Sándor női hallgatóiból többen választották az értelmiségi pályát, neves gyermekpszichológus, neveléstörténész, leányiskola vezető és közgazdász került ki közülük, ezáltal Imre Sándor hatása a nőnevelés terén is bizonyított.

IX. Kutatói válaszok

IX.1. Következtetések, a dolgozat eredményei

Az emlékezőskultúra utóbbi évtizedben bekövetkezett erősödése előhívta bennünk azt az igényt, hogy a pedagóguskutatáshoz egy új, komplexebb megközelítést használjunk. Fontosnak tartjuk, hogy ahogy a történészek és egyéb diszciplínák gondozói teszik, a különböző korok műveltségét történeti kategóriaként értékőrző és értékhordozó sajátosságaiban vizsgáljuk.³⁹² Egy 2018-as elhatározásunk volt, hogy az Imre Sándor-jelenség ideológiáktól mentes korszerű neveléstörténeti narratívája megszülessen. A mikrotörténeti megközelítés, mint meghatározott módszer, szinte azonnal nyilvánvalóvá vált, amikor felfedeztük az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában a Levelestár Imre Sándorral kapcsolatos primer dokumentumait. Szövegeinek újraolvasásával egy váratlan univerzum, egy eddig kiaknázatlan lehetőség nyílt meg számunkra. Így disszertációnkban végül nyomtatott szövegek, kiadatlan források és a vonatkozó kritikák szövegeinek elemzése található. Az Országos Széchényi Könyvtárban található, eddig publikálatlan egodokumentumaik feltárása is most történt meg először, de Imre Sándor esetében a Ráday Levéltár családi hagyatéki anyagát már mások is vizsgálták.³⁹³

Először megállapítottuk, hogy mennyire nem volt pártatlan az a megközelítés, amely Imre Sándor korabeli és későbbi recepcióját jellemezte, ezért mindenképpen kutatói célul tűztük ki a pedagógus rehabilitálását. Majd kutatásunk során feltártuk Imre Sándor nemzetnevelés-fogalmának arcait, egy szerteágazó interdiszciplináris témát kaptunk, amely ráébresztett bennünket, hogy ebben a témában, ennek a sokrétű szakembernek valamennyi nézetének, reflexiójának komplex leírása lehetetlen vállalkozás. Hiszen nemzetnevelési koncepcióját a mindenkori Magyarország összes lakójára; kisgyermekkortól az időskorig, az alacsonyabb társadalmi rétegtől az arisztokráciáig mindenkire kiterjesztette.

Azonban megragadta figyelmünket Imre Sándor Csiky Kálmánnénak írt levele, amely arról árulkodik, a szerző miként fordult a századfordulón a nőnevelés kérdéséhez. A konkrét eset feldolgozásából készült korábbi tanulmányunk, illetve dolgozatunk arra a jelentős paradigmaváltásra reagál, amelyet elsősorban a vizsgált téma történelmi kontextusának megváltozása eredményezett. Avagy, hová fejlődött, miként alakult Imre Sándor nők képzését érintő érdeklődése a századfordulótól egészen legérettebb művének, a *Neveléstannak* (1929) vonatkozó elméletéig, illetve mely gondolatok voltak a társadalmi és neveléstudományi

³⁹² R. VÁRKONYI Ágnes, *Vázlat a művelődéstörténet helyzetéről*, Iskolakultúra, 2000/4, 32-37, 32.

³⁹³ pl.: Donáth Péter több alkalommal használt leveleket tanulmányai forrásául.

előzményei. Mivel ennek a korszaknak közepén érkezett a reformpedagógia hazánkba, amely a századfordulón olyan szintű szimbiózisban volt a gyermek, - és így a lánynevelés és nőkép változásával, hogy értelmetlen lett volna a fenti jelenségek tárgyalását a mozgalom ismertetése nélkül tárgyalni.

Miközben szűkítettünk a témát, mégis egy tágabb spektrumot választottunk, hogy egy komplexebb képet kapjunk, ezért összevetettük Imre Sándor gondolatait Gyertyánffy Istvánéval. Gyertyánffy kiválasztása egyrészt intuitív volt, másrészt a neveléstörténetben nagyon hasonló helyet elfoglaló, vezető pedagógust és szakembert kerestünk. Megkönnyítette döntésünket az a közös levélhalmaz, amelyet egymással váltott a katolikus mester és református "tanítványa." Inspiráló volt, hogy mivel két külön generációról beszélünk, ezért a két pedagógus aktív alkotói évei az 1860-as évek közepétől 1945-ig csaknem 80 évet ölelnek fel, ezáltal szépen kirajzolódott, hogyan módosult a korabeli nőkép a sajtóban és a két férfi gondolataiban, reflexióiban; egészen a Rousseau-féle Zsófia képre hajazó Gyertyánffy ideáltól Imre Sándor modern nőképéig. Kutatásunk során ugyanarra a következtetésre jutottunk, amelyre Kéri Katalin az újkori magyarországi lánynevelés és női művelődés történetét összefoglaló könyvében a kutatás további lehetőségeit taglalva megállapított. A nőneveléstörténeti kutatások és feltárások még kiaknázatlan lehetőségeket hordoznak a levéltári és kéziratári anyagokat illetően.³⁹⁴ Különösen figyelemreméltó források a különleges és érdekes magánlevelezések és a naplók.

Írásunk újdonsága továbbá, hogy Imre Sándor nőnevelési elveivel eddig nem foglalkozott kutató, és Gyertyánffy esetében is kevesen, csak három a dolgozatunkban is hivatkozott, motiváló, főként a Theano-pedagógiát érintő tanulmány született. A Gyertyánffy-féle irány létjogosultságának igazolásául közöljük Pukánszky Béla előszavának sorait, aki *A nőnevelés és feminizmus dilemmája Gyertyánffy István pedagógiájában* című, a dolgozatunkba is átdolgozva beépített írásunkra reflektál: „A kötet nyitó tanulmánya Szüts-Novák Rita műve, tárgya Gyertyánffy Istvánnak, a budai tanítóképző egykori igazgatójának a nőnevelés és a feminizmus kérdéseire vonatkozó gondolatainak rekonstruálása, értelmezése. Fontos pedagógiatörténeti új eredményekkel szolgál ez az írás, hiszen mindaddig a hazai neveléstörténeti köztudatban Gyertyánffy elsősorban szervezőként, iskolateremtőként volt közismert, aki 1873 és 1898 között irányította a budai elemi iskolai és polgári iskolai

³⁹⁴ KÉRI Katalin, *Női élet, lánynevelés az újkorban - Válogatott tanulmányok*, Budapest, Gondolat, 2015.

tanítóképzés komplex intézményét, a Paedagogium-ot. A tanulmány szerzője színekben gazdagabbá teszi a róla kialakított képünket.”³⁹⁵

Dolgozatunk sajátossága még, hogy mivel meg vagyunk győződve arról, hogy a nőnevelés helyzetének tárgyalásakor nem mellőzhetjük a női gondolkodók ezirányú észrevételeit, ezért a mikrotörténet mentén haladva bemutatjuk számos olyan alig ismert nőíró, női nőnevelő, újságíró, illetve Imre Sándor némely egyetemi hallgatónőjének életútját, akik a két szerzők legalább egyikével szakmai kapcsolatban álltak, kölcsönösen hatottak egymásra, és leveleik, visszaemlékezéseik nagyrebecsülésről árulkodnak.

Kutatási előfeltevéseink mind a tartalmat, mind a módszertant tekintve ily módon beigazolódtak. A két pedagógus munkásságának és kézírataik anyagának mentén tártuk fel a dualizmus kori magyarországi nőtörténet különböző dimenzióit, annak előzményeit és következményeit, alapvetően a városi közép- és felső rétegekre, illetve a nőemancipáció, a női életmódváltás fontosabb lépéseire és eredményeire koncentrálnak. És azt az eredményt kaptuk, hogy ahogy a történelem, úgy a két pedagógus kérdéshez fűződő aspektusa is folyamatos mozgásban volt, és idomult (Gyertyánffy Istvánnál a legtöbb esetben) vagy ellenállt a kortársadalmi elvárásainak (Imre Sándornál több alkalommal), miközben gondolatrendszerüket befolyásolták a kor női gondolkodói is, ahogy ők is hatottak szakmájuk női képviselőire, tanítványaikra.

Ahogy feltételeztük, mikrotörténeti eszközök segítségével még tárgyilagosabb képet kaphattunk Gyertyánffy István és Imre Sándor szerzői személyéről, kialakult nőképeréről és (nő)nevelői tevékenységéről, és talán szerénytelenség nélkül állíthatjuk, hogy ezáltal is tettünk egy kis lépést afelé, hogy róluk és munkásságukról végre kollektívvé váljon egy objektivitásra törekvő, előítéletektől mentes általános diskurzus.

IX. 2. További kutatási lehetőségek

Jelen kutatás további kutatási lehetőségeket rejt magában. Bővíthető akár a vizsgálati időintervallum, az elemzésbe bevont személyek, és egyesületek köre, a problémátörténeti fókusz, illetve a források kiválasztása is. Az egyik irányt Gyertyánffy István és Imre Sándor egyéb helyeken őrzött kézíratainak feltárása jelenheti (pl.: Ráday Levéltár, vonatkozó megyei

³⁹⁵ PUKÁNSZKY Béla, *Előszó = Tantárgy-pedagógiai kaleidoszkóp: 2021 - Pedagógiai, neveléstudományi és szakmódszertani tanulmányok*, szerk. MEDOVARSZKI, István, Békéscsaba, Magánkiadás, 2021, 7-11, 7.

könyvtárak és levéltárak: így a SZTE Levéltára), amely az általunk kutatott nőnevelési narratívát, de akár a két pedagógus más típusú érdeklődését (pl.: kísérleti pszichológia vagy politika) is árnyaltabban mutathatja be. Mivel a velük kapcsolatos szakirodalom még hagy némi kívánnivalót maga után, szinte minden olyan vizsgálat, amely munkásságuk egy-egy szegmensét hivatott bemutatni, gazdagíthatja a hazai neveléstörténetet.

Munkánk során gyakran érintettünk olyan női életutakat, amelyek nem szorosan kapcsolódtak a dolgozat tematikájához, de terveink között szerepel a jövőben további nőíró, újságíró és női nőnevelő pályaképeinek és munkásságának feltárása, ugyancsak mikrotörténi eszközök segítségével. Felkeltette érdeklődésünket többek között Fried Margit (1881-1940), alias *ego* lányregényíró munkássága, aki a gyakorlatban is sokat tett a szegénysorsú gyermekek életszínvonalának növelése érdekében, ezáltal a nem formális nevelésért is.

Másrészt a hazai nőkép és nőnevelés történetének megismeréséhez kiaknázatlan lehetőségeket nyújtanak a kutatók számára egyaránt a 19-20. századi korabeli sajtótermékek és a kéziratári és levéltári források. Ahogy például jelen disszertációban Budapest Főváros Levéltárának 1945-ös népszámlálási adatait érintettük Imre Sándor nőtagjai végzettségével kapcsolatban, a dokumentumból még számos további információ (pl.: szobák száma, mérete, berendezési tárgyak) szolgálhat a nők korabeli helyzetének, életkörülményeinek élethű rekonstruálására, ahogy egyéb vonatkozó primer forrás; levelek, naplók, memoárok, illusztrációk, fényképek, évkönyvek rejtőzködő adatai is gazdagíthatják a magyar nőtörténet forrásgyűjteményét.

Köszönetnyilvánítás

Szeretném köszönetemet nyilvánítani témavezetőimnek, prof. dr. Pukánszky Bélának inspiráló konzultációinkért, tanácsaiért és dr. habil. Molnár Györgynek gyakorlati segítségéért, az előopponenseimnek: dr. Sanda István Dánielnek, dr. habil. Virág Irénnek hasznos megjegyzéseikért, és prof. dr. Kéri Katalinnak építő bírálatáért, dr. habil. Ujváry Gábor történésznek, intézet és kutató-csoport vezetőnek és prof. dr. Donáth Péter történésznek szakmai támogatásáért, dr. Dévényi Annának, és doktori iskolai csoporttársaimnak nélkülözhetetlen útmutatásaikért és biztatásukért, és dr. Patonai Anikó Ágnesnek és Szarka Anitának impresszív beszélgetéseinkért, és az EKKE NTDI minden tanárának és munkatársának a családias iskolai légkörért.

Külön szeretném megköszönni a kutatás, és a dolgozatírás zavartalan háttérének biztosítását közvetlen munkahelyi jelenlegi és volt vezetőimnek dr. habil. Lengyelné Molnár Tündének, Dr. Racsko Rékának, Bubonyicz Andreának és Lukács Beának, illetve mindenkori kollégáimnak az Országos Széchényi Könyvtárban és az Eszterházy Károly Katolikus Egyetemen.

És nem utolsó sorban családomnak, elsőként férjemnek: dr. habil. Szűts Zoltán egyetemi docensnek, az EKKE Pedagógiai Kara dékánjának MINDENT, gyermekeinknek; Szűts-Novák Csengének és Szűts-Novák Nimród Zoltánnak az önállóságukat, valamint szüleimnek; Novák Sándornak, Novák Sándorné Bobay Erikának és testvéremnek, Győrfi-Novák Petrának és férjének; Győrfi Domokosnak a logisztikai támogatást.

X. Irodalomjegyzék

X. 1. Primer források

X. 1. 1. Egodokumentumok

Csiky Kálmánné Mikszáth jubileumon tartott beszéde, 1910, OSZK, Kt, An. 955.

Gyertyánffy István naplójegyzetei, OSZK, Kt, fol Hung 2253/1. 87-88.

Imre Sándor Csiky Kálmánnéhoz, Hódmezővásárhely, 1906. augusztus 29., OSZK, Kt, Levelestár.

Imre Sándor Gyertyánffy Istvánnak, Budapest, 1928. febr. 20., fol. 11, OSZK, Kt, Levelestár, 1-2.

Imre Sándor Gyertyánffy Istvánnak, Kolozsvár, 1915. augusztus 4., fol 4.,2., OSZK Kt, Levelestár.

Imre Sándor Hóman Bálinthoz, fond 15/735., fol. 9, OSZK, Kt, Levelestár.

Imre Sándor legifj. Szász Károlynak, 1920. december 27., 7. fol., 2-3, OSZK, Kt, Levelestár.

Imre Sándor legifj. Szász Károlynak, Kolozsvár, Farkas-utca, 1906. február 23., f. 2., 2-3., OSZK, Kt, Levelestár.

Imre Sándor legifjbb. Szász Károlyhoz, 6. fol., 1, OSZK KT Levelestár.

Imre Sándor Lőrinczy Györgyöz, Budapest, 1927. szeptember 5., OSZK, Kt, Levelestár, 1.

Imre Sándor Pintér Jenőnek, 3., Budapest, 1932. december 6., 1., OSZK, Kt, Levelestár.

Imre Sándor Tolnai Vilmosnak, 1919. október 7., fol. 1, 1-2, OSZK Kt, Levelestár.

Országos Nőképző Egyesület történetére vonatkozó kéziratok, nyomtatványok [ONE], OSZK, Kt, An. 4537.

Özv. Imre Sándorné és családja lakásíve, Az 1945-ös népszéírás összeírasi és feldolgozasi iratai, IV.1419.n 15. szlj. I. ker. Naphegy utca 19. I. em. 7. 9. ssz., BFL.

X. 1. 2. Gyertyánffy István és Imre Sándor publikált munkái

GYERTYÁNFFY István, *A budapesti állami elemi és polgári iskolai tanítóképezde múltja és jelene: 1873/74-1880/81*, Budapest, Egyetemi Ny., 1882.

GYERTYÁNFFY István, *A budapesti m. kir. állami elemi és polgári iskolai tanítóképezde múltja és jelene*, Budapest, 1882.

GYERTYÁNFFY István, *A népiskola módszertana. (Dittes nyomán, Kiss Áronnal.)*, Budapest, 1876.

GYERTYÁNFFY István, *A paedagogium: adatok múltjának ismeretéhez*, Budapest, Franklin, 1913.

GYERTYÁNFFY István, *A Paedagogiumról*, Budapest, 1897.

GYERTYÁNFFY István, *A polgári iskola helye iskolai szervezetünkben*, Budapest, 1894.

- GYERTYÁNFFY István, *A tanítóképző intézeti tanárok képzésének és képesítésének kérdéseiről*, Budapest, 1898.
- GYERTYÁNFFY István, *Az ellenzéki szellem az iskolában*, Budapest, Egyetemi Nyomda, 1876. 4.
- GYERTYÁNFFY István, *Emlékirat a m. kir. tanítóképezdek reformja ügyében*, Székelyudvarhely, 1872.
- GYERTYÁNFFY István, *Epilógus a Theanohoz*, Nemzeti Nénevelés, 1916/1, 8-22.
- GYERTYÁNFFY István, *Epilógus a Theanohoz: gondolatok a Theano-nevelési eszmék gyakorlati megvalósításáról*, Budapest, Lampel, 1916.
- GYERTYÁNFFY István, KISS Áron, *A népiskola módszertana /Dittes Frigyes után/*, Budapest, Franklin, 1876.
- GYERTYÁNFFY István, KISS Áron, *Magyar olvasókönyv*, Budapest, Méhner, 1888-1890.
- GYERTYÁNFFY István, KISS Áron, *Népiskolai módszertan / Dittes Frigyes [átd. és ford.], 6. kiad.*, Budapest, Stampfel, 1904.
- GYERTYÁNFFY István, KISS Áron, *Népiskolai módszertan / Dittes Frigyes után/*, Budapest, Dobrowsky - Franke, 1891, 201-209.
- GYERTYÁNFFY István, KISS Áron, RADÓ Vilmos, *ABC és olvasókönyv az elemi népiskolák I. osztálya számára*, Budapest, Méhner, 1890.
- GYERTYÁNFFY István, *Könyvismertetés*, Néptanítók lapja, 1883/52, 823-824.
- GYERTYÁNFFY István, *Levelek a feminizmus és nőnevelés kérdései köréből*, Budapest, Lampel, 1917.
- GYERTYÁNFFY István, *Nagyméltóságú Wlassics Gyula ... úrhoz intézett emlékirat az Országos Tanszermúzeum és Paedagógiai Könyvtár ügyében*, Budapest, Hornyánszky Nyomda, 1896.; *Az OPKM története*, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, https://www.opkm.hu/?lap=dok/dok&dok_id=5 , letöltés: 2022. június 20.
- GYERTYÁNFFY István, *Theano három részben. I. Theano, Wielandnak „Die Pythagorischen Frauen” című értekezése. II. Elmélkedések, eszmetöredékek a hazai nőnevelés ügye felett. III. Egy magyar theano rövid élet- és jellemrajza*, Budapest, 1915.
- Imre Sándor, *A közös munka lelki akadályai: néhány vonás a mai magyarság arculatának egyik oldaláról*. Budapest, [Dunántúl Ny.], 1927.
- IMRE Sándor, *A nevelés szerepe a nemzet életében*, Szeged, Szegedi Új Nemzedék, 1943.
- IMRE Sándor, *A nevelés válsága a két háborúban*, Budapest, Stephaneum Nyomda, 1942.
- IMRE Sándor, *A neveléstudomány magyar feladatai*, Szeged, Városi nyomda, 1935.
- IMRE Sándor, *A nőnevelés és a lélektan*, Magyar Pedagógia, 1913/22, 623-628.
- IMRE Sándor, *A nőnevelés szervezése*, Kisdudnevelés, 1925/1, 1-15.
- IMRE Sándor, *A paedagogia reformja?* Magyar Pedagógia, 1905/14, 577-584.
- IMRE Sándor, *A Szabad Tanítás Magyar Országos Kongresszusa*, Erdélyi Múzeum, Kolozsvár, 1907/5, 273—285.
- IMRE Sándor, *Alvinczi Péter kassai magyar pap élete*, Hód-Mező-Vásárhely, Hód-Mező-Vásárhelyi Nyomda, 1898.
- IMRE Sándor, *Az egyetem nevelési feladatai*, Budapest, Egyetemi Nyomda, 1937, 8–9.
- IMRE Sándor, *Az emberekkel bánás lélektani alapjai*, Budapest, Budapesti Műszaki Egyetem, 1944, kiad. 1982.
- IMRE Sándor, *Egyetemi nevelés*, Budapest, Franklin, 1930.
- IMRE Sándor, *Gróf Széchenyi István nézetei a nevelésről*, Budapest, Politzer, 1904.

IMRE Sándor, *Gyertyánffy István: Levelek a feminizmus és nőnevelés kérdései köréből*, Magyar Pedagógia 26. 1917, 348-350.

IMRE Sándor, *Háborús élet, megújulás, nemzetnevelés*, Budapest, Studium, 1943.

IMRE Sándor, *Kolozsvári emlékek Reményik Sándornak 50. születésnapján*, Pásztortűz, 1940/12., 495-498.

IMRE Sándor, *Magyar vonások nevelésügyünkben: visszhang a Magyar Pestalozzi Társaság törekvéseire*, Budapest, Schmidl Nyomda, 1906.

IMRE Sándor, *mi a nemzetnevelés?* Budapest, Lampel, 1919.; IMRE Sándor, *Háborús élet, megújulás, nemzetnevelés*, Budapest, Studium, 1943.

IMRE Sándor, *Nemzetnevelés: jegyzetek a magyar művelődési politikához*, Budapest, Ajtai Nyomda, 1912.

IMRE Sándor, *Neveléstan: bevezetés az iskolai nevelés munkájába*, Budapest, Studium, 1929.

IMRE Sándor, *Széchenyi és a magyar nevelés jövője = Széchenyi eszmévilága II.*, szerk. GAÁL Jenő, Budapest, Franklin, 1914, 36-64.

X. 1. 3. Korabeli sajtóanyag

A „Nőképző-Egylet” évkönyve, 1868/69, Pest, Rudnyánszky Béla Nyomdája, 1869, 16.

A budapesti magy. kir. állami Erzsébet nőiskola, polgáriiskolai tanítónőképző és gyakorló felsőbb leányiskolai nevelőintézet, valamint a vele kapcsolatos elemi tanítónőképzőintézeti tanárképző Apponyi kollégium értesítője az 1915/1916 iskolai évről, szerk. BERTA Ilona, Budapest, Hornyánszky Nyomda, 1916, 4-6.

A holnap és a holnapután asszonya, Budapesti Hírlap, 1916/16, 12.

A jövő útjain: pedagógiai folyóirat, szerk. Nemesné M. Márta [et al.], Budapest, Hungária Nyomda, 1926-1939.

A középiskola reformja: vita a középiskolai kérdésről, rendezte a Társadalomtudományi Társaság, Budapest, Politzer, 1905, 10-11.

A M. P. T. felolvasó ülése 1892 nov. 19-én, Magyar pedagógia, 1892/1, 639-640.

A nemzetgyűlésen meginterpellálják a kultuszminisztert Berta Ilona nyugdíjaztatása miatt, 8 Órai Ujság, 1920/38, 2.

Á. R., *Gyertyánffy István és a Budai Állami Tanítóképezde*, Vasárnapi Ujság, 1881/24, 1.

ADY Endre, *Ha Feydeau úr megfiatalodik*, Pesti Napló, 1904/ 66, 16.

ADY Endre, *Kézről-kézre*, Budapesti napló, 1905. április 7., 98.

ALEXANDER Bernát, *Nőismeret s női érdek I.*, Fővárosi Lapok 1880/27., 132.

ANGYAL Malvin, *Engedelmesség*, Kisdiednevelés, 1906/2, 39.

Az 1892. február 30-án tartott rendes ülésről, Magyar pedagógia, 1892/1, 119-123.

BALGA Zsuzsó, *A Magyar asszony*, Néptanítók lapja, 1925/33-34.

BENEDEK Elek, *Szerkesztői üzenetek*, Néptanítók Lapja, 1908/13, 16.

BERTA Ilona, *Az ember tragédiájáról*, Budapest, Uránia M. Tud. Színház, 1901.

BERTA Ilona, *Deák Ferencz levele Vörösmarty Ilonához*, Budapest, Franklin Ny., 1897.

BERTA Ilona, *Gyertyánffy István: Theano*, Budapest, Franklin Ny., 1915., 14.

- BERTA Ilona, *Hozzászólás a leány-középiskolák kérdéséhez*, Nemzeti Névelés, 1918/1-6, 204-206.
- BERTA Ilona, *Nemzetünk nőnevelése kapcsolatban a háború tanulságaival*, Budapest, Orsz. Pedagógiai Könyvtár és Tanszermúzeum, Franklin Ny., 1917, 4.
- BITTENBINDER Miklós, *A magyar leányreáliskola kérdése*, Uránia 19, 1918 / 6-8, 171-177.
- BUSBACH Péter, *A pesti jótékony nőegylet*, Sürgöny, 1864/59, 2.
- CSIKY Kálmán, *Haditudósító levelek az 1870-71-iki német-francia háború színteréről*, Budapest, Lampel, 1914.
- CSUKÁSSI József, *Eötvös és a nők*, Divat-Nefejejs, 1876/ 1., 1-2.
- D [ismeretlen szerző], *Könyvismertetés*, Néptanítók lapja, 1879/5, 89-91.
- Frank Antal, *Imre Sándor: Önmagunk nevelése*, Magyar paedagogia 37. 1928, 107.
- Friedrich ERISMANN, *Népszerű egészségtan* [ford. Imre József; az eredetivel összehasonlított Fodor József], Budapest, K. M. Természettudományi Társulat, 1880.
- Georg KERSCHENSTEINER, *Die Seele des Erziehers und das Problem der Lehrerbildung*. 3. Aufl, Leipzig, Berlin, Teubner, 1930.
- Imre államtitkár is Schack főigazgató sajtópöre*, A Ujság, 1920/264, 3.
- Imre Sándor és Schack Béla sajtópöre a Táblán*, Nemzeti Ujság, 1921/3, 6.; *Kiss Menybért és Hindy Zoltán elítélése jogerős*, Pesti Hírlap, 1921/246, 6.
- Írói és művészeti művek szerzői jogának védelmére szolgáló bejelentések jegyzéke*, Központi értesítő, 1905/72, 1416.
- Kinevezések*, Hivatalos Közlöny, 1919/26, 206.
- Magyar Pedagógiai Társaság, Felolvasó ülés 1914 február 21-én*, Magyar Pedagógia 23., 1914, 255.
- Meg nem cáfolt vádak Imre államtitkár ellen*, 8 Órai Ujság 1919/82, 6.
- Súlyos vádak Imre Sándor ellen*, 8 Órai Ujság, 1919/78, 2.
- V-K, *A kisdiednevelés és nőképzés úttörői*, Vasárnapi Ujság, 1899/38, 631.

X. 2. Felhasznált szakirodalom

A Feministák Egyesületének válaszmánya: Tájékoztató a Femnisták Egyesületének céljairól és munkatervéről, Budapest, Márkus Samu Könyvnyomdája, 1905.

"Asszonyoknak igen sokat kell tudni...": új kutatások a nőnevelés történetéről, ÁCS Marianna szerk., Pécs, Kronosz, 2019.

BAKOS József, *Az 1868-as népoktatási törvény és a magyar nyelvi, nyelvtani ismeretek népiskolai tanításának néhány kérdése*, Magyar pedagógia 1969/1-2, 164-172.

BARANYAI Erzsébet, *A magasabbrendű értelmesség meghatározása és vizsgálatának módszere*, Szeged, A M. Kir. Ferencz József-Tudományegyetem Barátainak Egyesülete, 1938.

BARANYAI Erzsébet, *A nyelvtan tanulásának lélektani feltételei = Conditions psychologiques pour l'étude de la grammaire*, Budapest, Magyar Új Iskola Egyesület, 1945.

BARANYAI Erzsébet, *A vázlatkészítés közben folyó gondolkodás, a mondanivaló sűrítése és strukturálása. Személyes és személytelen hang a fogalmazásban = Az írásbeli közlés gondolkodás-lélektani vonásai: tanulmányok*, szerk. BARANYAI Erzsébet, LÉNÁRT Edit, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1959.

BARANYAI Erzsébet, *Jelentések logikai relációja a kifejezésben: kötőszavak a fogalmazásban: kandidátusi értekezés tézisei*, [Budapest], [Magyar Tudományos Akadémia 2. Osztálya], 1955.

BARANYAI Erzsébet, *Nagy László munkásságának neveléstudományi eredményei*, Szeged, Dunántúl Pécsi Egyetemi Nyomda, 1932.

BARANYAI Erzsébet, *Vonások az egyetemi és főiskolai leányhallgatók mai lelki arculatából*, Budapest, Turul, 1936.

BENEDEK András, *Imre Sándor jelenünknek szóló munkássága és hagyatéka = A nemzetnevelő Imre Sándor (1877–1945) – A 2010. október 28-i emlékkonferencia előadásai – Egyetemtörténeti Füzetek*, BENEDEK András szerk., Budapest, BME Műszaki Pedagógia Tanszék, 2011, 3-13.

Berta Ilona (szócikk) = Pedagógiai lexikon/csehszlovákiai, magyar és más külföldi pedagógusok közreműködésével I., szerk. FINÁCZY Ernő, KORNIS Gyula, KEMÉNY Ferenc, Budapest, Révai, 1936.

Berta Ilona (szócikk) = Magyar asszonyok lexikona, szerk. BOZZAY Margit, Budapest, Stephaneum, 1931., 150-151.

Boldogság: tematikus válogatás Perczelné Kozma Flóra írásaiból, szerk. CHEHADÉ-BOÉR Judit, Budapest, Bartók B. Unitárius Egyházközség Perczelné Kozma F. Nőegylete, 2016.

BORGOS Anna, *„Séllei Nóra: Lánnyá válik, s írni kezd, 19. századi angol írónők.” = Uő., Nemek között: nőtörténet, szexualitástörténet*, Budapest, Noran Libro, 2013.

BOZSOKI Petra, *Bővülő értelmiségi női szereprepertoára 19. századi Magyarországon, A Kánya Emilia-féle honleányi szerepváltozatról*, Irodalomismeret, 2019/3., 37-38.

C. M. WIELAND, *Die Pythagorischen Frauen = Vermischte Aufsätze: literarischen, filosofischen und historischen Inhalts (C. M. Wielands sämtliche Werke)*, Leipzig, Georg Joachim Göschen, 1796, 175-214.

CARDOSO, „Sydenham's chorea.” *Handb Clin Neurol.* 2011/100, 221-229.

Carlo GINZBURG, Carlo PONI, *The Name and the Game: Unequal Exchange and the Historiographic Marketplace = Microhistory and the Lost Peoples of Europe*, Edward MUIR, Guido RUGGIERO eds., Baltimore-London, The Johns Hopkins University Press., 1991.

CHEHADÉ-BOÉR Judit (é. n.), *Ki volt P. Kozma Flóra? = Perczelné Kozma Flóra Nőegylet. A Bartók Béla Unitárius Egyházközség Nőegyletének honlapja.* (blogbejegyzés). http://missziohaz.hu/Noegylet/?page_id=774., letöltés: 2022. június 20.

- CHEHADÉ-BOÉR Judit, *Ki volt P. Kozma Flóra?* = Perczelné Kozma Flóra Nőegylet – A Bartók Béla Unitárius Egyházközség Nőegyletének honlapja, http://missziohaz.hu/Noegylet/?page_id=774, letöltés: 2022. június 20.
- CZEFERNER Dóra, *A New York-i Schwimmer Rózsa-hagyaték jelentősége a nőoktatás szempontjából = "Asszonyoknak igen sokat kell tudni...": új kutatások a nőnevelés történetéről*, ÁCS Marianna szerk., Pécs, Kronosz, 2019, 124-144.
- CZEFERNER Dóra, *Feminista szervezkedés vidéken az első világháború előtt*, Újkor, 2015/ 2, <http://ujkor.hu/content/feminista-szervezkedes-videken-az-első-világhaboru-elott>, letöltés: 2022. június 20.
- CSIKSZENTMIHÁLYI, Mihály, *Flow: the psychology of optimal experience*, New York, Harper Perennial, 1991.
- DEÁK Gábor, *Imre Sándor helye a magyar pedagógiai irodalomban*, Magyar pedagógia, 1996/ 3, 271-288.
- DÉVÉNYI Anna, *Imre Sándor nemzetnevelés koncepciója = D. A., Nemzetnevelés-parafrázisok – A nemzetépítéstől a hatalomkoncentrációig*, Pécs, Kronosz Könyvkiadó Kft., 2020. 53-85.
- DOBOS László, *A pedagógia a gyermekvédelem szolgálatában*, Pedagógiai Szemle, 1959/1, 16-30.
- DOBSZAY Tamás, *Emlék, felidézés, önéletírás — Egy civis-memoár tapasztalatai*, Korall 2010/41, 35-50.
- DOMBI Alice, *A neveléstörténet-írás mint a kulturális emlékezet forrása = A neveléstörténet-írás új útjai: a 2007. október 4–5-én Egerben megrendezett neveléstörténeti szimpózium előadásai*, szerk. PUKÁNSZKY Béla, Budapest, Gondolat, 2008, 232–239.
- DOMBI Alice, *Gyertyánffy István nevelői működése, a Theano-pedagógia = A XIX. századi magyar pedagógusok a polgárosodásért*, szerk. Dombi Alice, Oláh János, Gyula, APC-Stúdió, 2003. 163-172.
- DONÁTH Péter, „*Imre Sándor láttelepe „a magyarság belső állapotáról” (1914) s »a közös munka lelki akadályairól« (1923)»*, Egyháztörténeti Szemle, 2022/1, 118–134.
- DONÁTH Péter, *A magyar művelődés és a tanítóképzés történetéből, 1868-1958*, Budapest, Trezor, 2008.
- DONÁTH Péter, *Adalékok Nagy László pályájához: publikálatlan önéletrajza, iskolareformterv, a Gyermektanulmányi Társaság, az egyetemi gyermektanulmány-oktatás s a lélektani laboratóriumok dokumentumai 1918-1922-ből*, Budapest, Trezor, 2007.
- DONÁTH Péter, *Imre Sándor a háború, a pedagógia és az iskola kapcsolatáról 1914-1918-ban? = Háborús hétköznapi V.*, szerk. Sallay Gergely Pál – Dr. Török Róbert – Závodi Szilvia, Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2021. 49-64.
- DONÁTH Péter, *Imre Sándor államtitkár a fővárosi iskolák feletti állami befolyás növelésére irányuló kezdeményezéséről = D. P., A „bűnös, liberális Budapest” községi iskolái államosításának kísérlete 1919–1920-ban*, Budapest, Trezor Kiadó, 2022, 10-15.
- DONÁTH Péter, *Konszenzuserősítő reformer a válságok és szélsőségek korában – Imre Sándor a nemzeti együttműködés akadályairól, művelődéspolitikai szerepvállalásáról, a köznevelésről, s a magyar pedagógiáról*, Budapest, Trezor Kiadó, 2022.
- Dr. MAGYARY Zoltánné, Dr. TECHERT Margit, *Az a célunk*, Magyar női szemle, 1935/1, 1-2.
- DROPPÁNNÉ DEBRECZENI Éva, *Gyertyánffy István*, Budapest, OPKM, 2003.
- Ellen KEY, *A gyermek évszázada*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1976.
- EVVA Gabriella, *Gondolattöredékek, emlékfoszlányok Imre Sándorról (Mesterek és művek)*, Széphalom 2015/25, 279-283.

- FALUDI Szilárd: *Kolozsvári-szegedi hagyományok – Imre Sándor neveléstana és a nemzetnevelés koncepciója*, Magyar pedagógia, 1996/3, 289-297.
- FELKAI László, *Századunk első országos kultúrvitája Magyarországon*, Pedagógiai Szemle, 1982/ 11, 1009- 1017.
- FIZEL Natasa, *A polgári iskolai tanárképzés professzionalizációja és intézményesülésének utolsó szakasza: Az Állami Polgári Iskolai Tanárképző Főiskola és a Ferenc József Tudományegyetem együttműködése a tanárképzés területén (1928 – 1947)*, Doktori értekezés, Eger, Eszterházy Károly Egyetem, 2018.
- FIZEL Natasa, *Müller Miklós fotóművész szegedi diákévei*, Tiszatáj online, 2017, <http://tiszatajonline.hu/?p=103699&fbclid=IwAR0V7N26yk6N6nEuAvIXkn0T40QbYqBmqxt6Z9ZiAGk6N0W2ooUgCRLixFM>, letöltés: 2022. június 20.
- FÓNAGY Zoltán, *Levelezés a 19. századi Magyarországon*, Történelmi Szemle, 2013/4, 619–637.
- GÁCSEI József, PUKÁNSZKY Béla, *Tettamanti Béla*, Budapest, OPKM, 1989.
- GOLNHOFER Erzsébet, *Imre Sándor nemzetnevelése a demokratikus nevelés elmélete?* = G. E., *Hazai pedagógiai nézetek*, Pécs, Iskolakultúra-könyvek 23., 2004, 65-70.
- GOMBOS Norbert, *Imre Sándor-emlékkötet*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem - L'Harmattan Kiadó, 2021.
- GRÁBERNÉ Bősze Klára, *A Veres Pálné Gimnázium története, Az Országos Nőképző Egyesület tanintézetei és a leánygimnázium, 1869/70 - 1947/48*, Budapest, Veres Pálné Gimnázium, 2006.
- GRÁBERNÉ Bősze Klára, *Gönczy Pálné és Csiky Kálmánné Gönczy Etelka – anya és leánya a nőnevelésért*, Könyv és nevelés, 2018/1, <http://folyoiratok.ofi.hu/konyv-es-neveles/gonczy-palne-es-csiky-kalmanne-gonczy-etelka-anya-es-leanya-a-nonevelesert> , letöltés: 2022. június 20.
- GRÁBERNÉ Bősze Klára, *Nőnevelő intézmények a 19. század végétől a 20. század végéig – A Wlassics-kollégium*, Könyv és nevelés: az Országos Pedagógiai Könyvtár folyóirata, 2017/2., <http://folyoiratok.ofi.hu/konyv-es-neveles/nonevelo-intezmenyek-a-19-szazad-vegetol-a-20-szazad-vegeig-a-wlassics-kollegium#footnote-4> , letöltés: 2022. június 20.
- GULYÁS Pál (szerk.), *Magyar írók élete és munkái*, Budapest, Argumentum Kiadó, 1992.
- GYÁNI Gábor, *A levelezés, mint a polgárosodás tünete = Szorosadtól Rijekáig – Tanulmányok Bősze Sándor emlékére*, szerk. MAYER László, TILCSIK György, Budapest, Magyar Levéltárosok Egyesülete – Megyei és Városi Levéltárak Vezetőinek Tanácsa, 2015. 185–192.
- GYÁNI Gábor, *Az ego-dokumentumok történetírói haszna*, Bárka online, http://www.barkaonline.hu/esszek-tanulmanyok/6719-az-ego-dokumentumok-tortenetiroi-haszna#_ftn8, letöltés: 2022. június 20.
- GYÁNI Gábor, *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*, Budapest, Napvilág, 2000.
- GYULAI Ágost, *Imre Sándor: Háborús élet, megújulás, nemzetnevelés*, Magyar paedagogia, 1943/2, 245-248.
- GYULAI Ágost, *Imre Sándor: Nevelésügyi tanulmányok*, Magyar paedagogia 44., 1935, 190-193.
- GYULAI Pál, „*Írónőink*” = Uő., *Kritikai dolgozatok 1854-1861*, Budapest, Akadémia, 1908, 272–307.
- Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? a női szerepek változása a 20. századi Magyarországon: tanulmányok*, szerk. PALASIK Mária, SIPOS Balázs, Budapest, Napvilág, 2005.
- HEGEDŰS Judit, *Módszertani kézikönyv a pedagógia szakos tanári képzéshez*, <https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop412b2/2013->

[0002_modszertani_kezikonyv_a_pedagogia_szakos_tanari_kezpeshez/MP/smpjs63g.scorm](https://epa.oszk.hu/01200/01245/00038/jl_0802.htm),
letöltés: 2022. június 20.

HEKSCH Ágnes, *Imre Sándor nevelélméleti tevékenysége 1919-ig*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1959.

HELLEBRANT Árpád, *A magyar pedagógiai irodalom 1912-ben*, Magyar Pedagógia 22., 1913, 373-460.

Írott és olvasott identitás – Az önéletrajzi műfajok kontextusai, szerk. MEKIS D. János, Z. VARGA Zoltán, Budapest, L'Harmattan – PTE Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszék, 2008.

JÁKI László, *Kiss Áron, a tankönyvíró* (Elektronikus Könyv és Nevelés, 2008),
https://epa.oszk.hu/01200/01245/00038/jl_0802.htm, letöltés: 2022. június 20.

Jean Jaques ROUSSEAU, *Emil, vagy A nevelésről* (ford., jegyz. Führer Ignác), Budapest, Franklin, 1875.

Jürgen SCHLUMBOHM, *Mikrogeschichte - Makrogeschichte: Zur Eröffnung einer Debatte* = J. Sch., *Mikrogeschichte - Makrogeschichte: Komplementär oder inkommensurabel?* Göttingen, Wallstein Verlag, 1998, 7-32.

K. BENICZKY Irma, *Illemtan: A leányérzelem világa*, Budapest, Franklin Társulat, 1927.

KÉKES SZABÓ Mihály, *Schneller István nézetei a családi nevelésről*, Magyar pedagógia, 1998/4, 377-384.

KELEMEN Elemér, *A pedagógus Gyertyánffy István és a budai Paedagogium = Uő., A tanító a történelem sodrában— Tanulmányok a magyar tanítóság 19–20. századi történetéből*, Pécs, Iskolakultúra, 2007, 71-77.

KELEMEN Elemér, *Gyertyánffy István, a tanítók tanítója (1834-1930)*, Tanító, 2009/10, 1-3.

KENYERES Ágnes, *Magyar életrajzi lexikon: 1000-1990*, Budapest, Arcanum, 2001.

KENYERES Elemér, *Az új iskola és pedagógiája*, Magyar Pedagógia, 1926/37, 10-26.

KEREPESZKI Róbert, *A Turul Szövetség, 1919-1945: egyetemi ifjúság és jobboldali radikalizmus a Horthy-korszakban*, Máriabesnyő, Attraktor, 2012.

KERESZTY Orsolya, *„A nő és a társadalom” a nők művelődéséért, 1907-1913*, Budapest, Mati, 2011.

KÉRI Katalin, *Hölgyek napernyővel: nők a dualizmus kori Magyarországon, 1867-1914*, Pécs, Pro Pannónia, 2008.

KÉRI Katalin, *Kmety képviselő úr és a „női szörnyetegek” —Egy 1907-es parlamenti felszólalás sajtóvisszhangja*, Iskolakultúra, 1996/3, 101-103.

KÉRI Katalin, *Leánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon: nemzetközi kitekintéssel és nőtörténeti alapozással*, Pécs, Kronosz, 2018.

KÉRI Katalin, *Neveléstörténeti vázlatok*, Pécs– Budapest, Janus Pannonius Tudományegyetem Természettudományi Kar Országos Rendőrfőkapitányság Oktatási és Kiképző Központ, 1996.

KÉRI Katalin, *Női élet, leánynevelés az újkorban: válogatott tanulmányok*, Budapest, Gondolat, 2015.

KEY, Ellen, *Das Weib der Zukunft. In: Aus drei Essays von Ellen Key*, Fischer, Berlin, 1905, 10-15.

KISS Áron, *A nőnevelésről = Olvasókönyv a tanító- s tanítóképző intézetek első osztálya számára*, szerk. KISS Áron, KOMÁROMY Lajos, PÉTERFFY Sándor, Budapest, Dobrowsky - Franke, 1880, 229-230.

- KISS Áron, KOMÁROMY Lajos, PÉTERFFY Sándor, *Olvasókönyv a tanító- s tanítóképző intézetek első osztálya számára*, Budapest, Dobrowsky - Franke, 1880.
- KISS Dávid, *Irodalomtanítás a digitális fordulat határán*, Korunk, 2021/2, 66-72.
- KOLUMBÁN Samu, GYERTYÁNYFFY István, KISS Áron, *Népiskolai neveléstan és módszertan tanító- és tanítóképző-intézetek számára / A népiskolai módszertan c. művének felhasználásával*, 7. kiad., Budapest, Stampfel, 1906.
- KOÓS Ferenc, *A nőnevelés helyzete a reformkorban*, Keszthely, Balaton Akad., 2010.
- KORNIS Gyula, *Nők az egyetemen*, Budapest, Eggenberger, 1925.
- KOZMA Tamás, *Pedagógiánk paradigmái = Neveléstudomány az ezredfordulón*, szerk. Csapó Benő és Vidákovich Tibor, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2001, 23-38.
- KRAMMER József, *Leányoktatásunk egységes szervezése I-II.*, Magyar Pedagógia 23. 1914, 257-263.; 335-351.
- LÁNG Margit, *Az Országos Nőképző-Egyesület Wlassics-kollégiumának értesítője az 1905-1906. tanévről*, Budapest, Athenaeum ny., 1906.
- LECHNER Károly, *A női lélek és a feminizmus orvostermészettudományi megvilágításban*, Természettudományi Közlöny 1922, 65-89.
- Linda GORDON, *Biography as Microhistory, Photography as Microhistory = Small Worlds—Method, Meaning and Narrative in Microhistory*, James Brooks, Christopher R. DeCorse and John Walton, Santa Fe, School for Advanced Research Press, 2008.
- M. PELESZ Nelli, SZÜTS-NOVÁK Rita, *A pedagógiai és lélektani intézet 1929-es megalapítása, szellemi előzményei és működésének*, OXIPO 2019/2. 9-24.
- MAGYARFALVI Lajos, *Gyertyánffy István emlékezete — Születésének 150. évfordulójára*, Pedagógiai Szemle, 1984/ 11, 1092-1098.
- MAGYARFALVI Lajos, *Gyertyánffy István és a budai Pedagógium*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1968.
- MAISCH Patrícia, *A lánynevelés lenyomatai 19. századi női naplókban= "Asszonyoknak igen sokat kell tudni...": új kutatások a nőnevelés történetéről*, ÁCS Marianna szerk., Pécs, Kronosz, 2019, 145-159.
- MÁRKUS Dezső, Szabad előadása a Társadalomtud. Társaság 1905 május 5-én tartott ülésén = *A középiskola reformja: vita a középiskolai kérdékről, rendezte a Társadalomtudományi Társaság*, Budapest, Politzer, 1905, 136-137.
- Martin WALSER, *Szökökút*, Budapest, Európa, 2004.
- MARTINKÓ József: *Imre Sándor erkölcsi nevelésről vallott nézetei napjainkban = Az erkölcs szépsége—A kaposvári Erkölcs-, Művészetfilozófiai és -nevelési Konferencia előadásai—2003., augusztus 27-29.*, szerk. CZIRJÁK József et al., Kaposvár, Kaposvári Egyetem Csokonai Vitéz Mihály Pedagógiai Főiskolai Kar, 2005, 364-378.
- MEDOVARSZKI István, *Lebutítás vagy disszemináció? - A kulturális javak átadását gátló tényezők a konstruktivizmus és az újmédia szemszögéből*, Új Pedagógiai Szemle 2020/7-8. 76-90.
- MEKIS D. János, *Auctor ante portas— Személyes irodalom, epikai hagyomány*, Iskolakultúra-könyvek 50., Veszprém, 2015.
- MÉRAY-HORVÁTH Károly, *Kezdődik az emberbutítás*, Huszadik század, 1904/2, 217-229.
- MERVÓ Zoltánné, *Adatok Bihar megye népoktatásának történetéhez 1868-1876. = A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve 8.*, szerk. Gazdag István, Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, 1981, 49-52.

- MÉSZÁROS Zsolt, *Női hálózatok és a 19. századi divatlapok— A Magyar Bazár és olvasóközönsége*, Magyar könyvszemle, 2017/3, 297-313.
- MIKLÓS Gergely, *Az iskola egészségügye*, Néptanítók lapja 1885/75, 617.
- MIKSZÁTH Kálmán, „Veres Pálné” = Uő., *Cikkek és karcolatok [elektronikus dok.]* Szentendre, Mercator Stúdió, 2005.
- MILLER Anna (szerk.), *Az Országos Nőképző-Egyesület Veres Pálné leányiskolájának (elemi, polgári és felsőbb leányiskolájának) értesítője az 1906– 1907. iskolai évről*, Budapest, Athenaeum ny., 1907.
- MOLNÁR György, *A tanár-diák kapcsolat javításának alternatív módszerei*, Szakoktatás: az Országos Pedagógiai Intézet Szakképzési Igazgatóságának pedagógiai folyóirata, 2010/1, 26-29.
- MOLNÁR György, *Tanulmányok a neveléstudomány köréből, 2013 – Tanulás és környezete*, Opus et Educatio, 2014/1, 80., <http://opuseteducatio.hu/index.php/opusHU/article/view/14/443>, letöltés: 2022. június 20.
- NAGY Sándor, *Mába nyúló történelem: a harmincas évek pedagógiai irányai*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1988.
- Negyedik könyvünk: olvasmányok, nyelvi ismeretek, számolás és mérés*, szerk. BARANYAI Erzsébet, [et al.], Budapest, Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter, 1947.
- Neményi Erzsébet irodalmi hagyatéka (Porzó előszavával)*, Budapest, Pallas Ny., 1910.
- NEMÉNYI Erzsébet, *A feminizmusról (Társadalmi ismeretterjesztő cikkek, genreképek, leírások)*, Új Idők, 16. 1910/1-26.
- NEMÉNYI Erzsébet, *Ellen Key (Moderne Essays)*, Gose – Tetzlaff, Berlin, 1904.
- NÉMETH András, *A magyar pedagógia tudománytörténete*, Budapest, Gondolat Kiadó, 2005.
- NÉMETH András, PUKÁNSZKY Béla, *Paradigmatikus irányzatok a magyar neveléstudomány fejlődéstörténetében*, Magyar Pedagógia, 1997/3-4, 303-317.
- NÉMETH András, *Imre Sándor nemzetnevelési koncepciója = N. A., A magyar pedagógia tudománytörténete*, Budapest, Gondolat Kiadó, 2005, 335-337.
- NÓBIK Attila, *A pedagógiai szaksajtó és a néptanítói szakmásodás a dualizmus korában*, Szeged, Szegedi Egyetemi Kiadó, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 2019.
- Pedagógiai lexikon I. rész*, szerk. FINÁNCZY Ernő, KORNIS Gyula, KEMÉNY Ferenc, Budapest, Révai Irodalmi Intézet, 1936, 906–908.
- PELESZ Nelli, *A pedagógusképző rendszerek megújításának lehetőségei. Repülőrajt – az OECD jelentése a tanárképzés fejlesztéséről*, Módszertani Közlemények, 2012/62. 47-65.
- PELESZ Nelli, „Diákok öröme” – *A Magyar Tanítójelöltek Lapja = A tudomány ekként rajzolja világát: Irodalom, nevelés és történelem metszetei II. Tanulmánykötet*, szerk. FODOR József Péter; MIZERA Tamás; SZABÓ P. Katalin, Budapest, Magyarország: Doktoranduszok Országos Szövetsége, Irodalomtudományi Osztály, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 2020, 82-99.
- PELESZ Nelli, *Megújuló pedagógusképzés a Dél-Alföldön: Reformtervek a két világháború közötti gazdasági szakoktatásban*, Délvidéki Szemle, 2020/1-2, 95-104.
- PERCZELNÉ KOZMA Flóra, *Felolvasások és közlemények a modern vallásbölcsezet és sociológia terén*, Budapest, Pátria, 1908.
- PERCZELNÉ KOZMA Flóra, *Felolvasások és közlemények. 2. köt.*, 1909-1915, Ipolyság, Neumann Ny., 1915.
- Peter PETERSEN, Peter, *Die Neuropäische Erziehungsbewegung*, Weimar, H. Böhlau Nachfolger Hof-Buchdruckerei und Verlagsbuchhandlung, 1926.

- PETŐ Andrea, *Társadalmi nemek és a nők története = Bevezetés a társadalomtörténetbe*, szerk. BÓDY Zsombor, Ö. KOVÁCS József, Budapest, Osiris Kiadó, 2006.
- PETRICH Béla, *Bittenbinder Miklós: A magyar leány reáliskola kérdése*, Katolikus Szemle 32, 1918/10, 951-953.
- PETRIK Géza, *A Néptanítók Lapja 1868-1892. évi folyamainak repertórium*, Budapest, Dobrowsky, 1893.
- PUKÁNSZKY Béla, *A nőnevelés évezredei: fejezetek a lányok nevelésének történetéből*, Budapest, Gondolat, 2006.
- PUKÁNSZKY Béla, *A nőnevelés története*, Budapest, Gondolat, 2013.
- PUKÁNSZKY Béla, *A radikális neveléskritika tárgya: a hagyományos iskola = Neveléstörténet*, szerk. PUKÁNSZKY Béla, NÉMETH András, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1995.
- PUKÁNSZKY Béla, *A tizenkilencedik század gyermekfelfogása*, Iskolakultúra 2002/2, 14-29.
- PUKÁNSZKY Béla, Előszó = *Tantárgy-pedagógiai kaleidoszkóp: 2021 - Pedagógiai, neveléstudományi és szak módszertani tanulmányok*, szerk. MEDOVARSZKI, István, Békéscsaba, Magánkiadás, 2021, 7-11.
- PUKÁNSZKY Béla, *Imre Sándor neveléstana = IMRE Sándor, Neveléstan: bevezetés az iskolai nevelés munkájába*, Budapest, OPKM, 1995.
- PUKÁNSZKY Béla, *Iskolaügy és pedagógia Magyarországon 1919–1945 között = Neveléstörténet*, szerk. NÉMETH András, PUKÁNSZKY Béla, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1995.
- PUKÁNSZKY Béla, *Pedagógia és Pszichológia = Educational Science and Psychology. I. A Szegedi Tudományegyetem múltja és jelene: 1921-1998 = Past and present of Szeged University*, szerk. SZENTIRMAI László, RÁCZNÉ MOJZES Katalin, Szeged, JATE, Officina Ny., 1999.
- PUKÁNSZKY Béla, *Reformpedagógia Magyarországon = Pedagógiai lexikon III.*, szerk. BÁTHORY Zoltán, FALUS Iván, Budapest, Keraban, 1997, 256-258.
- R. VÁRKONYI Ágnes, *Vázlat a művelődéstörténet helyzetéről*, Iskolakultúra, 2000/4, 32-37.
- RÁCZ Gyula, *Imre Sándor: Gróf Széchenyi István nézetei a nevelésről*, Magyar paedagogia, 1903/12, 635-637.
- RADÁK Olga, *Imre Sándor: A nőnevelés szervezése*, Magyar Pedagógia, 1926/35, 51-52.
- RANSCHBURG Pál, *A testi fogyatékosok okai és megelőzése*, [bev.] IMRE Sándor, Budapest, 1924.
- Rejtett történetek: az életreform-mozgalmak és a művészetek*, szerk. NÉMETH András, Ehrenhard SKIERA, Budapest, Műcsarnok, 2018.
- RÉBAY Magdolna (szerk.), „...szelíd, de szigorú és egyben nagyon igazságos bánásmódban...”: *arisztokraták nevelése-oktatása Magyarországon a XIX-XX. században*, Szeged, Belvedere Meridionale, 2017.
- Richard SEYFERT, *Die pädagogische Idee in ihrer allgemeinen Bedeutung*, Leipzig, Wunderlich, 1904.
- RONKOVICSNÉ Faragó Eszter, *A pedagógia alapkérdései Imre Sándor munkásságában*, Pécs, Comenius Bt., 1999.
- RONKOVICSNÉ Faragó Eszter, *Imre Sándor nézetei a reformpedagógiáról = Reformpedagógiatörténeti tanulmányok: európai kölcsönhatások, nemzeti sajátosságok*, szerk. NÉMETH András, Budapest, Osiris, 2002, 92–100.
- RONKOVICSNÉ Faragó Eszter, *Imre Sándor szerepe a magyar iskolatörténetben = Ezredforduló, műveltségkép, kisgyermekkor nevelés: a Budapesti Tanítóképző Főiskolán a Tudomány Napja*

- alkalmából 1999. november 3–4-én rendezett konferencia előadásai, szerk. RADNAINÉ Szendrei Julianna, Budapest, Trezor, 165–170.
- RUDNAY Józsefné Veres Szilárda, *Emlékeim 1847-1917*, Budapest, Légrády, 1922.
- S. HEKSCH Ágnes, *Imre Sándor művelődéspolitikai rendszere*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1969.
- SÁNDOR Klára, *Olvasáskutatás*, Médiainformatikai Kiadványok, Eger, Eszterházy Károly Főiskola, 2011.
- SCHABLAUERNÉ Kertész Katalin, *Tettamanti Béla és Imre Sándor pedagógiai nézeteinek rokonsága* = Tettamanti emlékkönyv, szerk. KOVÁCS László, Kaposvár, KTF, 1987, 65-72.
- SÓLYOM Réka, *A népiskolai magyartanítás módszereiről a Néptanítók lapja (1894-1895) alapján*, THL2, 2006/1-2, 102-112.
- SOMOGYI Géza, *A nőkérdés, hazai viszonyainkra való tekintettel*, Igló, Dobrowsky - Franke, 1879.
- STRAUB L. Gyula (szerk.), *Az Országos Nőképző-Egyesület budapesti „Veres Pálné” leánygimnáziumának értesítője az 1936/37 iskolai évről*, Budapest, Bethlen ny., 1937.
- SZABOLCS Éva, *Mikrotörténelem és pedagógiatörténet*, Neveléstudomány, 2013/3, 60-65.
- SZABOLCS Éva, *Neveléstörténet (szócikk)=Pedagógiai lexikon II.*, szerk. Báthory Zoltán, Falus Iván, Budapest, Keraban, 1997.
- SZÁSZ Adrienne, *Perczelné Kozma Flóra élete és egyházi munkássága (szakdolgozat)*, Egyetemi Fokú Protestáns Teológiai Intézet Unitárius fakultása, Kolozsvár, 1998, <http://missziohaz.hu/Noegylet/wp-content/uploads/2015/02/SzaszAdrienne-PerczelneKozmaFlora-elete-munkassaga.pdf> , letöltés: 2022. június 20.
- Szegedi egyetemi almanach: 1921-1995.*, szerk. Szentirmai László, Iványi Szabó Éva, Ráczné Mojzes Katalin. Szeged, 1996.
- SZERB Antal, *A magyar irodalom története*, Kolozsvár, Erdélyi Szépművészeti Céh, 1934.
- SZIJÁRTÓ M. István, *Mikrotörténelem = Bevezetés a társadalomtörténetbe*, szerk. BÓDY Zsombor, Ö. KOVÁCS József, Budapest, Osiris, 2006, 500-520.
- SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, Budapest, Hornyánszky, 1903.
- SZÜTS-NOVÁK Rita, „»A lélek él: találkozzunk!« – Arany János és Tompa Mihály 1847–1868 közötti levelezésének irodalomtörténeti jelen-tőisége” = „Volt a hazának egy-két énekem”: ARANY 200, Bibliotheca Scientiae et Artis 10, szerk. BOKA László és RÓZSAFALVI Zsuzsanna, Budapest, Bibliotheca Nationalis Hungariae – Gondolat, 2018.
- SZÜTS-NOVÁK Rita, „A mellékelt négy vers Végvárié, (kinek nevét ma indokoltabb védeni, mint eddig!)” Imre Sándor és legifjabb Szász Károly levelezésének irodalmi rejtvénye, Töredéktől töredékig. Válogatás az Országos Széchényi Könyvtár által 2019-ben rendezett Tudományos Ülésszak előadásaiból, Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, várható megjelenés 2022.
- SZÜTS-NOVÁK Rita, „Ez az út, az igazság, az élet” - Imre Sándor nemzetneveléssel kapcsolatos fogalomrendszere módosulása az első világháborút követő években (1919-1929) = Tudomány, oktatás, kultúra a két világháború közötti Magyarországon, szerk. M. PELESZ Nelli, Szeged, Radnóti Szegedi Öröksége Alapítvány, 2019, 103-118.
- SZÜTS-NOVÁK Rita, *A mikrotörténelem szerepe a neveléstörténet-írásban: Imre Sándor (1877-1945) emlékezete* = Reflexiók néhány magyarországi pedagógia-releváns kontextusra, szerk. KARLOVITZ János Tibor, TORGYIK Judit, Komárom, International Research Institute, 2020, 19-25.
- SZÜTS-NOVÁK Rita, *A nőnevelés és feminizmus dilemmája Gyertyánffy István pedagógiájában* = Tantárgy-pedagógiai kaleidoszkóp: 2021 - Pedagógiai, neveléstudományi és

- szakmódszertani tanulmányok, szerk. MEDOVARSZKI, István, Békéscsaba, Magánkiadás, 2021, 15-29.
- SZÜTS-NOVÁK Rita, *Az Imre Sándor kultusz - A pedagógus munkásságának máig tartó szakirodalmi vetülete*, Közelítések, 2019/1-2, 45-52.
- SZÜTS-NOVÁK Rita, *Imre Sándor Csiky Kálmánnéhoz írott levele a századfordulós társadalmi nőkép és nőnevelés kontextusában*, Pedagógia történeti szemle, 2019/1–2, 28-44.
- SZÜTS-NOVÁK Rita, *Imre Sándor és az egyetemi antiszemitizmus = „Művelődés, műveltség, minőség”*, szerk. M. PELESZ Nelli, Radnóti Szegedi Öröksége Alapítvány, Szeged, 2020. 165-182.
- SZÜTS-NOVÁK Rita, *Imre Sándor Reitzer Bélának írt dedikációjának mikrotörténeti aspektusai a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma értelmiségi fiatalságának körében*, Trianon és a magyar felsőoktatás 5., Budapest, Veritas Intézet, 2022.
- SZÜTS-NOVÁK Rita, *Széchenyi István neveléstörténeti jelentősége a 20. század első évtizedeiben = Tanulmányok a tanügy és az oktatástan világából*, szerk. KARLOVITZ János Tibor, Budapest, Neveléstudományi Egyesület, 2019, 156-162.
- SZÜTS-NOVÁK Rita, *Szendrey Júlia (1828-1868) költőné romantikusan gyermekképe*, Korunk 2019/3, 84-96.
- SZÜTS-NOVÁK Rita, *Vass Jenő népművelési törekvései a dualizmuskori (1870-1883) Berettyóújfalu a korabeli sajtó tükrében*, Korunk, 2020/1, 84-93.
- SZÜTS-NOVÁK Rita: *„Ez az út, az igazság, az élet” - Imre Sándor nemzetneveléssel kapcsolatos fogalomrendszere módosulása az első világháborút követő években (1919–1929) = Tudomány, oktatás, kultúra a két világháború közötti Magyarországon*, szerk. M. PELESZ Nelli. Szeged, Radnóti Szegedi Öröksége Alapítvány, 2019. 103–118.
- SZÜTS-NOVÁK Rita–SZÜTS Zoltán, *A tanári kompetenciák néhány kérdése Imre Sándor pedagógiai rendszerében – „A tanítónak nem parancsolni kell tudnia, hanem észrevétlenül kormányoznia” – Imre Sándor aktualitása, Különleges Bánásmód*, 2019/5. 55–62.
- T. KISS Tamás, *Egy méltatlanul elfeledett európeér, Gróf Apponyi Albert politikusi magatartásáról és kultúrpolitikájáról*, Szín, 1999/2, 5-12.
- TAKÁTS Sándor, *Régi magyar nagyasszonyok*, Budapest, Szépirod. Kvk., 1982.
- TAMUSNÉ Molnár Viktória, *Háború és nevelés*, Módszertani Közlemények, 2007/2, 84-87.
- TÓTH Gábor, *Imre Sándor és a paedagogium*, Magyar Pedagógia 98, 1998/2, 99-122.
- TÖRÖK Zsuzsa (szerk.), *Angyal vagy démon: tanulmányok Gyulai Pál Írónőink című írásáról*, Budapest, Reciti, 2016.
- UGRAI János, *Egy páratlan forrás oktatástörténeti tanulságai– Református lelkészi önéletrajzok elemzése 1807-től*, Magyar Pedagógia, 2003/ 2, 211-228.
- VARGA László, *A Kisdednevelés című folyóirat gyermekképe, avagy az engedelmesség pedagógiai dilemmái*, Neveléstörténet, 2006/1-2, 99-114.
- VÁRKONYI HILDEBRAND Dezső, *Imre Sándor: A neveléstudomány magyar feladatai*, Szellem és Élet, 1936/1, 91-92.
- VIRÁG Irén, *A magyar főrangúak nevelői a 19. század kezdetén*, Zempléni múzsa, 2008/1, 20-32.
- VIRÁG Irén, *Idegenként egy új hazában – Életrajzok a 19. századból*, Társadalmi együttélés, 2013. 3. sz., http://epa.oszk.hu/02200/02245/00007/pdf/EPA02245_tarsadalmi_egyutteles_2013_3_01.pdf, letöltés: 2022. június 20.
- VIRÁG Irén, *Nőnevelés - arisztokrata tradíciók*, Iskolakultúra, 2010/ 3, 58-73.

- WEKERLE Sándorné, *Női hivatás = A nőkérdés*, szerk. CSÁKY Albinné, Budapest, Czettel - Deutsch Nyomda, 1895, 6-11.
- Wilhelm August LAY, Ernst MEUMANN, *Die experimentelle Pädagogik*, Wiesbaden, Nemnich, 1905.
- Wilhelm Julius RUTTMANN, *Hauptergebnisse der modernen Psychologie*, Leipzig, E. Wunderlich, 1914.
- Wilhelm MÜNCH, *Zukunftspädagogik: Utopien, Ideale, Möglichkeiten*, Berlin, Reimer, 1904.
- WLASSICS Gyula, *A vallás- és közoktatásügyi m. kir. ministernek a közoktatás állapotáról szóló és az országgyűlés elé terjesztett huszonötödik jelentése*, Budapest, Magyar Királyi Egyetemi Ny., 1896.
- KÖLCSEY Ferenc, *Huszt, Cseke, 1831. december 29.* = Verstár [elektronikus dok.]: a magyar líra klasszikusai: ötven költő összes verse, Budapest, Arcanum, 2008.
- ROHN József, *Gyertyánffy István*, Magyar Pedagógiai Szemle, 1889/5, 143.
- JUBA Adolf, *Felzólalása a Társadalomtud. Társaság 1905 április 28-án tartott ülésén = A középiskola...*, 1905, 114.
- NEMÉNYI Erzsébet, *Ady Endre: Új versek*, A hét, 1906/8, 126.
- PARRAGI György, *Akik mégis itt maradnak*, Magyar Nemzet, 1946/11, 1-2.
- VAJNA Géza, *Női foglalkozásokról*, Szamos, 1907/96, 1.
- BECK András N. E., *mint Neményi Erzsébet*, Beszélő, 14. 2009/3, <http://beszelo.c3.hu/cikkek/n-e-mint-nemenyi-erzsebet>, letöltés: 2022. június 20.
- A nemzetnevelő Imre Sándor (1877–1945) – A 2010. október 28-i emlékkonferencia előadásai – Egyetemtörténeti Füzetek*, BENEDEK András szerk., Budapest, BME Műszaki Pedagógia Tanszék, 2011, 3-13.
- KÖVÉR György, *Tiszaeszlár „felejthetetlen” emlékei*, Korall 2017/67, 35-50.
- SZÁSZ Károly, *Családi nevelés*, Nemzeti Nénevelés, 1916/1, 1-7.
- OLÁH Gusztáv, *Hozzászólása a Társadalomtud. Társaság április 14-iki ülésén = A középiskola...*, 1905, 47-48.
- TETTAMANTI Béla, *Imre Sándor*, Magyar paedagogia, 1945/1, 49-51.
- SZKADÁNYI Mária, *Radák Olga emlékezete*, Köznevelés, 1976/ 16, 6.

XI. Mellékletek

XI. 1. Gyertyánffy István teljes kéziratári anyaga az Országos Széchényi Könyvtár állományában

Analekta, 21 db.

Fol. Hung., 2253, 2254, 2255.

Levelek Gyertyánffy Istvánhoz, Levelestár 198 db.

Quart Hung., 3058, 3059, 3060, 3061, 3062, 3063 (levelezőkönyv).

XI. 2. Imre Sándor teljes kéziratári anyaga az Országos Széchényi Könyvtár állományában

Ifj. IMRE Sándor Gyulai Pálhoz, 1903-1906, 2 db.

IMRE Sándor /Balassa Józsefhez? /, 1918, 1 db.

IMRE Sándor Csiky Kálmánéhoz, 1906, 1 db.

IMRE Sándor egyetemi tanári önéletrajza, fond 36/2319 (1913?), kézirat (autogr.?) adatszolgáltatás, 1 db.= 1 fol.

IMRE Sándor fond 2/690 (Fond 2 Franklin Társulat), 1906–1925, 3 db.

IMRE Sándor Gyertyánffy Istvánhoz, 1913-1928, 11 db.

IMRE Sándor Hóman Bálinthoz, fond 15/735 (Hóman fond), 1925–1942, 11, 13 f.

IMRE Sándor ifj. Szilágyi Sándornak, fond 9/280, 1 db. = 2 f.

IMRE Sándor Kiss Lajoshoz, Fond 78/166 (Kiss Lajos levelezése), 1942, 1 db., = 1 fol. + 1 b. bély.

IMRE Sándor legifj. Szász Károlyhoz, 1904-1932, 9 db.

IMRE Sándor Lőrinczy Györgyhez, 1924-1927, 2 db.

IMRE Sándor Németh Antalhoz, fond 63/1480 (Németh Antal hagyatéka), 1 db. = 2 f.

IMRE Sándor Pintér Jenőhöz, 1913-1940, 4 db.

IMRE Sándor Tamás Ernőhöz, 1920, 1 db.

IMRE Sándor Tolnai Vilmoshoz, 1919-1923, 2 db.

IMRE Sándor, Apáthy István levelezése és vegyes iratai, 20. sz. első harmada, Quart. Hung. 2454, f. 123, f. 127.

IMRE Sándor, Apáthy István levelezése szakemberekkel, Quart. Hung. 2452, I. f. 271., III. f. 24.

IMRE Sándor, fond 7/850 (Fond = Magyar Szemle Társaság), 1930–32., 7 db. = 7 f. + bor. lap 1 db = 2 f.

IMRE Sándor, Pintér Jenőhöz intézett levelek nagy irodalomtörténetének megjelenése alkalmából, 1922, eredeti levelek kolligátuma, Quart. Hung. 2944.